

VAN MENSEN & DINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR VOLKSCULTUUR

IN VLAANDEREN

AFGIFTEKANTOOR GENT X
P.B. X3/8152

Driemaandelijks tijdschrift
VIIIe jaargang - nrs 1-4, januari-december 2010
Retouradres : Clarissenstraat 14, 9000 Gent

Van Mensen en Dingen

Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen

VOORHEEN: Oost-Vlaamse Zanten (sedert 1926) .

UITGEGEVEN DOOR:

Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w. (KBOV) i.s.m. het Huis van Alijn (Gent), het Museum voor Volkskunde (Brugge), en het Museum voor de Oudere Technieken (MOT) (Grimbergen).

Met de steun van de Stad Gent en de Provincie Oost-Vlaanderen.

WEBSITES EN E-MAILADRESSEN:

<http://www.kbov.be> - kbov_abo@telenet.be
<http://www.huisvanalijn.be> - info@huisvanalijn.be
<http://www.museabrugge.be> - volkskundemuseum@brugge.be
<http://www.volkskundemuseum.be> - opgenomen in MAS
<http://www.mot.be> - info@mot.be
<http://www.volkskunde-vlaanderen.be> - info@volkskunde-vlaanderen.be

REDACTIEADRES: Clarissenstraat 14, 9000 Gent

REDACTIESECRETARISSEN:

Jolien Van Daele, jolienvandaele@hotmail.com
Elise Vos, mabelise@hotmail.com
Barbara Vos (09-330 51 73; barbara.vos.gent@hotmail.com)
Arnold Eloy (tel.: 09-220 55 85; arnold.elay@skynet.be)
Adrien Brysse, adrien.brysse@telenet.be

WEBMASTER: Jean-Paul Putzijs (tel. 09-227 98 66; jputzijs@skynet.be)

REDACTIE: Bea Baillieul, Rob Belemans, Kristien Bogaert, Adrien Brysse, Luc Daels, Johan David, Bert De Munck, Bart De Nil, Veronique De Tier, Sylvie Dhaene, Arnold Eloy, Sibylla Goegebuer, Willy Dezutter, Guy Hoebeke, Harlinda Lox, Peter Scholliers, Werner van Hoof, Jacques Van Keymeulen, Harry Van Royen, Els Veraverbeke, Christophe Verbruggen, Jean van Cleven, Rinus Willemsen.

REDACTIERAAD: prof. dr. Jan Art, prof. dr. Elze Binx, prof. dr. Marcel De Cleene, prof. dr. M. Devos, prof. dr. Luc François, prof. dr. Rik Pinxten, prof. dr. Gerard Rooijackers, prof. dr. Hugo Soly, prof. dr. Jan Tolleneer, em. prof. dr. Romain Van Ee

CONCEPT LAY-OUT: Nina Hoste

ABONNEMENTEN-INFORMATIE:

KBOV: tel. 09-329.71.45
e-mail: kbov_abo@telenet.be

Abonnementsgeld: 20 Euro
Steunabonnement (met naamvermelding in het tijdschrift): vanaf 30 Euro

Te storten op rekeningnummer 703-0327514-2 BE92703032751423 BIC AXABBE22. van Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w met als mededeling: ABONNEMENTEN-STEUNABONNEMENT.

Losse verkoop: 6 Euro per nummer van 80pp.

Copyright: Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen vzw.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, microfilm of op welke wijze ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever en de auteur.

AUTEURS GEZOCHT:

Artikelen kunnen opgestuurd worden naar het redactieadres en worden voorgelegd aan een leescommissie. Instructies voor auteurs worden op aanvraag toegezonden. Iedere auteur is aansprakelijk voor de inhoud van zijn bijdrage.

V.U.: Adrien Brysse, Clarissenstraat 14, Gent

ISSN-NUMMER: 1379-9460

Foto's op de kaft: J.P. Putzijs, A. Brysse, Verzaendering R. Heughebaert

JAARGANG VIII 2010

WOORD VOORAF

Beste lezer,

Voor dit jaarnummer van Van Mensen & Dingen hebben we gekozen voor een kleur- en beeldrijk nummer. Wij bieden u een waaier aan van artikels die raken aan de geschiedenis en de taal van het volk.

Na zijn populaire reeks "Dood en begraven" snijdt Luc Devriese de religieuze thematiek van het arme klarenklooster in de Gentse Goudstraat aan, opmerkelijk gelinkt aan de pimpernoot. Ook André Coene bleef bij het Gentse in zijn betoog waarin hij de stadsontwikkeling in de vandaag opnieuw hertekende buurt van het station Gent Sint-Pieters vanaf 1838 uiteenzet, Zijn tweede artikel brengt het verhaal van het verdwenen "Zuidstation". De thematiek van de sociale geschiedenis vindt u terug in de bijdragen van Marta Michna over het uitgaansleven in het Gentse tussen 1919 en 1939, van Saskia De Schepper over overspel en concubinaat in Gent tijdens de zeventiende en achttiende eeuw, van Nina Oosting over de aanvaarding van sodomie en prostitutie in de late middeleeuwen in Europa en van onze hoofdredactrice Jolien Van Daele over de controle op prostitutie in Gent in 1919.

Ook het vertrouwde onderwerp van de taalkunde komt aan bod in "Over de erfgoedwaarde van het Bargoens" van de hand van Paul Van Hauwermeiren, gevolgd door twee artikelen over de taal van twee verdwenen activiteiten, het molenambacht en de mijnbouw, van de hand van de taalkundigen Veronique De Tier en Ton Van de Wijngaard.

Politieke ontwikkelingen worden ons verduidelijkt in Oorlog en Vrede van Charlotte Hauwaert. Christin Ho schetst de band tussen politiek en kunst in het begin van de negentiende eeuw te Gent. Naar aanleiding van een tentoonstelling over paardengeneeskunde te Waregem schenkt Luc Devriese u een "elixir" als paardemiddel uit. Tot slot volgt een buitenlandse bijdrage.

Wij wensen u alvast veel leesplezier toe met deze tot de verbeelding in kleuren sprekende "Van Mensen & Dingen"!

Voor de redactie
Elise Vos

INHOUD

- De schone wijk van Sint Pieters;
ANDRÉ COENE 5
- Het Zuidstation, die schitterende plek op de grens van de stad
en van verre horizons; creëerde onuitwisbare banden met het
huidige Zuidkwartier;
ANDRÉ COENE 35
- Pimpernootstruik: ongewoon levend erfgoed uit het arme claren-
klooster in de Gentse Goudstraat;
LUC DEVRIESE 65
- Hoe gingen oma en opa uit? Dancings in Gent, 1919-1939;
MARTA MICHNA 77
- Overspel en concubinaat in Gent tijdens de zeventiende en acht-
tiende eeuw;
SASKIA DE SCHEPPER 89
- Op je sodemieter krijgen. De algemene aanvaarding van sodo-
mie en prostitutie in de late middeleeuwen in Europa;
NINA OOSTING 108
- Reglement op de ontucht. Een poging tot controle op prostitutie
in Gent in 1919;
JOLIEN VAN DAELE
- Over de erfgoedwaarde van het Bargoens;
PAUL VAN HAUWERMEIREN 127
- Van askop, lantaarns en wieken: molenterminologie in de Zuid-
Nederlandse dialecten;
VÉRONIQUE DE TIER 161

Mijnwerkerstaal in Nederland en Vlaanderen; TON VAN DE WIJNGAARD	188
Oorlog en Vrede. Opvattingen van het ACV/ICV en IAO op een veranderend internationaal toneel; CHARLOTTE HAUWAERT	211
Tussen kunst en politiek: De omgang met het verleden in de Gentse Koninklijke Maatschappij van Schone kunsten en Literatuur onder de opeenvolgende negentiende-eeuwse regimes (1808-1858); CHRISTIN HO	243
Elixir als paardenmiddel; LUC DEVRIESE	277
Van paardenmiddel tot paardendokter. De geschiedenis van de paardengeneeskunde; TENTOONSTELLING	291
Why did so many Europeans collaborate with Nazi Occupiers?; STEPHEN BAINBRIDGE	293
Adresgegevens van de auteurs	299
4 De Bibliotheek van de Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen	300
Publicaties van de KBOV	302

De schone wijk van Gent Sint-Pieters

André Coene

De bijdrage schetst de stadsontwikkeling in de buurt van het station Gent Sint-Pieters vanaf 1838. Er vormde zich een wijk met veel gezichten, waaronder dat van het Miljoenenkwartier het meest bekend is. De planmatige lay-out van het Miljoenenkwartier is debet aan de Wereldtentoonstelling die daar in 1913 plaats vond.

De ministers J.B. Nothomb, Jules Vander Stichelen en Alexandre Jamar kleurden de prille politiek van *Openbare Werken* in.

De drang van Minister Jean-Baptiste Nothomb naar een grondige kennis van zaken, en naar een ruimtelijke visualisatie ervan, was bepalend voor het beleid van het jonge Belgische Ministerie van Openbare Werken en voor de ontplooiing van het spoorwegennet in het bijzonder. Onder het ministerschap van Nothomb werd op 12 augustus 1838 de lijn Gent-Brugge opengesteld. De lijn Gent-Kortrijk volgde op 22 september 1839. Het station Gent-Zuid was de enige terminus. Wanneer het Etablissement Géographique van Philippe Vander Maelen omstreeks 1857 de topografische kaart Gand 7³ uitgeeft, zijn voormelde spoorlijnen afgebeeld. Zij baanden zich ongehinderd een weg door het landelijke Sint-Pieters-Aalst en Sint-Pieters-Aaigem. De nabijheid van de Hollandse Citadel had het bouwen aan de zuidwestzijde van de binnenstad beperkt door het opleggen van een zone non-aedificandi.

In 1864 verzocht het Ministerie van Openbare Werken het Gentse Schepencollege om een Ceintuurspoorbaan aan te leggen die de gehele stad zou omvatten. Minister Jamar ijverde van 1868 tot 1870 voor het bouwen van een tweede terminus voor reizigers, gelegen aan de Brugse Poort. Men bakkeleide te lang over het wel of niet combineren hiervan met het goederenstation Rabot. Het Rabotstation kwam er in 1872. Het reizigersstation kwam er niet. Besluiteloosheid counterde de ambitie van deze minister,

Vander Maelen's Etablissement Géographique gaf omstreeks 1857 een topografische kaart uit met aanduiding van de spoorlijn Gent-Brugge-Oostende. Het spoor doorklieft het platteland ten zuidwesten van Gent en Drogen.

die de stadsuitbreiding te Gent had kunnen ompolen van zuid naar noord.

Vorbij de grenzen van de binnenstad.

De militaire autoriteiten gaven in 1859 het westelijke glacis van de Hollandse Citadel vrij voor gebruik door de Stad. Onder burgemeester Charles de Kerchove zijn in 1870-71 de terreinen rond de Hollandse Citadel aangekocht om daar een stadspark aan te leggen. Het centrale gedeelte bleef voorlopig infanteriekazerne. Het park werd aangelegd naar ontwerp van Hubert Van Hulle, hoofdhovenier van de Plantentuin, en de aanpalende straten zijn in 1875 aangelegd volgens het urbaniseringsplan van stadsingenieur Jean-Pierre Hofman. Het Nieuw Kwartier, gelegen tussen de Kortrijksesteenweg en de Koning Leopold II-laan, zou worden bebouwd met neoclassicistische burgerhuizen. De grootte van de kavels en de stedenbouwkundige voorschriften sloten minder welgestelden uit. De verkoop van bouwpercelen moest een deel van de kosten voor de aankoop van de citadel delgen. Dat ging niet vlot. Om de gronden van de Stad voordeliger te kunnen verkopen, speculeerde men toen over het inrichten van 'een centrale statie' buiten de Kortrijkse Poort, ter vervanging van het Zuidstation. Het Nieuw Kwartier lag ten zuiden van en buiten de Kortrijkse Poort. Stadsuitleg buiten de perimeter van de voormalige vestinggordel kon nu, omdat de octrooirechten in 1860 waren afgeschaft.

Een ontwerp voor de prestigieuze Parklaan was op vermeld plan aangestipt. De Parklaan zou het Citadelpark verbinden met het eerste Sint-Pietersstation, een houten stationsgebouwtje opgericht in 1881. Het 'Klein Sint-Pietersstation' was niet meer dan een treinhalte op de lijn Brussel-Oostende. Wanneer Nicolas Heins in 1900 zijn Nouveau plan à vol d'oiseau – Ville de Gand – Stad Gent aan burgemeester Emile Braun opdroeg, krabbelde de graveur het station Gand Saint-Pierre (G3) op de litho. Deze locatie had potenties; met het Citadelpark in het zicht en binnen loopafstand. De gelijkvloerse kruising van de Kortrijksesteenweg met de spoorlijn vormde geen onoverkoombare barrière. Dat zou veranderen tussen 1904 en 1911 door het aanleggen van de spoorwegberm. In 1899 ging op de terreinen van het Citadelpark een provinciale tentoonstelling door. Het evenement was een financieel en een mercantiel succes, waaruit de ambitie groeide om in principe in 1904 een internationale tentoonstelling te

De militaire autoriteiten gaven in 1859 het westelijke glacis van de Hollandse citadel vrij voor gebruik door de Stad. Stadsingenieur Hofman tekende in 1874 een Nieuw Kwartier. Na het opheffen van de octrooirechten in 1860 zou de bebouwing zo ten zuiden van de Kortrijksepoort planmatig kunnen uitbreiden.

organiseren te Gent. De vocatie van deze buurt was aan zet. Het houten 'Klein Sint-Pietersstation' werd in 1908 vervangen door een voorlopige gemetselde 'statie' die werd opgericht in de Prinses Clementinalaan, dicht bij het Maria-Hendrikaplein.

Een militair concept voor Sint-Pieters-Aalst.

Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw probeerde de stedelijke overheid de stadsuitleg te beheersen. Daarvan getuigt een vertoog voor het College van 12 april 1899: 'Zoo denken wij weldra aan den Raad een ontwerp aan te bieden tot het inrichten van eenen nieuwen wijk tusschen den Kortrijkschen steenweg, den Zwijnaardschen steenweg, den spoorweg van Gent naar Oostende en den spoorweg van Gent naar Kortrijk, derwijze om behoorlijke wegen te openen voor de nieuwe kazernen en smalle en kronkelende buurtwegen die de wijk Sint-Pieters Aalst doorkruisen, te vervangen door brede, gemakkelijke straten, die voldoen aan alle de regelen der openbare gezondheid. Wij zullen voor andere wijken evenzoo handelen.'

Op 20 juli 1901 werd door de bevelhebber van de Genie te Gent een eerste plan voor een stratennet ten zuiden van de spoorweg Gent-Oostende voorgelegd aan het stadsbestuur van Gent. Dat het Ministerie van Oorlog de eerste concrete plannen op tafel legde, had alles te maken met de nieuw op te richten kazernen op de 'Galgenkouter', het domein dat nu grosso modo overeenstemt

Gand. — La gare de Gand-Saint-Pierre.

Edition Mathot, C

Het 'Klein Sint-Pietersstation' (1881) was een treinhalte op de lijn Brussel-Brugge-Oostende. Zicht vanuit de Parklaan. De spoorwegberm is pas in 1911 aangelegd. (Verzameling André Verbeke)

Hoofdingang tot de Provinciale Tentoonstelling Oost-Vlaanderen. Foto uit het album uitgebracht door Louis De Vriese, directeur-général. (Verzameling acmdr)

met de universiteitscampus aan de Sterre. In november van dat jaar werd een nieuwe versie van het plan getekend, nadat beslist was om de spoorlijn Gent-Kortrijk om te leggen.

Het nieuwe ontwerp omvatte onder andere (zie afbeelding):

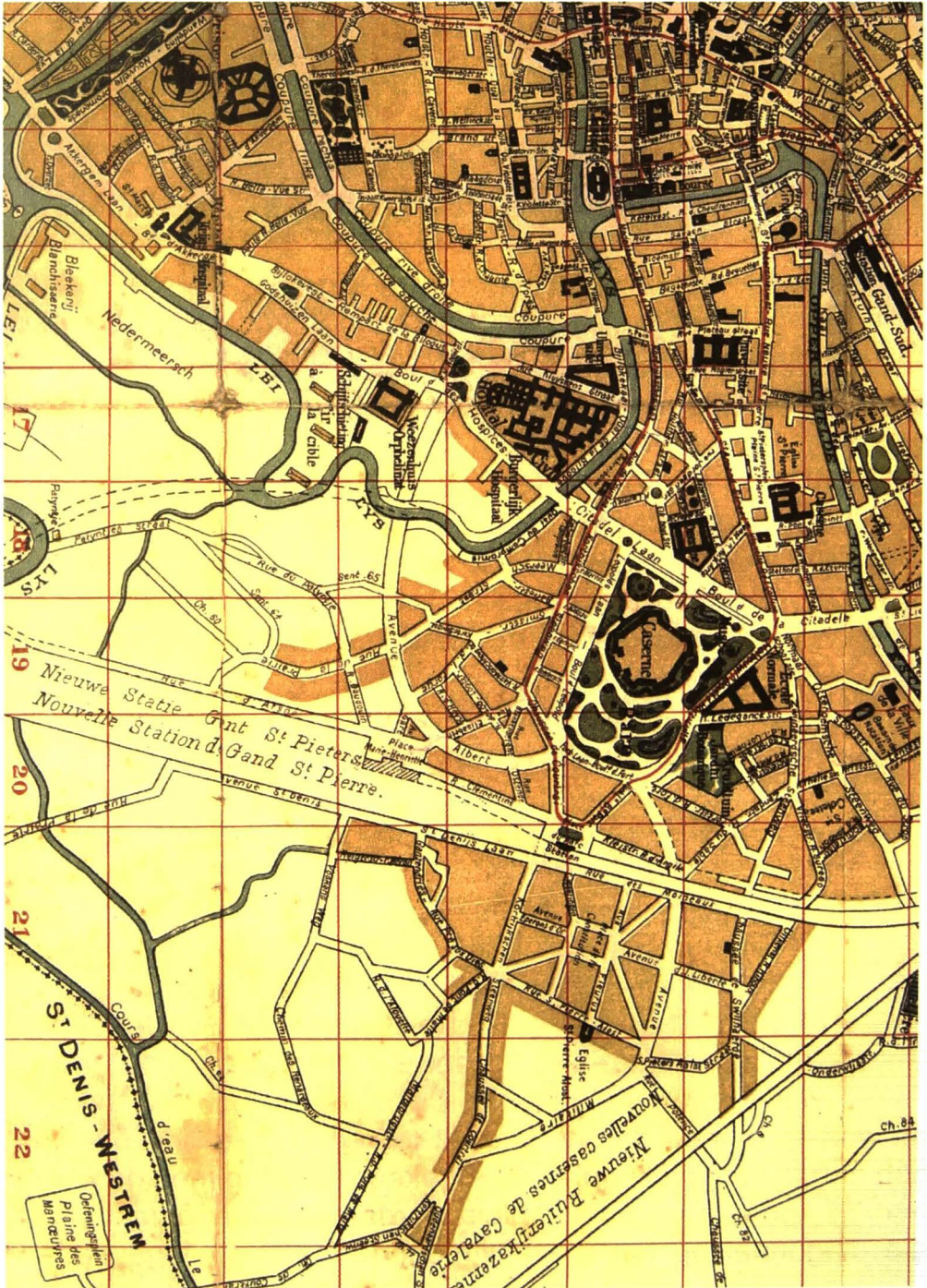
- De aanleg van een 20 meter brede 'Krijgslaan', beginnende aan het Citadelpark, door de wijk Sint-Pieters-Aalst, langs de nog te bouwen ruitkazerne, naar de de Sterre.
- Het rechte trekken van de Zwijnaardsesteenweg en de Sint-Pieters-Aalststraat.
- Acht nieuwe straten met een breedte van 12 meter.
- In het midden van de wijk zou er een plein komen van 8.250 m².
- Na het verleggen van de spoorlijn naar Kortrijk zou de De Pintelaan worden aangelegd ten zuidoosten van de nieuwe kazerne.

Een overeenkomst tussen de Belgische Staat - vertegenwoordigd door de toenmalige minister van Financiën en Openbare Werken Paul de Smet de Naeyer en de Minister van Oorlog - en de Stad Gent werd afgesloten. Op 13 januari 1902 werd het plan door de gemeenteraad goedgekeurd. De Stad verbond zich ertoe om de werken binnen de drie jaar uit te voeren. Pas in 1904 werd een eerste verkavelingsplan goedgekeurd en ving men de werken aan. Er zou een vierhoekig plein worden aangelegd, met straten die diagonaal op het plein uitmondten. Het College bedacht

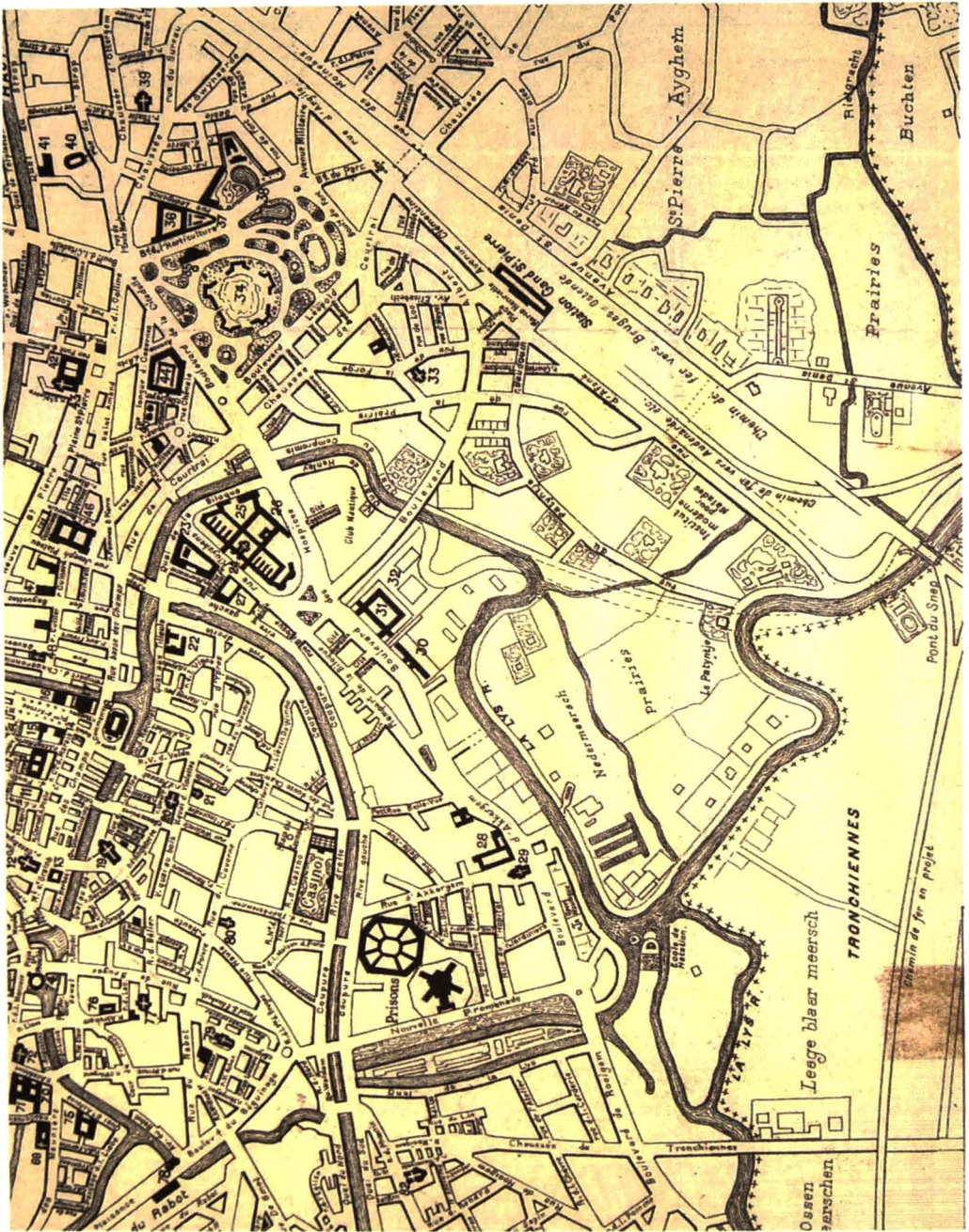

de namen: Grondwetplaats, Vrijheidslaan, Guldensporenlaan en Fleurusstraat. Twee jaar later, in 1906, werden nog vijf straten aansluitend op de Grondwetplaats getraceerd: Waterloo-, Jemappe-, Onafhankelijkheids-straat, Congres- en Vaderlandstraat.

Door onteigening waren de gronden eigendom geworden van de Stad Gent. Na verkaveling zouden zij openbaar worden

Het Ministerie van Oorlog wilde, na het verlaten van de Hollandse citadel, een nieuwe infanteriekazerne oprichten ten noorden van de huidige De Pintelaan; toen de spoorlijn Gent – Kortrijk. Aansluitend tekende de bevelhebber van de Genie te Gent een plan voor een nieuw stratennet ten zuiden van de spoorweg Gent-Oostende. De Stad ging daar in 1901 mee akkoord, en zou schoorvoetend beginnen met de stadsuitleg in 1904. Verzameling acmdr

verkocht. Blijkbaar was de Stad niet gehaast met de verkoop van bouwgronden, want toen in 1911 beslist werd om deze terreinen te gebruiken voor de Wereldtentoonstelling van 1913 was er nog geen bebouwing. De plannen voor de Wereldtentoonstelling veegden het militaire concept van de kaart.

GAND,

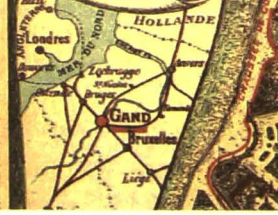
CAPITALE DES FLANDRES.
 LA VILLE DES INDUSTRIES TEXTILES
 DES VIEUX MONUMENTS,
 DES FLEURS &
 DES SPORTS.

**INSTALLATIONS
 MARITIMES GRANDIOSES.**

SUPERFICIE :
 110 hectares.
LONGUEUR DES QAIS :
 5000 mètres.

**EXPOSITION
 UNIVERSELLE
 & INTERNATIONALE
 1913.**
 90 HECTARES

**PRINCIPALES CURIOSITES
 DE GAND.**

A. Chateau Grand de Beaulieu.	N. Eglise St-Martin.
B. Cathédrale de St-Pierre.	O. Canal aux Capucins Brabant.
C. Achter-Schied (1872).	P. Hydrogène-Atom (1913).
D. Tour de l'Horloge.	Q. Bannière St-André.
E. Mairie aux Armes (1872).	R. Palais des Beaux-Arts.
F. Beffroi (1372).	S. Eglise des Dominicains St-Pierre.
G. Hôtel de ville.	T. Fontaine des Sciences.
H. Eglise St-Nicolas.	U. Palais de Justice.
I. Hôtel de la Cour de Justice et Maison des Beaux-Arts.	V. Grand Théâtre Royal.
J. Eglise St-Nicolas (1372).	W. Eglise St-James.
K. Chateau des Comtes de Flandre.	X. Palais des Evêques de Brabant.
L. Palais de Justice.	Y. Eglise St-Amand.

N. Heins drukte in 1911 een promotionele affiche Gand - Capitale des Flandres. De terreinen van de Wereldtentoonstelling staan erop aangeduid, evenals het nieuwe Sint-Pietersstation. (Verzameling acmdr)

Zicht op het Sint-Pietersstation van uit de Koningin Astridlaan, voor het Flandria Palace hotel was opgericht. (Verzameling André Verbeke)

Zicht van onder de luifel van het Sint-Pietersstation op het Koningin Maria Hendrikaplein, opgenomen in 1913. Rechts staat het Flandria Palace hotel. De noordwestzijde van het plein is schaars bebouwd. (Verzameling André Verbeke)

Een nieuw reizigersstation voor de *Exposition Universelle et Internationale 1913 - Wereldtentoonstelling.*

Vanaf omstreeks 1900 zijn voorbereidingen getroffen voor de Wereldtentoonstelling van 1913. De infanteriekazerne in de Hollandse Citadel is in oktober 1907 verlaten. De citadel werd in 1908 door de Stad aangekocht en langzaam gesloopt om er een gedeelte van de Wereldtentoonstelling te organiseren. De affiche *Gand - Capitale des Flandres*, die Maison Heins in 1911 uitgaf, bracht meer een reclameboodschap dan een stadsplan dat de terreinen van de Wereldtentoonstelling situeert ten opzichte van het Zuidstation, het eerste Sint-Pietersstation en het nieuwe Sint-Pietersstation (zie afbeeldingen). De idee om een nieuw reizigersstation te bouwen op de lijn Brussel – Oostende was in 1900 door de hogere overheid te Brussel gelanceerd.

Ingenieur-architect Louis Cloquet (1849-1920) ontwierp het nieuwe Sint-Pietersstation (1908-1912) en hij beschouwde het als een toegangspoort tot de stad (zie afbeelding). Het Flandria Palace hotel, gelegen aan het Sint-Pietersstation, werd in 1912 speciaal voor de wereldtentoonstelling opgericht in opdracht van het Stadsbestuur. Het ontwerp van architect J. Van den Hende bevatte 600 kamers. Het hoofdgebouw werd opgetrokken in duurzaam materiaal. De vleugels in de Prinses Clementinalaan en in de Koningin Astridlaan, tot 1929 Boulevard Albert genaamd, werden na de tentoonstelling, in de winter 1919-1920, afgebroken.

Pronken met technische innovaties.

Het stadsbestuur liet het floreren van de lokale industrie, de technische en de wetenschappelijke vooruitgang, op de Wereldtentoonstelling promoten door de stadsingenieurs Compyn & Soenen. Zij vervaardigden daartoe de *Plattegrond van Gent met peilen opgemaakt door den dienst van de stadswerken*. Naast een eloge van de industrialisatie toonde de plattegrond tegelijk de prille verstedelijking nabij het nieuwe Sint-Pietersstation (zie dubbele pagina hierna). Veel van de ruimtelijke dynamiek, die zich rond het nieuwe Sint-Pietersstation manifesteerde, was aan de Wereldtentoonstelling toe te schrijven. De ligging van het nieuwe station, ver van het stadscentrum, zou na de expo, en de daaropvolgende Eerste Wereldoorlog, een handicap blijken voor de animatie van handel en horeca in deze stationsbuurt.

Voor de promotie van techniek en industrie liet de Stad Gent een kamerhoge wandkaart maken voor op de Wereldtentoonstelling. Compyn en Soenen vermeldden er de lokale Gentse nijverheid op met de naam van het bedrijf en met de aard van de productie. (Verzameling acmdr)

De Wereldtentoonstelling van 1913, incubator van het Miljoenenkwartier.

In december 1905 is de 'Naamloze Maatschappij ter studie eener Wereldtentoonstelling te Gent' opgericht. In 1906 bedroeg de gereserveerde exporuimte 60 à 70 hectare. Zij zou worden opgevoerd tot 125 hectare in functie van de talrijke deelnemers.

Ansichtkaart van de hoofdingang van de expo, gelegen aan de Kortrijksesteenweg. (Verzameling acmdr)

Men begon met het bouwrijp maken van de terreinen nabij het Sint-Pietersstation. Oscar Van de Voorde werd in 1909 aangesteld als hoofdarchitect van de expositie. Hij ontwierp het toegangscomplex, verschillende tentoonstellingspaviljoenen en het Floraliënpaleis in het Citadelpark. Voor het globale aanlegplan en voor een groot aantal gebouwen liet hij zich inspireren door de wereldtentoonstelling van Chicago in 1893, met een zeer planmatige aanleg gebaseerd op de Franse Beaux-Arts-traditie. Van de Voorde's concept maakte schoon schip met het ontwerp van de militairen (zie afbeelding).

De officiële opening van de Wereldtentoonstelling én van de Gentse Floraliën had plaats op 26 april 1913 (zie afbeelding). Het evenement werd afgesloten op 3 november 1913. Graaf Paul

de Smet de Naeyer, Minister van Staat en erevoorzitter van de Wereldtentoonstelling, overleed vóór de sluiting van de World's Fair of Wereldfoor. Het Paul De Smet de Naeyerplein is in 1918 naar hem genoemd. De vorm van de square refereert naar de layout die voor de Wereldtentoonstelling was bedacht. Uiteindelijk was de expo maar een intermezzo in het ontwikkelingsproces van de stationsbuurt. 'La Grande Guerre' zorgde voor een onderbreking in het groeiproces en voor een typologische breuk in de stadsuitleg erna. Na de terughoudendheid tijdens, en de ontbering eigen aan, de oorlogsjaren kwamen 'Les années folles'. Herwonnen dynamisme werd versneld en verhevigd vertaald in de architectuur van de jaren 1920 en 1930. Ciné Rex (Geo Henderick 1933), gelegen aan het Koningin Maria Hendrikaplein tegenover het Sint-Pietersstation, is daar een exponent van. Op een gedeelte van de terreinen, gebruikt voor de Wereldtentoonstelling, werd achteraf het zogenaamde Miljoenenkwartier aangelegd. Een ander gedeelte is aangewend voor het oprichten van kazernes. Daar is later de campus ingericht van de Rijksuniversiteit aan de Sterre.

Het Miljoenenkwartier.

Een nieuw inrichtingsplan (1916) voor de terreinen ten zuiden van het Sint-Pietersstation, voorzag dat de Cour d'Honneur van de Wereldtentoonstelling de kern zou worden van een nieuw aan te leggen residentiële wijk. Pas in 1926 werd het verkavelingsplan voor het Miljoenenkwartier goedgekeurd, samen met een hele reeks bindende voorschriften voor de bebouwing van de percelen. Er waren percelen voorzien voor een zestigtal vrijstaande villa's en voor het drievoud aan rijwoningen. De koper van een perceel was verplicht om binnen de twee jaar te bouwen. Indien woning, tuin en tuinhekken binnen die termijn niet voltooid waren, confisceerde de Stad de geëiste waarborg ter waarde van 10% van de aankoop prijs van de grond. Schepen Alfons Siffer (1850-1941) kon meer dan 250 percelen bouwgrond, eigendom van de Stad Gent, te koop aanbieden. Aansluitend zijn door de gegoede burgerij, in een tijdspanne van 12 jaar, 252 woningen opgetrokken. De Stad voorzag in de aanleg en het onderhoud van park- en laanbeplanting. Zij legde tevens aan de kopers op om voortuinen en 'lusthoven' aan te leggen. Mede daardoor werd

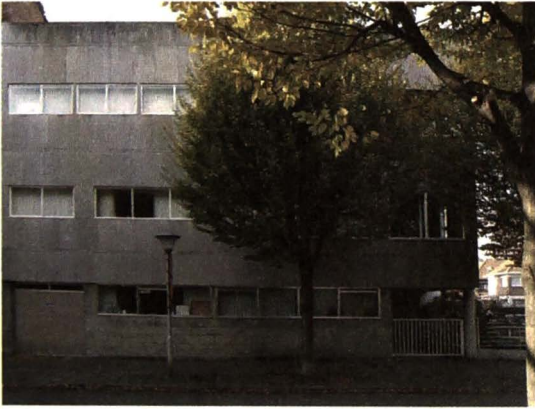
Gewezen woning en atelier van architect Jan Albert De Bondt in de Krijgslaan.
(Foto acmdr)

het een elitaire buurt.

In het Miljoenenkwartier zijn enkele parels van progressieve architectuur opgericht door tijdgenoten van Jules Van den Hende, de architect van het Flandra palace hotel. Joannes Albert De Bondt (1888-1969) was leerling van Oscar Van de Voorde aan de K.A.S.K. Gent. Hij werd bouwmeester in 1912 en bouwde zijn visitekaartje, Villa De Bondt, in 1929 aan de Krijgslaan. (zie afbeelding) De belangrijkste stijlkenmerken van zijn woning met atelier zijn de geometrie, de sterk gearticuleerde volumes en het expressieve gebruik van baksteen. Invloed van het Bauhaus uit Duitsland, van de baksteenarchitectuur die Hendrik Petrus Berlage vanaf 1914 ontwierp, en van Willem Marinus Dudok is duidelijk zichtbaar.

Gaston Eysselinck (1907-1953) liet zich inspireren door de Nieuwe Zakelijkheid die, vanaf 1928, haar voedingsbodemp vond in de Congrès Internationaux d'Architecture Modernes. Eysselinck tekende Woning Serbruyns (1930) in de Koningin Fabiolalaan. Hoewel bedoeld als rijkshuis, stond het oorspronkelijk helemaal vrij. Beter bekend is zijn eigen woning (1931-1932) op

Hoek Vaderlandstraat-Fleurrusstraat

Gaston Eysselinck (1907-1953) liet zich inspireren door de Nieuwe Zakelijkheid. (Foto acmdr)

Vaderlandstraat

Tijdens het interbellum was er veelheid aan tendensen in bouwtrant ontstaan, waardoor eenheid in architectuur zoek was. Het Miljoenenkwartier vormt geen coherent stedenbouwkundig ensemble. Het gros van de woningen in het Miljoenenkwartier vertoont een amalgaam van tijdeigen stijlinterpretaties. (Foto acmdr)

de hoek Vaderlandstraat-Fleurrusstraat (zie afbeelding) Zoals Le Corbusier sprak van 'une machine à habiter', sprak Eyszelinck van een 'woonmachine'. Hij ontwierp een functionalistische woning met bijzondere aandacht voor de ervaring van ruimte. Op de tweede verdieping zijn de slaapkamers gecombineerd met een dakterras. De inkerving daar, van het massieve volume, geeft het een transparantie die eveneens terug te vinden is in de inkompartij, waar het atelier op aansloot.

Tijdens het interbellum was een veelheid aan tendensen in bouwtrant ontstaan, waardoor eenheid in architectuur zoek was. Het Miljoenenkwartier vormt geen coherent stedenbouwkundig ensemble. Het gros van de woningen in het Miljoenenkwartier vertoont een amalgaam van tijdeigen stijlinterpretaties. **(ill. 15-06)** Zij hebben enkel de uitstraling van welstand gemeen en getuigen van de perceptie van hun stichters, dat wonen in de omgeving van een reizigersstation een indicatie van standing was. De rijkere burgerij vondt het daar alvast beter wonen dan in

Astridlaan (Foto acmdr)

Koningin Elisabethlaan

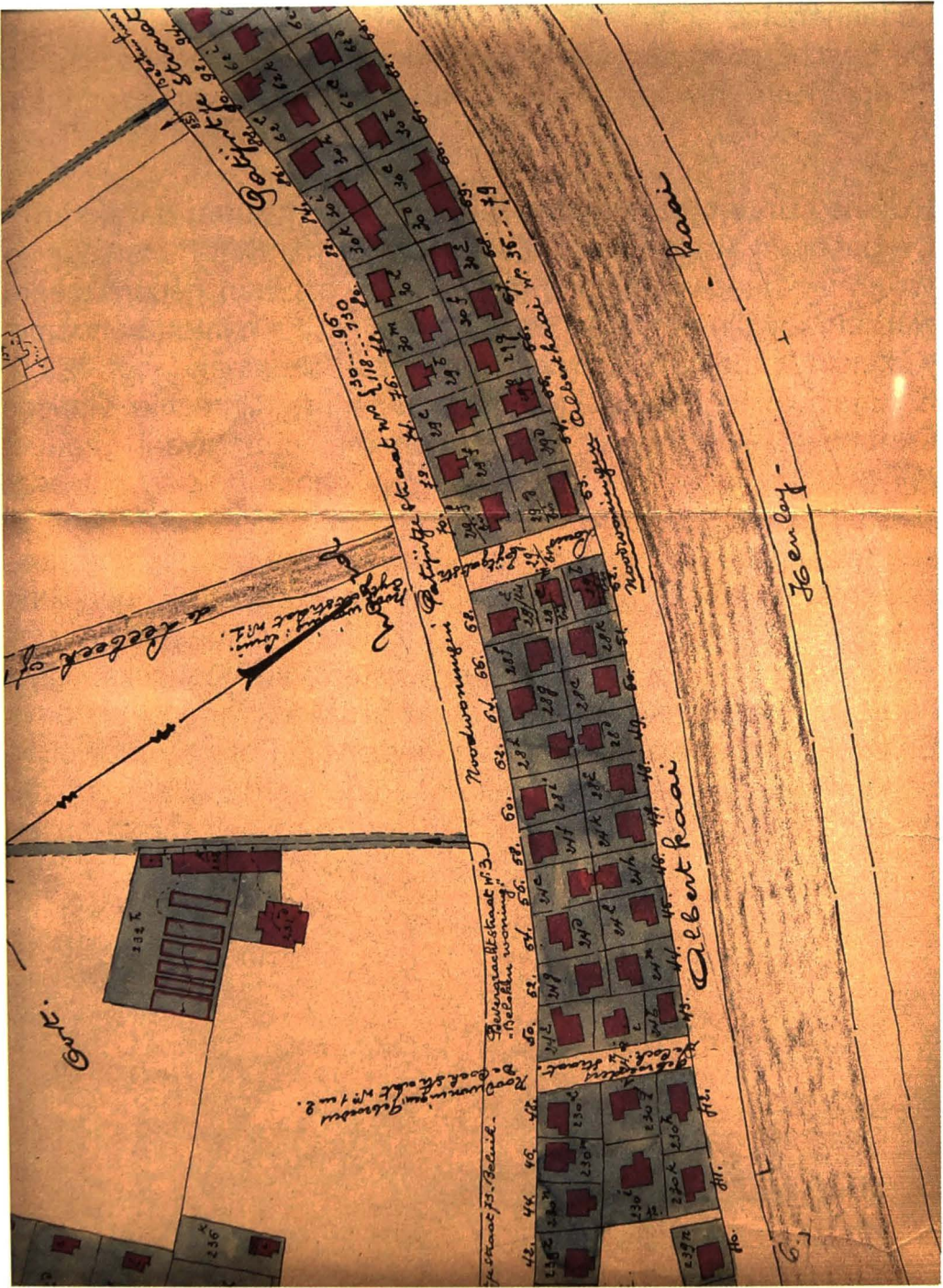

Albertlaan (Foto acmdr)

Princes Clementinalaan

Langs de Patijntjesstraat en de Gordunakaai zijn in 1922 203 houten barakken opgericht om de woningnood na de Eerste Wereldoorlog te lenigen.
(Verzameling André Verbeke)

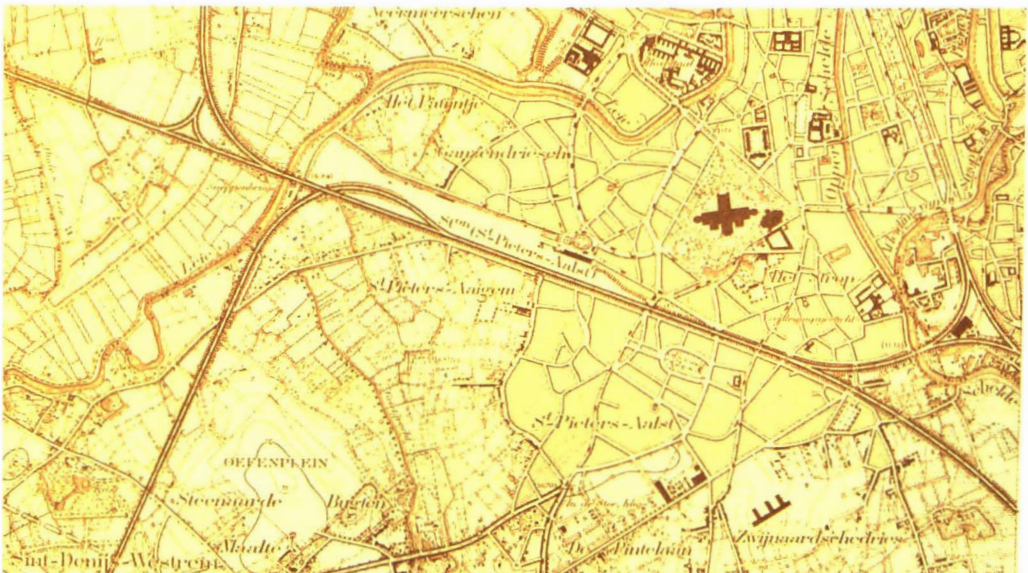
de binnenstad.

De bescherming van het Miljoenenkwartier als stadsgezicht op 18 april 1994 vrijwaart de site van al te ingrijpende veranderingen.

Royale curven, bucolische landerijen en houten barakken.

De gebogen straten in de omgeving van het Sint-Pietersstation vallen vandaag minder op dan toen zij als laan geconcipteerd werden. Zij zijn één voor één met koninklijke namen benoemd: Koningin Astridlaan, Koning (toen Prins) Albertlaan (voor 1908), Koningin Elisabethlaan met daarnaast de lijnrechte Prinses Clementinalaan (1905); alle straten met een royaal gabariet en geschikt voor het oprichten van riante burgerwoningen. Daarbij werd het klassieke procédé toegepast waarbij verkavelingvoorschriften de bouwlustigen het gebruik van dure gevelmaterialen, zoals natuursteen en kunstvol smeedwerk, oplegden.

Tijdens het interbellum werd ten westen van de Voskenslaan haast niet gebouwd en aan de noordzijde van de spoorlijn Brussel-Oostende waren Ganzendries en het Patijntje nauwelijks bebouwd. Langs de Patijntjesstraat en de Gordunakaai zijn 203 houten barakken opgericht in 1922 om de woningnood na de

Het contrast tussen het landelijke Patijntje evenals Sint-Pieters-Aaigem en de bebouwing van Sint-Pieters-Aalst is frappant. De inplanting van het Academisch Ziekenhuis en van de krijgsgebouwen aan de Sterre lag te ver af van het Sint-Pietersstation om voor animatie van de 'achterkant' van het station te zorgen. (Verzameling acmdr)

Door de gebrekkige ontsluiting van Sint-Pieters-Aaigem, mede door de barrière die de spoorwegbundel vormde, kwam dit gebied niet tot ontwikkeling. Ondertussen waren funderingstechnieken ontwikkeld die toelieten op waterzieke gronden te bouwen. (Verzameling acmdr)

Het contrast tussen het landelijke Patijntje evenals Sint-Pieters-Aaigem en de bebouwing van Sint-Pieters-Aalst is frappant. De inplanting van het Academisch Ziekenhuis en van de kriegsgebouwen aan de Sterre lag te ver af van het Sint-Pietersstation om voor animatie van de 'achterkant' van het station te zorgen. (Verzameling acmdr)

Eerste Wereldoorlog te lenigen. Zij bleven tot 1957-1960 in gebruik.

Tegen het midden van de 20ste eeuw raakte Ganzendries bebouwd maar Sint-Pieters-Aaigem evenals het Patijntje behielden hun landelijk uitzicht (zie afbeelding). Het was waterrijk gebied dat zich, net zoals de Neermeersen, moeilijk leende tot het oprichten van traditionele constructies. Het Patijntje lag gekneld tussen de terreinen van het rangeer-en goederenstation (1925), ten westen van het Sint-Pietersstation, en de rechtgetrokken Leie ten noorden van Patijntje en Ganzendries. De (G)rietgracht vormde de gemeentegrens tussen Sint-Pieters-Aaigem (Gent) en Sint-Denijs-Westrem, zodat dit gebied voor zijn ontsluiting op de Voskenslaan was aangewezen. Het graven van de Ringvaart (1948-1969) en van de Watersportbaan (1955) zorgde wel voor een betere ontwatering van de opgehoogde gronden ten zuidwesten van het Sint-Pietersstation, maar leidde niet tot een acceleratie in de stadsuitleg daar (zie afbeeldingen). Het goederen- en rangeerstation vormden een lawaaierige, ondoordringbare buffer. De Gentse binnenstad leek ver weg.

De potenties van het onbebouwde land.

Het vrijwaren van bebouwing van deze uitgestrekte terreinen, die op loopafstand van het Sint-Pietersstation lagen, hield potenties in. Zij werden vanaf de jaren 1970 onderkend en door stedenbouwkundigen vertaald in structuurschetsen. In deze schematische weergaven van waar de ruimtelijke en functionele ontwikkeling van de stad naartoe diende te koersen, kwam steevast de metafoor van een noordzuid ruggengraat voor. Deze ruggengraat zou de handelsactiviteiten en de dienstverlening schragen. Stedenbouwkundigen droomden van een 'sneltram' die het verkeersknooppunt aan het Sint-Pietersstation zou verbinden met de Muidepoort, dwars doorheen het centrum van de stad. De metafoor werd behouden tot midden de jaren 1990, hoewel een 'sneltram' niet echt kon, tenzij als semi-metro.

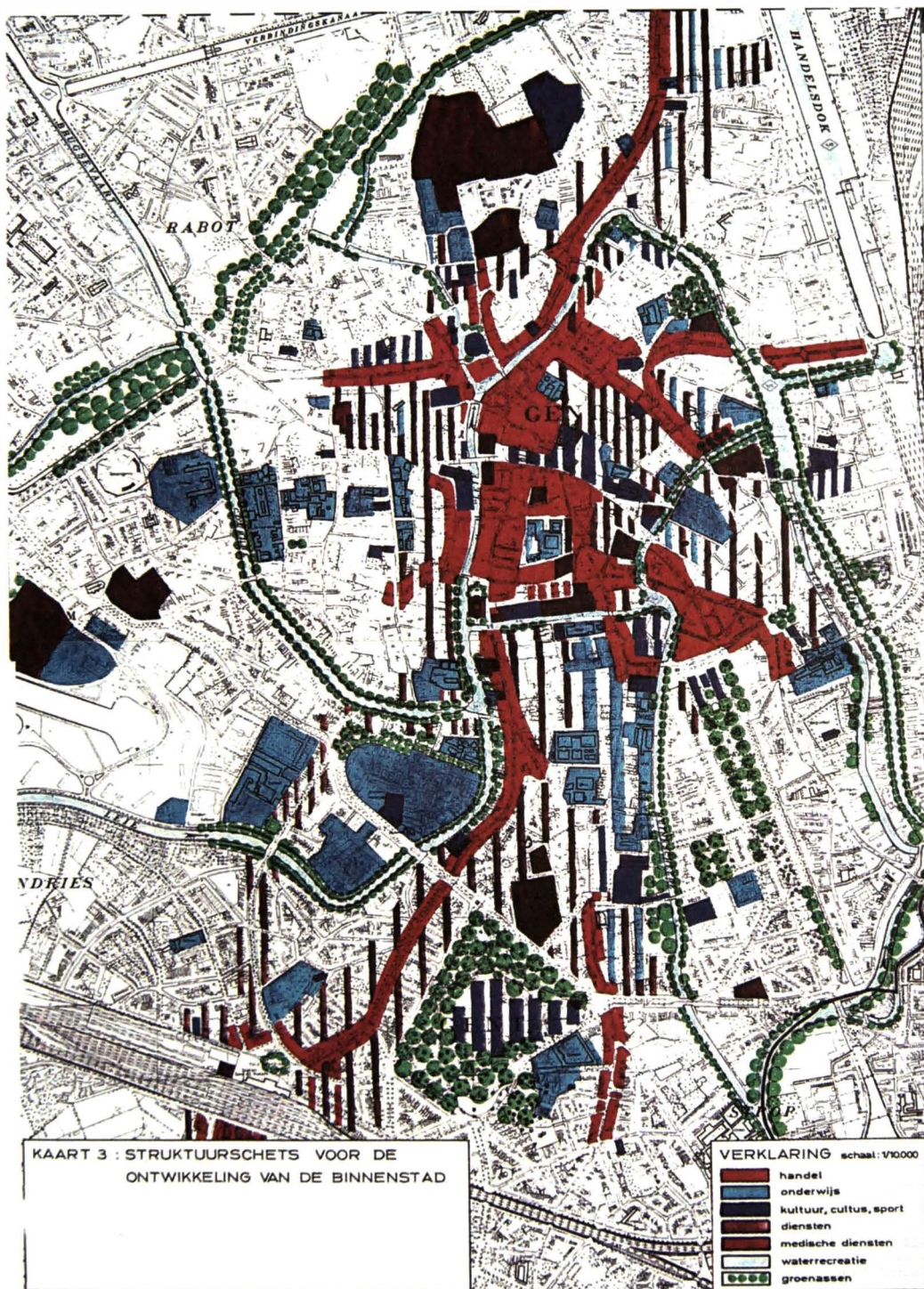
Scholencampussen hebben zich ondertussen gevestigd in Sint-Pieters-Aaigem en Flanders Expo (1986) is opgericht. Van meet af aan werd gedacht aan het doortrekken van een tramlijn die het Sint-Pietersstation zou verbinden met Flanders Expo, de nieuwe Gentse locatie voor massamanifestaties. Het zou precies twintig

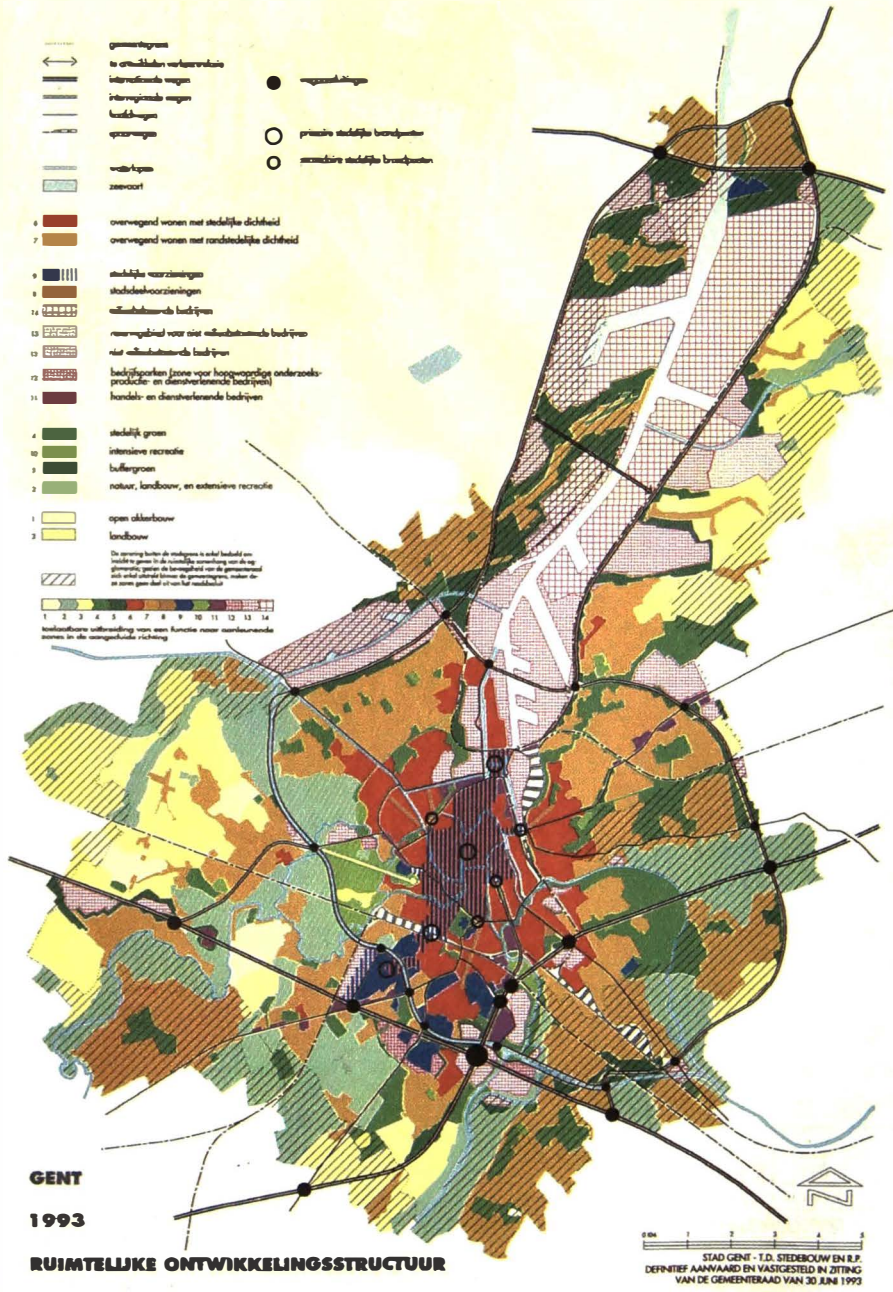
Het ontwerp van Gemeentelijk Algemeen Structuurplan voor Gent dateert van mei 1982. Het introduceerde de metafoor van de ruggengraat in het stedenbouwkundige beleid van de Stad Gent. (Verzameling acmdr | DSMGp)

Tot het begin van de jaren 1980 namen stedenbouwkundige plannen het Sint-Pietersstation eerder als een eindpunt mee in de toekomstperspectieven dan als een scharnier voor de zuidelijke ruimtelijke ontwikkeling. (DSMG)

Pas met de Ruimtelijke Ontwikkelingsstructuur van 1993 zwermde de stedelijke voorzieningen uit voorbij het Sint-Pietersstation tot Flanders Expo. (Verzameling acmdr | Stad Gent)

jaar duren voor de intentie realiteit werd; wat een courante incubatietijd is voor stedenbouwkundige projecten van formaat. Het laatste decennium wordt het station Gent-Sint-Pieters een cruciale functie toebedeeld in de context van het huidige *Gemeentelijk Ruimtelijk Structuurplan*, en vooral in de context van haalbare en betaalbare mobiliteit.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR.

Aubry F., Vandenbreeden J., Vanlaethem F., *Art nouveau, art déco & modernisme*. Lannoo, Tielt, 2006.

Balliu J., *Het Gentse 'Miljoenenkwartier'. Van concept tot realisatie van een wijk. 1900 - 1940. Bijdrage tot een sociaal historische benadering van het urbanisme*. Onuitgegeven licentieverhandeling. Universiteit Gent, Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, Sectie Geschiedenis, Seminarie Nieuwste Tijden. Academiejaar 1986-1987.

Bogaert C. e.a., *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Stad Gent 19de en 20ste eeuwse stadsuitbreiding*. Deel 4nc, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap RMLZ – Snoeck-Ducaju & Zoon, Gent, 1982.

Capiteyn A., *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*. Stad Gent, 1988

De Keukeleire E., *Sint-Pieters-Aalst, Sint-Pieters-Aaigem, Sint-Denijsplein*, 3 delen. Gent, 2004.

Demey A. m.m.v. Dubois M. en Poulain N., *Interbellum architectuur in Oost-Vlaanderen*, Bestendige Deputatie van de Provincieraad van Oost-Vlaanderen, Gent, 1990.

Fris V., *Plans de Gand. Introduction aux documents topographiques publiés par la Commission des monuments de la Ville de Gand par Victor Fris*. Vanderpoorten J., Gent, 1920.

Fris V., *Les accroissements et les transformations de la superficie bâtie de la ville de Gand au XIXe siècle. Liste chronologique des transformations ou créations de places et rues et des constructions de monuments à Gand au XIXe et au XXe siècle*. Bulletin der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 1920.

Joos L. e.a., *Om kijken ombeterte begrijpen. Twee eeuwen Gentse stadsontwikkeling*. In *De Gentse gordel. Stadsvernieuwing in de*

19de eeuwse volksbuurten. Stad Gent, 1988.

Meganck L. m.m.v. Poulain N. en Demey A., *Het Miljoenenkwartier. Een Gentse woonwijk uit het Interbellum.* Bestendige Deputatie van de Provincieraad van Oost-Vlaanderen, Gent, 1995.

Smets M. (ed.), *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914.* Gemeentekrediet, Brussel, 1985.

Van Wesenbeeck P., *De urbanisatie van de Wondelgemmeersen (Rabotwijk).* In *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur.* Nr.1/2, 1986, p.104-115.

Verhofsté A.M., *Wandelen in de Sint-Paulusparochie,* Stad Gent, Dienst Monumentenzorg, 2006.

Vermeulen A., *De Leie, natuur en cultuur.* Lannoo, Tielt, 1986.

Verschaffel B., *Gent (het centrum als breukvlak).* In *Vlees en beton,* nr. 28-29, 1995.

Watelet M., *Cartografie en politiek in het België van de 19de eeuw. De beginjaren van het Ministerie van Openbare Werken. Bronnen voor de nationale en lokale geschiedschrijving.* Gemeentekrediet, 1987.

Met dank aan Norbert Poulain, André Verbeke en Martine De Raedt.

Het Zuidstation, die schitterende plek op de grens van de stad en van verre horizonten, creëerde onuitwisbare banden met het huidige Zuidkwartier

André Coene

De bijdrage schetst de metamorfose van het Zuidkwartier aan de hand van historische stadsplannen en gaat uit van het standpunt dat de *make-over* van het Zuidkwartier de versterking is van specifieke bedrijvigheid.

Het Zuid, uitverkoren plek voor een politiek van openbare werken.

De uitvoering van het bouwprogramma voor het Belgische spoorwegnet werd bij de wetten van 1 mei 1834 en 26 mei 1837 toevertrouwd aan Jean-Baptiste Nothomb, Minister van Openbare Werken. De werken voor het Zuidstation werden nog in 1834 aangevat. De lijn Dendermonde-Gent is plechtig opengesteld op 28 september 1837. De lijn Gent-Brugge zou volgen op 12 augustus 1838 en Gent-Kortrijk op 22 september 1839.

De bouw van spoorwegstations nabij het centrum van de steden was onderworpen aan een aantal procedures; die blijk gaven van de duidelijke wil niet te improviseren op stedenbouwkundig vlak. Het Zuidstation, een hoofdstation van eerste categorie, was vertrek- en aankomstplaats voor reizigers en voor goederen. Het concept moest ruimte bieden voor het parkeren en onderbrengen van spoorwegrijtuigen, voor bergplaatsen voor locomotieven, loodsen en werkplaatsen voor het herstellen. Het station was tevens opslagplaats voor materiaal en bevoorradingsmagazijn.¹ De steden werden verplicht om bij te dragen in de kosten voor het bouwen van de stations met hun neveninstallaties. Dat kon door gronden ter beschikking te stellen. Niet te verwonderen dat de Stad Gent de natte Muinkmeersen een geschikte en

een voor haar goedkope plek vond. Omdat er vóór 1858 geen onteigeningswetten waren was de Stad verplicht om over elk te verwerven perceel te onderhandelen met de eigenaar. De voorkeur ging bijgevolg naar een uitgestrekt terrein waar niet veel eigenaars bij betrokken waren. Het stadsplan (ill.11) van Louis de Vreese (1799) illustreert, en de kaart van Leroux (1830) bevestigt, hoe de onbebouwde Muinkmeersen een uitverkoren

De stadsplattegrond van Louis de Vreese toont, beter dan stadplannen van omstreeks 1830, de parcellering van de Muinkmeersen en de open ruimte binnen de bouwblokken aan stadszijde. (Verzameling acmdr)

wig vormden, dicht bij de Kuip.

De komst van de trein forceerde nieuwe verbindingswegen naar de Gentse Kuip en naar de Zeehaven.

De stations ressorteerden niet onder de bepalingen van het octrooistelsel; dit is de tolheffing die tot 1860 van kracht bleef. Een keurslijf van grachten, hekkens en octrooipoorten hield de stad compact en de spoorwegterreinen vormden een eiland in de stad. Grachten flankeerden de spoorlijnen van aan de zuidelijke vestinggracht tot aan het *Station du Chemin de Fer de l'Etat* aan

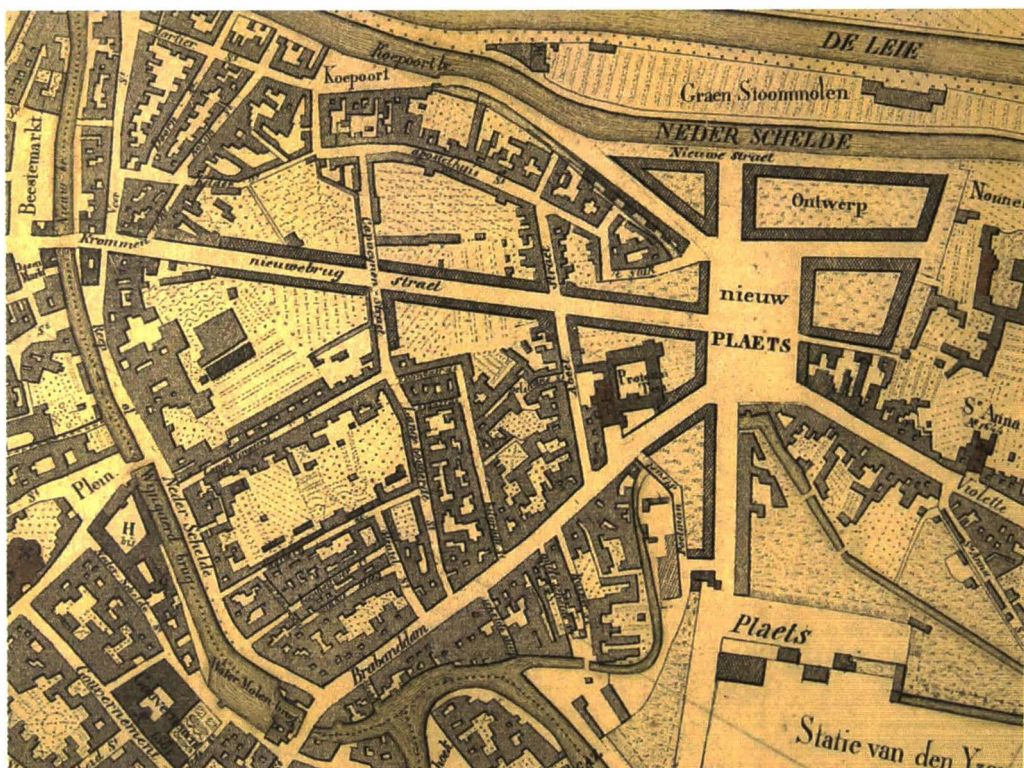

het Zuid. Het *Plan der Stad Gent door B.J. Saurel* (1841) toont vermelde grachten, maar ook de intentie om de *Statie van den Yzeren Weg* te verbinden met de Beestenmarkt én met de Sint-Pietersnieuwstraat.

Over Zuidstationstraat en Keizer Karelstraat op weg naar de Vrijdagmarkt.

Burgemeester Joseph Van Crombrugge (1770-1842) wilde het commerciële centrum van toen in directe verbinding stellen met het Zuidstation. Dwars door de Crommen-Esch, het Capucinen Hammeken en de Abeelstraat is dan de Keizer Karelstraat getraceerd doorheen schaars bebouwde gronden. Vermeld *Plan der Stad Gent* toont het ontwerp waarbij de Zuidstationstraat (1845-1846) *Plaets* (Graaf Van Vlaanderenplein) en *nieuw PLAETS* (Sint-Annaplein) zou verbinden.

De homogene neoclassicistische gevels aan het Sint-Annaplein zijn in 1842 ontworpen door architect L. Roelandt. Het stadsplan van Saurel voorzag nog geen kerk om het perspectief vanuit de Keizer Karelstraat af te sluiten.

Het rechthoekige Sint-Annaplein is aangelegd tussen 1841² en 1846. De Sint-Annakerk zou het perspectief vanuit de Keizer Karelstraat afsluiten en kreeg daartoe een niet gebruikelijke oriëntatie met het koor naar het zuiden gericht. In 1842 zijn homogene neoclassicistische gevels ontworpen door architect Louis Roelandt voor rond de centrale square.³ De overheid legde een strikt programma voor de gevelarchitectuur op. De rechtlijnige aanleg, de bepleisterde en geschilderde gevels, de repetitieve verdeling van de traveeën zijn voelbaar aanwezig in de Lammerstraat (1837), de Keizer Karelstraat (1837-1843) en het Graaf van Vlaanderenplein (1869).⁴

Net als in het Parijs van Haussmann werd gestreefd naar grandeur. Het gabariet van zijstraten van de Keizer Karelstraat werd daartoe over een diepte van een tiental meter verbreed. Dit procédé gaf aan de hoofdstraat meer allure. De breedte van de zijstraten is op deze wijze ogenschijnlijk in verhouding tot de nagestreefde eenheidsarchitectuur; en suggereert dat de achterliggende buurt eveneens huisvesting biedt met een hoge standing; wat een illusie was.^{5 6}

De Marcellisbrug verbond het Zuid met de Lammerstraat.

Om het spoorwegstation vanuit de Sint-Pieterswijk beter bereikbaar te maken werd in 1844 de nieuwe Marcellisbrug over de Muinkschelde gelegd. Over de verbrede *Rue des Agneaux* (Lammerstraat) konden reizigers langs de Sint-Pietersnieuwstraat het Sint-Pietersplein bereiken en over de Walpoortstraat en de Korte Dagsteeg kwam men op de Kouter.

Sleutelen aan het gabariet van de Brabantdam.

Door het verbreden van de Brabantdam werd een betere verbinding gezocht tussen het Zuidstation en de Kouter.⁷ Het *Plan Parcellaire* van Gérard (1855-1857) toont een Brabantdam met watermolen. Men sloopte de molen aan de Braampoort en de brug over de Schelde werd overbodig door de rivier te overwelfen (1882-84) tot aan het Gerard Duivelsteen. Zo ontstond het Professor Laurentplein. Het plein is vermeld op het *Nouveau Plan de Gand* van Hemelsoet uit 1886.

Rooiijplan goedgekeurd bij KB op 27.05.1869 met het oog op de verbreding van een gedeelte van de Brabantdam. ((Verzameling acmdr)

Het Plan parcellaire de la ville de Gand et d'une partie de sa banlieue, d'après les plans cadastraux révisés par le géomètre de 1re classe L. Gérard vormt één van de hoogtepunten in de topografie van de stad. Kaartblad met het zuidoosten. (Verzameling acmdr)

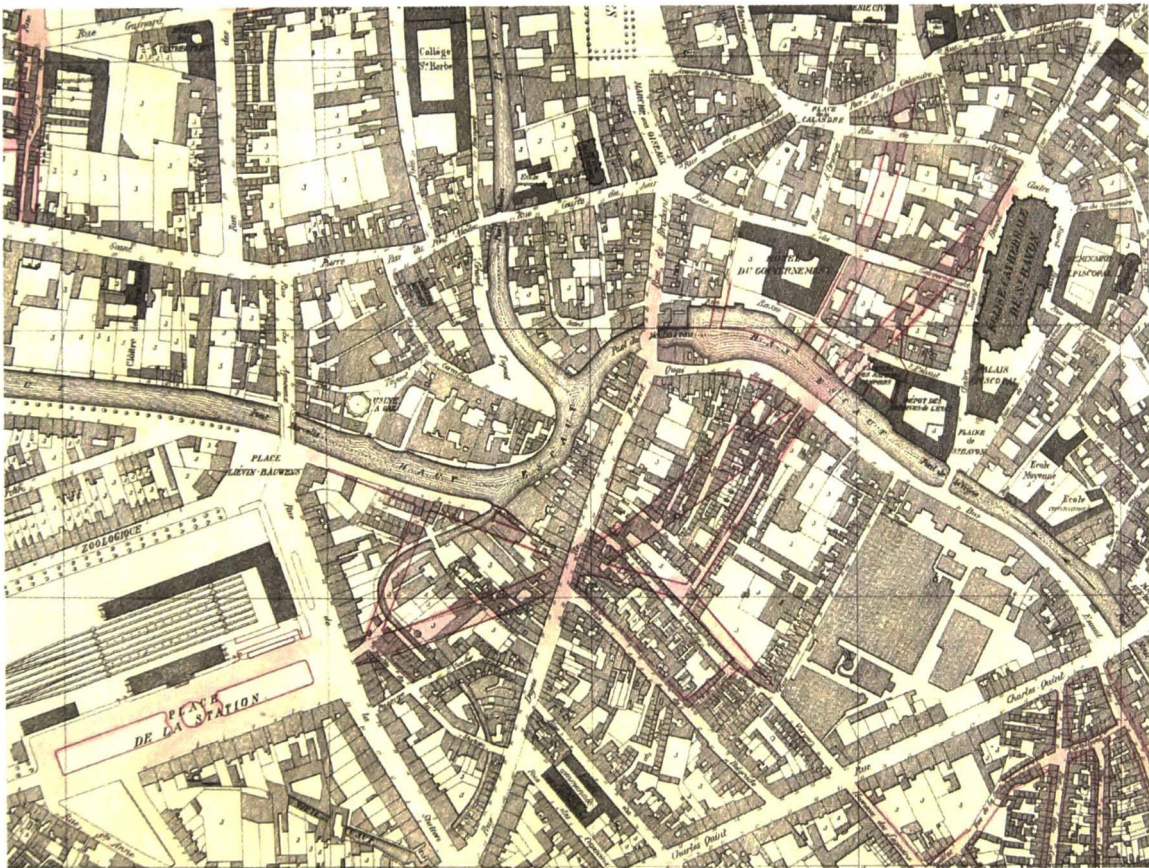

Un projet incontournable van Zollikofer en de Vigne.

De verbindingen tussen het Zuidstation en de Kuip bleven ontoereikend. Vanaf 1860 zijn plannen gemaakt voor een rechtstreekse verbinding naar de Korenmarkt, dwars doorheen

Op het Nouveau plan parcellaire van Gevaert & Vanimpe werden in roze overdruk les derniers projets de l'Administration Communale aangebracht; zoals het voorstel van Zollikofer en de Vigne. (Verzameling acmdr)

Overschelde. **(ill.02)** Naast de noodzaak tot saneren van deze sloppenwijk, bezat zij ook belangrijke speculatieve troeven. De kwaliteit van de woningen liet een goedkope onteigening voorspellen en door de nabijheid van het Zuidstation was Overschelde ideaal gelegen voor een snelle, financieel aantrekkelijke verkoop. De Overscheldewijk werd gesaneerd bij middel van het plan van ingenieur Edouard Zollikofer en architect Edmond De Vigne.⁸ Het plan dat zij in 1880 aan de Gentse overheid voorlegden, werd op 5 augustus 1882 door de Gemeenteraad aanvaard.⁹ Alle infrastructuurwerken werden

door de stedelijke overheid gedragen, terwijl de onteigening en de verkoop van de bouwgronden door de Brusselse *Compagnie Immobilière*, hun opdrachtgever, geregeld werd.¹⁰ De uitvoering van hun plan gebeurde tussen 1883 en 1889.

Op enkele jaren evolueerde deze voormalige arbeidersbuurt naar een typische stationswijk, doorspekt met handelshuizen, hotels, ontspanningslokalen en burgerwoningen. In de as van het Zuidstation naar Sint-Baafs werden de Vlaanderen- en de Limburgstraat aangelegd; met de Henegouwenstraat als aftakking. Ondertussen waren de opvattingen over stadsesthetiek en stijl geëvolueerd. Geen lijnrechte straten hier maar een gebogen tracé, dat de eclectische gevels met hun balkons en uitspringende erkers in het oog doet springen. Aan het kruispunt Brabantdam - Vlaanderenstraat werden de meest prestigieuze hoekgebouwen opgetrokken, alle in neostijlen en met een uitgelezen materiaalgebruik. Het was façadearchitectuur met

In tegenstelling tot de uniforme architectuur van Zuidstation-, Lammer- en Schouwbrugstraat bijvoorbeeld, zorgde het privé-initiatief in de Vlaanderenstraat voor diversiteit in het straatbeeld. (Foto acmdr)

De nieuwe architectuur van de Vlaanderenstraat zou een uiting worden van de financiële mogelijkheden van een zelfbewuste elite. (Foto acmdr)

een bouwdiepte van soms slechts enkele meters. Naar het eind van de 19de eeuw toe ambieerde de Gentse burgerij, geleid door verschillende dynastieën textielbarons, een stad met metropool-allures. Aan een hoog tempo werden er 'magasins de nouveautés' ingeplant. De nieuwe straten boden aan de centrumactiviteiten de kans om zich uit te breiden richting stadsrand. Daar was ruimte voor grotere verkoopoppervlakken en voor spektakelzalen voorhanden. De bereikbaarheid was er optimaal.

Het aansluitingsspoor naar de zeehaveninstallaties aan het Handelsdok.

De spoorwegen maakten een nog ongekennde transportcapaciteit mogelijk. De snelheid waarmee goederen werden vervoerd, oversteeg het lome tempo van de binnenvaart. Alle hoop was gericht op de spoorweg als nieuwe motor van het economische leven.

Voor de ontplooiing van de havenactiviteiten was een openbaar *Entrepôt* gebouwd aan het Handelsdok. In 1856 was het stapelhuis door een spoorlijn verbonden met het Zuidstation. Toen in 1870 een ringspoor rond Gent werd aangelegd, is de spoorverbinding met het *Entrepôt* daarop aangesloten via het station van de Dampoort.¹¹ Het tracé van het aansluitingsspoor overleefde in de *Tweebruggenstraat* en de *Kasteellaan*.

Het Zuidstation had de kracht van een katalysator.

Pour pourvoir à toutes les éventualités de l'avenir.

Treinstations symboliseerden een nieuwe tijd. Hun moderniteit werd uitgedrukt in een rationele aanleg van werkterreinen en openbare ruimte. Stationsgebouwen brachten een nieuwe typologie. Perronoverkappingen werden structureel in ijzer gedacht. De ingenieurslogica, toegepast voor de overkappingen, werd aan de straatzijde ingeruild voor een traditionelere architectuur. De werken aan en in de omgeving van het Zuidstation vormden hierop geen uitzondering. Zij stonden in het perspectief van stadsesthetiek.¹² Om het College te bewegen tot de belangrijke uitgave van 300.000 frank voor de Stad¹³ verwees schepen De

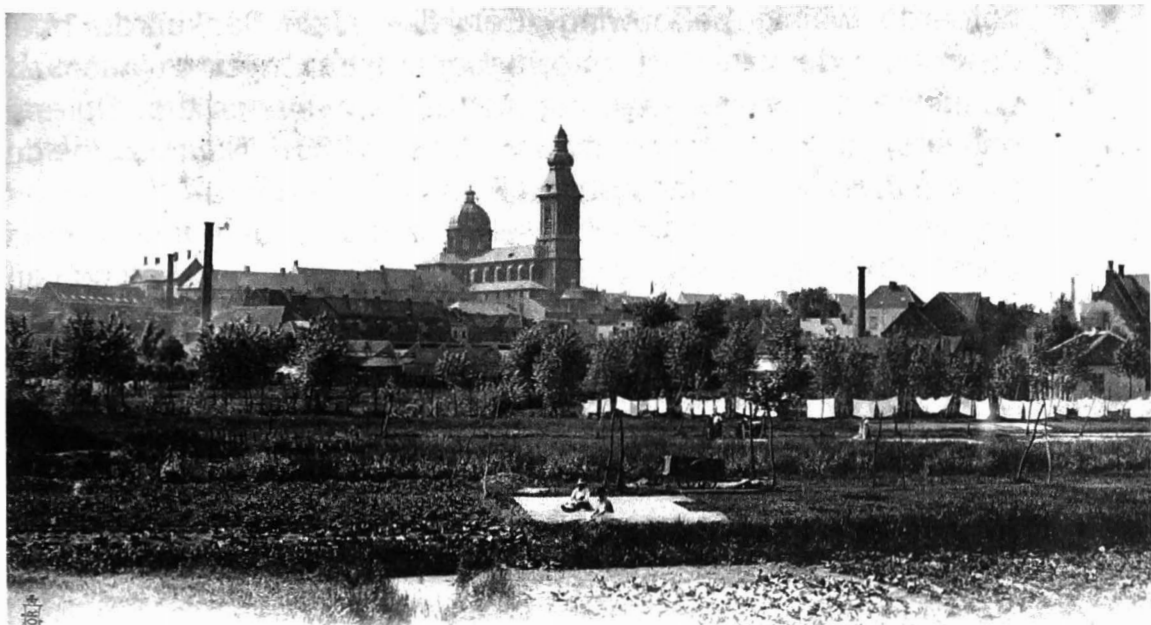
Maere naar de 'ordonnance grandiose' die men nastreefde. Doelstelling was '[de] donner à la place de stationnement des proportions plus en harmonie avec le caractère monumental du bâtiment principal'. En alsof dat niet voldoende overtuigde, voegde De Maere er aan toe: 'Au Sud de cette place [ ] sera ouvert un boulevard large de 20 m [ ], il sera placé de manière que son axe se confondra avec celui de la place. Ce boulevard qui réunira en ligne droite la rue de la Station et le rempart de St Liévin aura une longueur de plus d'un kilomètre. [ ] Notre ville sera dotée d'une station monumentale assez spacieuse pour pourvoir à toutes les éventualités de l'avenir...' besloot De Maere.

Schoon wonen voor de gegoede burgerij.

Het grote belang van een treinstation werd vertaald in de stedenbouwkundige aanleg van de omgeving. De inplanting van het Zuidstation speelde een belangrijke rol bij de implementatie, midden de 19de eeuw, van de 'esprit de spéculation qui avait pénétré dans la société'.¹⁴ De buurten rond de stations ontwikkelden zich in een recordtempo tot zeer levendige stedelijke ensembles met hoge status. Men vond er riante woningen naast winkels en horeca.

De wand tegenover het Zuidstation, op het Graaf van Vlaanderenplein, moest beantwoorden aan een conventie tussen Stad en Staat. De overheid legde de aanpalende eigenaars de verplichting op hun woning te realiseren als onderdeel van een globale, vooraf getekende gevelwand. Het plan voor deze programmawand werd in 1847 getekend door architect Leclerc-Restiaux, terwijl de werken aan het nieuwe station nog volop aan de gang waren.¹⁵ Het is een indicatie van de zorg van de overheid voor de stedelijke omgeving waarin zij haar stations wilde bouwen.¹⁶

In de stadsuitleg tussen Muinkkaai en het Zuidstation zijn, voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog, verschillende fasen te onderscheiden. De eerste stap omvat de transformatie van de Muinkmeersen voor de aanleg van station en neveninstallaties. Een tweede expansieve fase loopt van 1837 tot 1905. Op het *Plan Parcellaire* van Gérard (1855-1857) staat het tracé van Hert-, Hof- en Guldenspoorstraat evenals van de Franklin Rooseveltlaan (toen Boulevard du Jardin Zoologique). Gérard

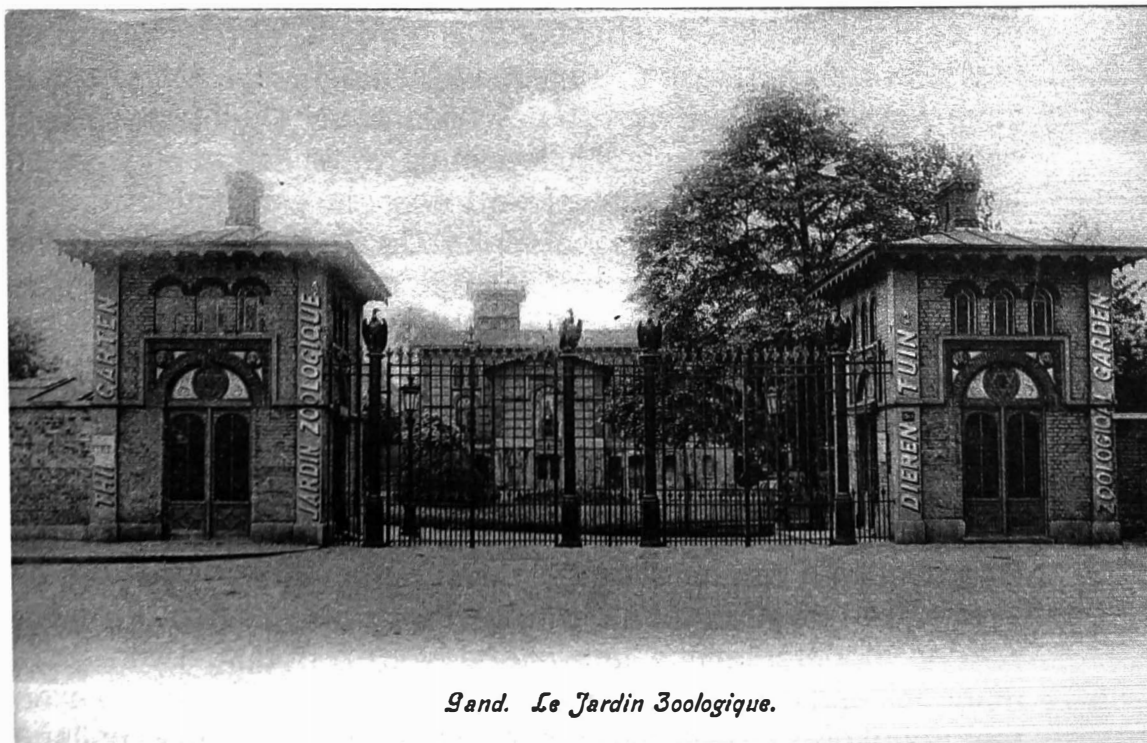

GAND. - Église St-Pierre vue de la rue de l'Éléphant

Série 1 N. 114

Editeur Albert Sugg, à Gand.

Zicht vanuit de Olifantstraat op de Sint-Pietersabdij. Op de voorgrond: bleekweiden en moestuinen. (Verzameling AV)

Gand. Le Jardin Zoologique.

Ansichtkaart met de hoofdingang van de Jardin Zoologique. (Verzameling AV)

noteerde weinig bebouwing. Een dierentuin flankeerde heel de noordzijde van de François Benardstraat. Ten zuiden van vermelde straat was men nog niet aan verkavelen toe. Op een ontwerpplan van stadsingenieur Hofman (1859) blijken voormelde straten twee jaar later behoorlijk dicht bebouwd te zijn, maar dan viel de bouwwoede stil.¹⁷ Het dynamiserende effect van het Zuidstation werd blijkbaar geneutraliseerd door de opheffing van de tolrechten in 1860.

Zoo?

Het dynamiserende effect van het Zuidstation op de ontplooiing van de buurt werd tussen 1851 en 1904 ondersteund door de aanwezigheid van een *Jardin Zoologique*, gelegen ten westen van het Zuidstation en palend aan de Muinkschelde. Ook te Brussel was er een *Jardin Zoologique* naast het Luxemburgstation (1855). De Zoo van Antwerpen opende in 1843 de deuren als buur van het Centraal Station. Luik kende een *Jardin d'acclimatisation* (1861), verwijzend naar het acclimatiseren van vogels en zoogdieren, inzetbaar voor de veeteelt.

De Gentse *Jardin Zoologique* was een privé initiatief, gericht op een select clubje van gegoede burgers, op officieren van het Gentse garnizoen, universiteitsstudenten, doorreizende zakenlui en toeristen, niet op de volksmassa. De interesse voor dierentuinen volgde de evolutie van de wetenschap en werd de volgende decennia aangewakkerd door de verslaggeving over ontdekkingsreizen in Centraal Afrika. De Gentse dierentuin ging ter ziele in 1904, maar de straatnamen van nu weerspiegelen de collectie dieren van toen. Het Muinkpark is een getuige van het exclusieve en pittoreske wandelpark waarin de *Société Royale d'Histoire Naturelle* de 'exoten' tentoon stelde. Het park was hun bijdrage aan de verfraaiing van de stad.

In juli 1905 werd het faillissement van de *Société* uitgesproken en zijn de gronden van de *Jardin zoologique* verkocht aan de Stad. De gebouwen van de dierentuin werden afgebroken, het terrein geëffend en er werden straten en dreven aangelegd. Bouwgronden werden doorverkocht. Aansluitend verrezen burgerwoningen, maar ook een klooster, een weverij, een speelplein en complexen met goedkope arbeiderswoningen zoals de Cité de Hemptinne en de Cirk in de Zebrastraat. Meesterwoningen keken uit op het

Zuidstation, werkmanswoningen kwamen achterin.

Hotels en ander vertier om de tijd aangenaam te passeren.

De internationalisering van het bedrijfsleven intensifieerde de handelsrelaties, waarvoor men frequent reisde. De spoorwegen lagen ook aan de basis van een zekere vorm van toerisme, betaalbaar voor een elite. Nieuwe hotels vestigden zich in de omgeving van het Zuidstation, tevens terminus. Het eindstation was de belangrijkste lokalisatiefactor voor de vestiging van hotel-café-restaurant. (zie afbeelding) Omstreeks 1875 concentreerde de horeca zich in de *Statiestraat* met hotels op huisnummer 1, 2, 3, 24, 26, 28, 30, 32, 36, 38, 42, *Statieplaats* 10, 11 en verder tussen Zuidstation en Kouter. Hoewel het aanbieden van logiesaccommodatie vrij snel inspeelt op evenementen (tentoonstellingen), op de innovaties in de sector van het transport (trein, autosnelwegen) en op de tijdgebonden ontwikkelingen in het toerisme, is de rigiditeit van het hotelwezen bijzonder groot. Ouderdom, cachet en conceptie van de hotelaccommodatie drukken, door de concentratie van hotels, hun stempel op het tijdsbeeld van de hele buurt. De horeca bepaalde tot het einde van de jaren 1980 het cachet van het Zuidkwartier.

In de buurt van het Zuidstation werd ook vertier gezocht. Het Nieuw Circus kwam op de Krook. Na de Tweede Wereldoorlog werd het circus omgebouwd tot de vermaarde garage Mahy.¹⁸ De vernieuwing (1911) van het 'Grand Palais du Valentino' (1884) (zie afbeelding) aan de Kuiperskaai liep vooruit op de verwachte volkstoeloop voor de wereldtentoonstelling van 1913. Het Palais du Valentino was een grote variétézaal. Door de wereldtentoonstelling verkeerde de stad in een bevoorrechte positie wat de introductie van het medium film betrof. De Capitole zou zich aan het Zuid vestigen. Het Zuidkwartier was een uitgaansbuurt.

Exit Zuidstation, maar het Woodrow Wilsonplein bleef een knooppunt van activiteit.

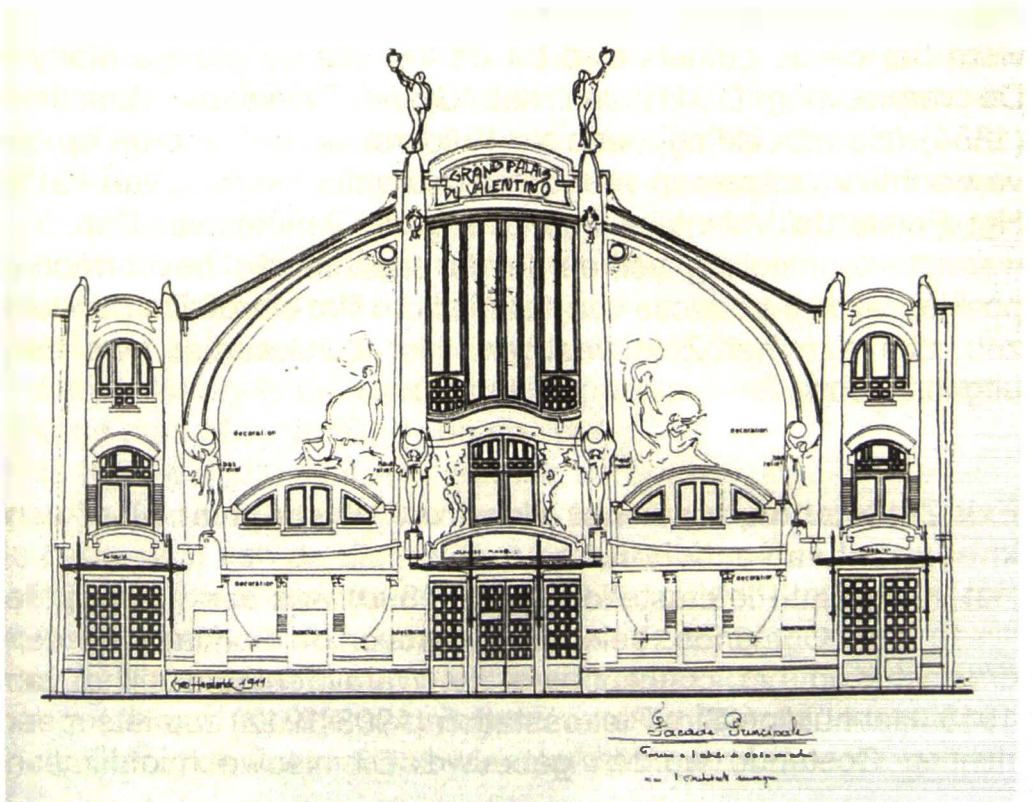
Het 'Klein Sint-Pietersstation' (1889-1890) was een halte op de lijn Brussel-Oostende, gelegen tegenover de Parklaan en een draaischijf in het concept van de Wereldtentoonstelling van 1913. Het huidige Sint-Pietersstation (1908-1912) zou iets meer richting Oostende worden gebouwd. Dit nieuwe hoofdstation

Zicht van op het Woodrow Wilsonplein naar de Zuidstationstraat. Bemerkt de uniformiteit van de gevels aldaar. (Verzameling AV) ▲

Het slopen van het Grand Palais du Valentino, om plaats te ruimen voor het Urbiscomplex, zou voor commotie zorgen. (DSMG) ▼

voor reizigers verving de terminus aan het Zuid. Het blijvende belang van het Zuid als knooppunt van openbaar vervoer wordt geïllustreerd door de routes die op een *Plan industriel* uit 1922 uitgestippeld zijn.

In januari 1928 stond het vast: het Zuidstation zou worden afgebroken. Aan het vroegere Zuid zouden alleen post en telegraaf blijven werken. Op 7 oktober werd het Zuidstation gesloten. De sloop kon beginnen en in juli 1929 werden de terreinen overgedragen aan de Stad Gent. Voor het tramverkeer betekende dit een totale ommekeer. Het Zuidkwartier verloor aan belang ten voordele van het Koningin Maria-Hendrikaplein, dat ver van de Kuip lag. De nauwe binding van het Zuidkwartier met de Kuip, de statige burgerhuizen, het behoud van de overstapplaatsen voor tram en bus en het bloeiende uitgaansleven remden versneld verval van de buurt af. Veel mensen maakten er een gewoonte van om 's avonds naar het Zuid af te zakken om zich te ontspannen. Ook vandaag zijn er nog de Minardschouwburg en de nabijheid van cultuurcentra zoals Vooruit en Capitale.

Het Koning Albertpark en het propagandacentrum EGW.

Het Koning Albertpark is in 1930-1933 ingericht op de terreinen van het voormalige Zuidstation.¹⁹ (ill.04) In het park werden culturele en, tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog, sportieve activiteiten georganiseerd die kijklustigen naar het Zuidkwartier trokken.

Het Koning Albertpark onderging in 1956 een metamorfose. Beeldbepalend was de oprichting van het propagandacentrum van het Electriciteits-, Gas en Waterbedrijf van de Stad Gent: EGW. (ill.26) Het gebouw zou eind de jaren 1960 het Informatiecentrum worden van de Intercommunale E3.

Uitverkoren op- en afrit voor de E3.

Het ontwerp voor de autosnelweg E3 (nu E17 genaamd) voorzag een afrit Gent Centrum. In 1972 moest het meest zuidelijke deel van het Koning Albertpark plaats ruimen voor een viaduct en voor de afrit. (ill.18) De meningen over de locatiekeuze waren verdeeld. Lokale en nationale politici, stedenbouwkundigen,

Plan Industriel de la Ville de Gand uit 1922. Het tracé van tramlijn 7 staat in het rood op het plan. Deze tramlijn verbond het Zuidstation met het Sint-Pietersstation, 'les deux gares principales'. (Verzameling acmdr)

Lucht(Foto van op- en afrit van de E3, nu E17, aan het Zuid; te dateren voor 1982. (DSMG)

handelaars, in het bijzonder deze verenigd in *De Mandel*, hielden er afwijkende meningen op na. *De Mandel* vond dat de afrit aan Gent Zuid schade toebracht aan urbanisatie, groene zone en nieuwe gebouwen. 'Die verbinding [zou] ook een groot gedeelte van het snelwegverkeer komende uit de vier richtingen Antwerpen, Brussel, Rijsel en Oostende, centraliseren op één punt van de stad.'²⁰ *De Mandel* was voorstander van een 'gunstiger' oplossing waarbij de verbinding met de E3 zou verlopen langs een ringvormige stadsautosnelweg waarbij gebruik werd gemaakt van de bedding van Schelde en Leie. Dat liet een 'ideale bediening van de Gentse Kuip' toe.²¹ Het idee van deze stadsautoweg was initieel gelanceerd door Prof. Vlerick in 1964 en het werd in 1968 door *De Mandel* gepromoot.²²

De vzw Internationale Jaarbeurs der Vlaanderen vierde in 1971 haar 25-jarig bestaan met een internationale stedenbouwkundige wedstrijd; genaamd *Gent Morgen*. De deelnemers werd gevraagd om ontwerpen voor te stellen voor Gent in 2000. Het initiatief was uitdrukking van vertrouwen in de toekomst, maar tegelijk exponent van kritische reflectie, een aanklacht tegen de verpaupering en uiting van ontevredenheid met de bestaande commerciële situatie. De inrichters keken uit naar oplossingen voor het verkeer dat vanaf de E3 ongeremd het Zuidkwartier zou binnen rijden.

Twee wedstrijdinzendingen werden door de juryleden ex-aequo geprimeerd. Het project van Polydorides en medewerkers²³ werd, samen met een inzending van de lokale Groep Gent Morgen,²⁴ eerste gerangschikt. Het ontwerp van Polydorides & Co voorzag aan het Zuidkwartier een 'civic centre' van formaat.

Het was volgens de jury de 'zeer grote verdienste' van de inzending door de lokale Groep Gent Morgen dat aandacht was besteed aan een onoverkoombaar geacht probleem, gevolg van de 'grote toegangsweg vanaf de E3'. De Groep Gent Morgen stelde voor om de vroegere stationswijk Gent-Zuid te reanimeren door het bouwen van een ondergronds spoorwegstation ter hoogte van de Waalse Krook. De schaal van de voorgestelde bouwvolumes mocht, naar het oordeel van de jury, veel bescheidener zijn. Vermeld voorstel vonden anderen dan weer heel modest, in tegenstelling tot de geplande torengebouwen van 20 bouwlagen hoog.

Het Woodrow Wilsonplein, scharnier tussen Urbiscomplex, stadsbibliotheek en administratief centrum.

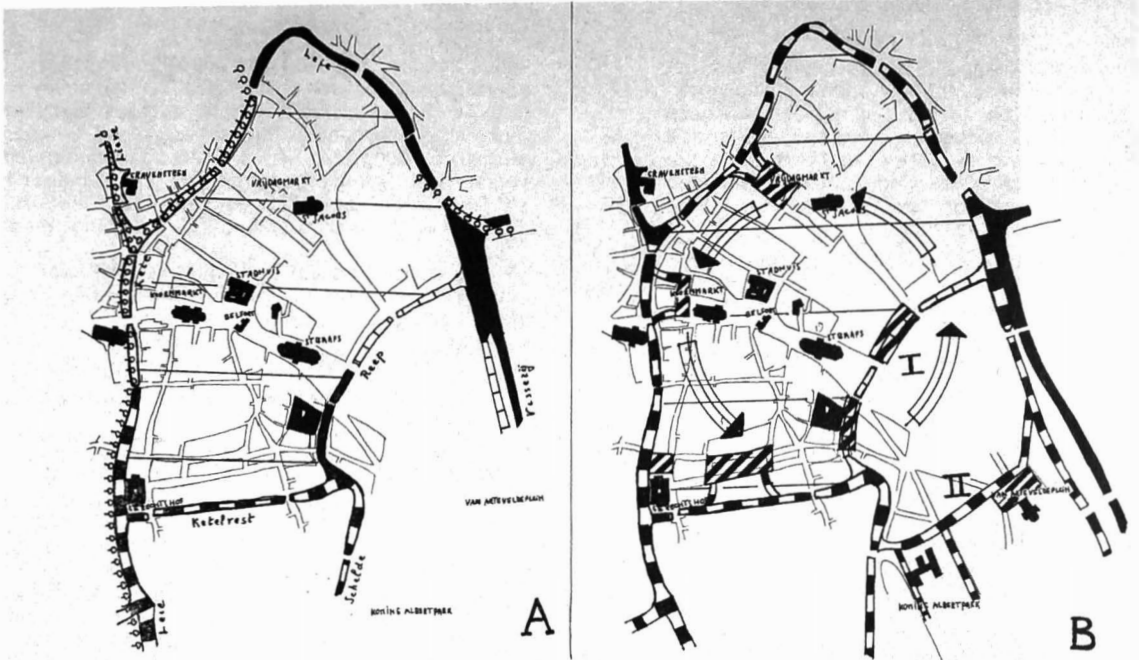
Wedstrijdinzendingen voor *Gent Morgen* bestendigden een 'ondertoon' die ook in verschillende ontwerpen van Bijzonder Plan van Aanleg voor de Belle-Vuewijk en voor het Zuid aanwezig was. Aan de toegangspoort tot de stad hoorden torengedebouwen thuis, zoals het witte bakken van de UCO. De site van het voormalige Zuidstation was voorbestemd voor grootschalige projecten, voor publiekstrekkingen. In 1981 vestigde de Decascoop zich aan Ter Platen. Sindsdien is het bioscoopbezoek te Gent bijna volledig geconcentreerd op één punt. Het stadsbestuur verhuisde in 1992 de centrale bibliotheek van de Kouter naar het EGW-gebouw. Het Administratief centrum werd tussen 1993 en 1995 aan het Zuid opgericht aan de kant van het voormalige goederenstation als pendant voor het EGW-gebouw. Het Urbiscomplex, uit de jaren 1990, wekte veel commotie op en transformeerde ineens het gehele bouwblok gelegen tussen Oude Scheldestraat, Vlaanderenstraat, Woodrow Wilsonplein en Kuiperskaai in een shoppingcenter en tienduizenden vierkante meter kantoren.

Plannen voor het Zuid.

Willem-Jan Neutelings zijn voorstel voor het muziekforum 'van Gerard Mortier' mocht dan op een sublieme wijze over drie bruggen heen de hand reiken van de Kuip naar de site van het oude Zuidstation en vice versa, het luciede concept is ondertussen geklasseerd bij de categorie niet gerealiseerde droombeelden.

In het bestuursakkoord 2007-2012 van de Stad Gent is opgenomen dat de zone tussen de Waalse Krook en het oude Wintercircus (Mahy) bestemd is voor een cultureel project rond de bibliotheek van de 21ste eeuw. Het project de Waalse krook gaat samen met de ontwikkeling van het gebouw Mahy.

Aan de historie van het Zuidkwartier wordt door diverse stakeholders voortgeschreven. Het belooft een boeiend verhaal te worden van de opleving van een buurt waar de geest van reizen is blijven hangen na het verdwijnen van de treinen.

Plan V.

De tekening links (A) toont het gecombineerd resultaat van het gepland gebruik van de waterlopen voor auto's en trams rond de Kuip.

Men merkt op dat :

1. De auto alleen de Ketelvaart zal gebruiken.
2. De tram alleen van de Leie zal genieten tussen Dominikanen- en Krommewalbrug.
3. Het water behouden wordt vanaf de Krommewalbrug tot aan de Reep.
4. De Reep gedeeltelijk straat en gedeeltelijk rivier blijft.

Het minst dat kan gezegd worden is dat het benutten van de waterlopen op deze verschillende secties zeer veranderlijk is.

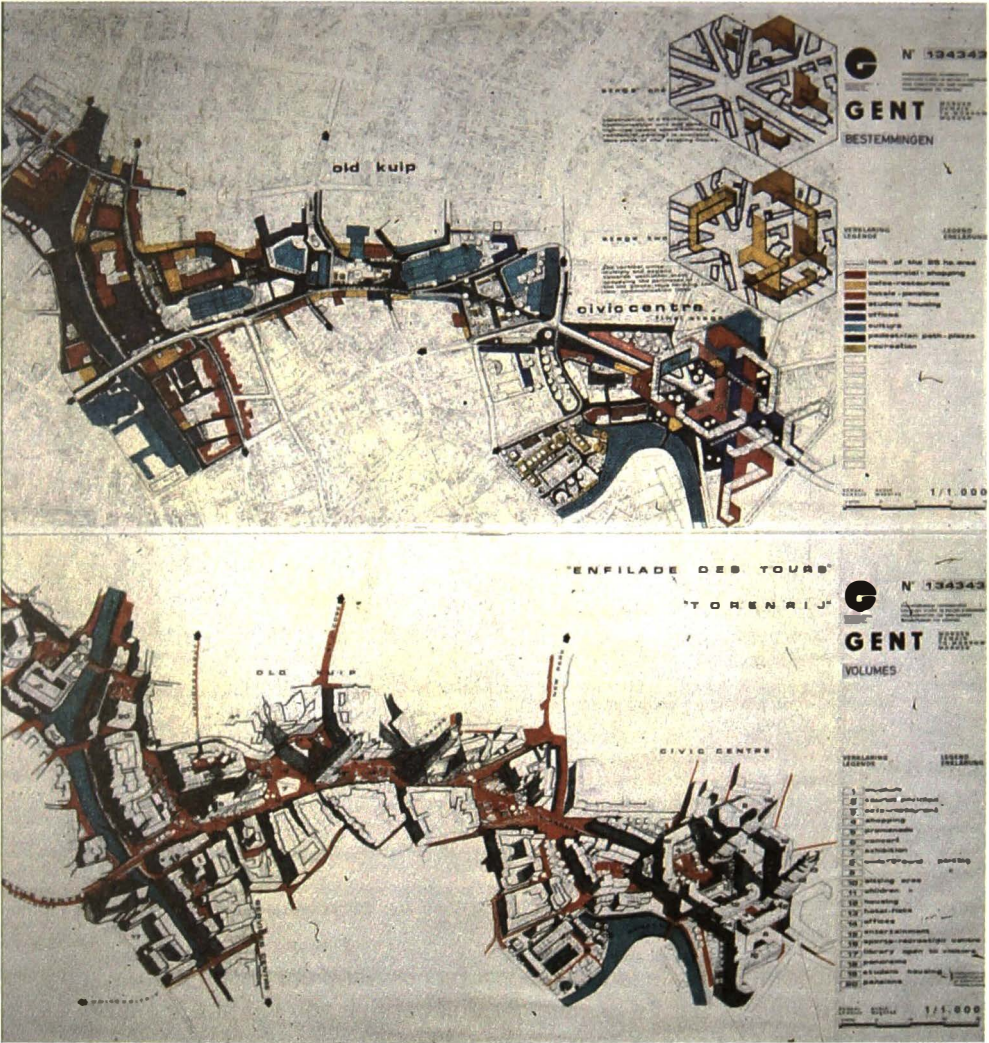
De tekening rechts (B) laat zien hoe het mogelijk zou zijn voor het autoverkeer rond de Kuip een autosnelweg aan te leggen welke het centrum zou bedienen en die rechtstreeks zou verbonden zijn met bovengrondse of ondergrondse parkings.

De Mandel publiceerde eind de jaren 1960 verschillende voorstellen om een ringvormige stad-snelweg en metrotunnels aan te leggen, waarbij gebruik zou worden gemaakt van de bedding van Leie en Schelde. Door de voltooiing van de Ringvaart werden die immers 'overbodig'. Het Zuid en een parking op het Sint-Annaplein maakten deel uit van het scenario. (DSMG)

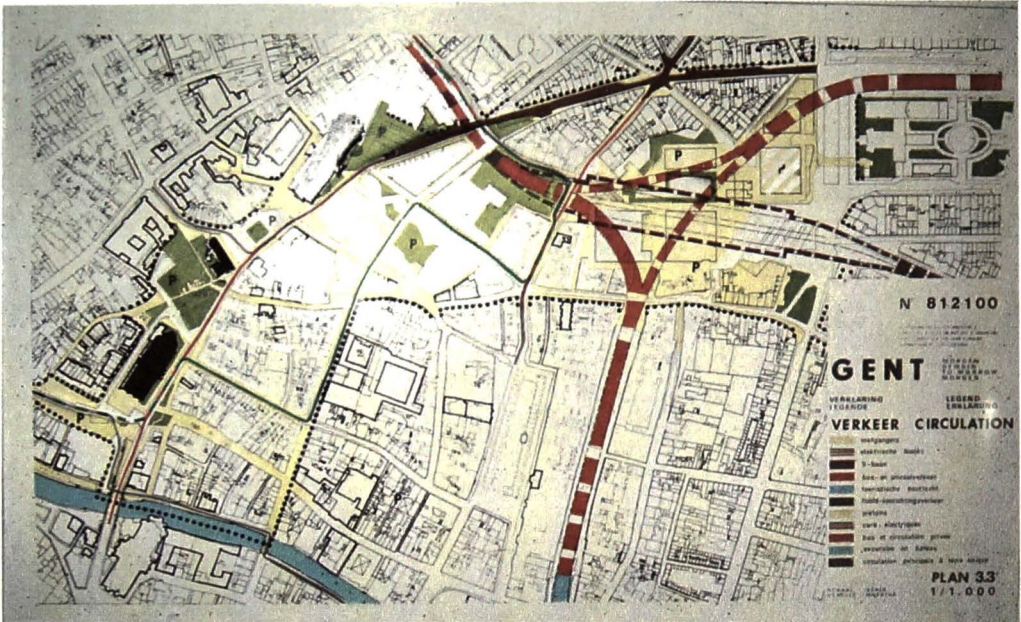
Zicht op de horecaconcentratie aan het Zuid. (Foto Michel Burez 1988 | scan acmdr)

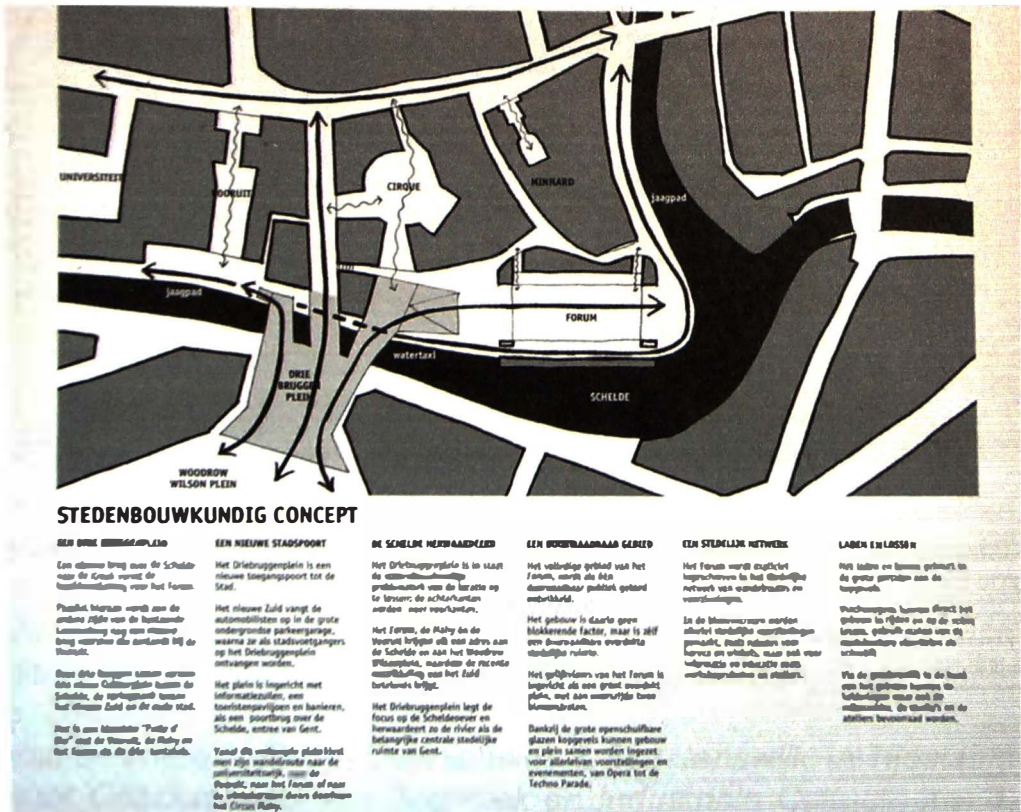

Stedenbouwkundig concept van Neutelings-Riedijk voor een Drie Bruggen plein.
 (Foto AC 2004)

De multidisciplinaire Groep Gent Morgen zou het idee van een kuipring sublimeren tot een stedenbouwkundig ontwerp waarin velen zich, in die tijd, konden herkennen. Aan het Zuid gingen de auto's ondergronds om het traject van de kuipring te volgen. Er was ook een transferium gepland aan het Zuid met een ondergronds station. (Foto Studio Claerhout 1971 | scan acmdr)

STEDENBOUWKUNDIG CONCEPT

EEN NIEUW STADSGEBOUW

Een nieuwe brug over de Schelde naar de Kruisstraat wordt de hoofdverbinding voor het Forum. Plaatst, hieraan wordt een de andere zijde van de huidige Leuvenbrug met een nieuwe brug waaraan de omliggende gebouwen worden. Deze drie bruggen samen vormen één geheel. Het nieuwe gebouw aan de Schelde, de Kruisstraat wordt het nieuwe Zuid en de oude stad. Het is een klassieke "Paviljoen of Hut" met de vorm van de Kruisstraat en het Forum als de drie bruggen.

EEN NIEUW STADSGEBOUW

Het Driebruggenplein is een nieuwe leuvenbrug voor de stad. Het nieuwe Zuid vangt de auto's af en is de grote ondergrondse parkeergarage, waarna ze als stadsvaartwegen op het Driebruggenplein worden. Het plein is ingericht met terrasjes, een banken, als een spoorbrug over de Schelde, omringd van gebouwen. Vanaf dit plein wordt de stad met zijn wandelingen naar de universiteit, naar de Rodekerk, naar het Forum of naar de omliggende gebouwen doorheen het Circus Raby.

DE SCHELDE HERVAARDIGD

Het Driebruggenplein is in staat de omliggende gebouwen te verbinden van de laatste op te leveren de achterkant van de voorzijde van de gebouwen. Het Forum, de Raby en de Voorzijde krijgen nu een adres aan de Schelde en aan het Driebruggenplein, waardoor de recente ontwikkelingen aan het Zuid terugkomen. Het Driebruggenplein legt de focus op de Scheldeoever en heraanvoert de rivier als de belangrijkste centrale stedelijke ruimte van Gent.

EEN OORVERLAATBAAR GEBIED

Het volledige gebied van het Forum, omringd door de omliggende gebouwen, wordt een openbaar gebied. Het gebied is daarvoor open voor de blokkerende factor, maar is zelf een openbaar gebied. Het gebied van het Forum is ingericht als een groot openbaar plein, met een openbaar terras. Dankzij de grote openbare gebouwen en plein samen worden ingericht voor openbare voorstellingen en evenementen, van Opera tot de Techno Parade.

EEN STEDELIJK NETWERK

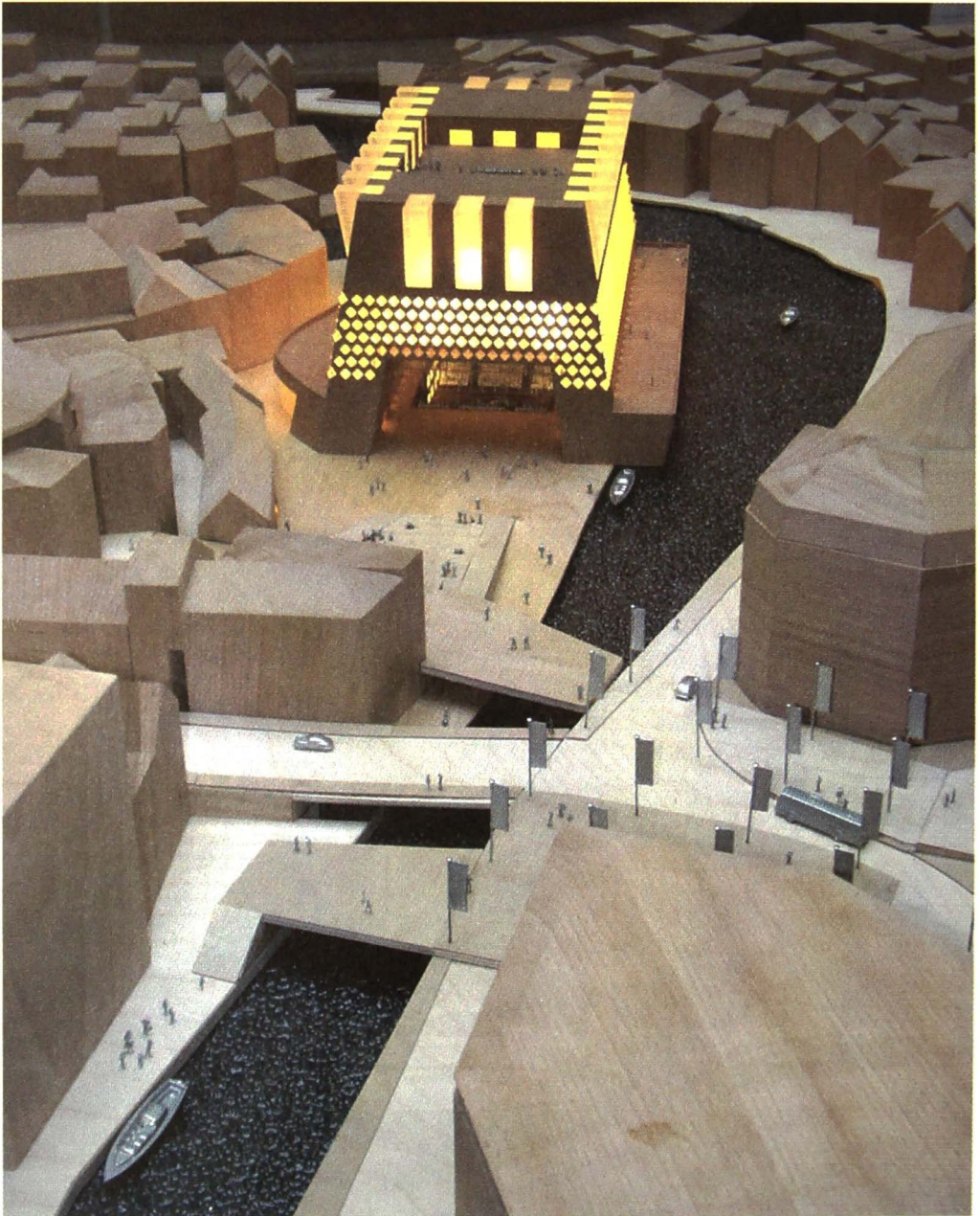
Het Forum wordt een belangrijk knooppunt in het stedelijke netwerk van openbare vervoer. In de omliggende gebouwen wordt een stedelijk netwerk gemaakt, met een openbaar plein en terras, maar ook voor openbare en openbare openbare gebouwen en plein.

LADEN EN LEREN

Het laden en leren gebeurt in de grote gebouwen aan de Kruisstraat. Het Driebruggenplein wordt een plein samen worden ingericht voor openbare voorstellingen en evenementen, van Opera tot de Techno Parade.

Stedenbouwkundig concept van Neutelings-Riedijk voor een Drie Bruggen plein. (Foto AC 2004)

(Foto van de maquette met het Drie Bruggen plein dat Vooruit, de Cirk en het Forum zou binden aan het Woodrow Wilsonplein. (Foto AC 2004)

Geraadpleegde literatuur.

Albrecht Heidi, *Het ontstaan van de dierentuinen, een nieuw fenomeen*. In *Van Mensen & Dingen. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen*. Nr. 1-2 - 2003, p. 149-164.

Binst S. & Verschaffel M., *Gent-Zuid, een stationswijk*. In *Monumenten en Landschappen*, november 1987, p.22-41.

Bruneel A. en Laurent R., *Documents d'Archives relatifs à Bruxelles*. Ministère de l'Education Nationale, Archives Générales du Royaume, Brussel, 1983.

Decavele J. en De Herdt R. mmv. Decorte N., *Gent op de wateren en naar zee*. Mercatorfonds, Antwerpen, 1976.

De Cock A.-M., *In een fauteuil de wereld rond. De opgang van de Gentse bioscoopzalen*. In *Interbellum in Gent. 1919-1939*. Stad Gent. Stadsarchief en Museum Arnold Vander Haeghen, Gent, 1995.

De Groote P., *De Belgische Hotelsector. Een economisch-geografische analyse*. Universitaire Pers, Leuven, 1986.

De Herdt R. e.a., *100 Jaar Plantsoendienst*. Stad Gent – Museum voor Industriële Archeologie en Textiel – Plantsoendienst, Gent, 1985.

De Maere A., *Recueil des alignements et rues nouvelles. 1860-1875*. Imprimerie C. Annoot-Braeckman, Gand, s.d

Deseyn G., *De pioniersjaren van de film te Gent (1896-1916)*. In *M&L*, sept-okt. 1988, p.40-47.

Deseyn G., *Over Cinéma Pathé en Congé Payé... De democratisering van de vrije tijd*. In *Interbellum in Gent. 1919-1939*. Stad Gent. Stadsarchief en Museum Arnold Vander Haeghen, Gent, 1995.

Struye L. (ed.), *Kroniek van België*. Standaard Uitgeverij – Brt uitgave. Antwerpen, 1987.

Van Doorne G., *Architectuur als visuele taal van de stedelijke cultuur*. In *Apologie van een rebelse droom*. Mercatorfonds, Antwerpen, 1989.

Van Doorne G., *Gent schoon geprent. Impressies van een stad doorheen de geschiedenis*. Snoeck-Ducaju & Zoon, Gent, 1995, p. 204-207.

Van de Wiele J., *Reep, Overschelde & Sint-Janswijk*. In *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*. Jrg. 5, nr. 3 - 1987. Vereniging voor Industriële Archeologie en Textiel.

Vermeulen A., *De Leie, natuur en cultuur*. Lannoo, Tielt, 1986.
Watelet M., *Cartografie en politiek in het België van de 19de eeuw. De beginjaren van het Ministerie van Openbare Werken. Bronnen voor de nationale en lokale geschiedschrijving*. Gemeentekrediet, 1987.

http://www.brebart.be/index.php?sub=antwerpen_verleden

<http://www.gentblogt.be/2007/09/25/de-maatschappij-voor-natuurlijke-historie-ofte-over-de-gentse-dierentuin-1>

<http://www.gentblogt.be/2007/09/27/de-maatschappij-voor-natuurlijke-historie-ofte-over-de-gentse-dierentuin-2>

NOTEN

- 1 Het station van het Land van Waes (1847), het station Gent-Eeklo (1862) en het goederenstation du Champ des Manœuvres aan de Kasteellaan (1868) zorgden voor de regionale verbindingen en voor de aanvoer van landbouwproducten. Het Rabotstation (1872) was gericht op de overslag van industriële goederen van trein op binnenschip. Het eerste Sint-Pietersstation (1890) en het huidige (1908-1912) zullen de functie van het Zuidstation als hoofdstation voor reizigers overnemen.
- 2 De stedelijke raad koos op 12 oktober 1841 voor een ontwerp voor het Arteveldeplein (thans Sint-Annaplein) dat 221.327 frank zou kosten, waarvan 138.590 frank ten laste van de Belgische Staat. De nieuwe openbare plaats moest de wijk verfraaien en zij zou het vertrekpunt vormen voor nieuwe straten die onder andere het Zuidstation verbonden met de Vrijdagmarkt. Uit de *Gazette van Gent* van 14 oktober 1841.
- 3 X, *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Deel 4nb* Bogaert C.: *Historische en stadsgeografische evolutie van Gent*, 1979, p. 176. Ludovicus J.A. Roelandt (1786-1864) volgde de lessen in architectuur aan de Gentse Academie. In 1818 is hij door de Gentse Gemeenteraad benoemd (tot 1856) tot 'Architecte extraordinaire de la ville de Gand'. In 1819 werd Roelandt leraar aan de Academie te Gent en in 1835 hoogleraar bouwkunde en geschiedenis van de bouwkunde aan de Gentse Rijksuniversiteit. Hij ontwierp de Aula van de Gentse Rijksuniversiteit in de Volderstraat (1819-1826), de Koninklijke Opera (1837-1840) en het Gentse Justitiepaleis (1836-1846). Roelandt tekende de plannen voor de Militaire Rijschool te Gent, de stadhuizen van Aalst en Ninove en het Stapelhuis te Antwerpen. Hij ontwierp

kerken waaronder de Sint-Annakerk te Gent. *Herdenking 8 Vlaamse architecten*, Campo Santo, Sint-Amandsberg, 25.10.1986.

- 4 Van Doorne G., *Architectuur als visuele taal van de stedelijke cultuur*. In: *Apologie van een rebelse droom*. Mercatorfonds, Antwerpen, 1989, p. 390-391.
- 5 Brede stompjes straatdeel werden uitgetekend voor de Sint-Kristoffelstraat en voor de Abeelstraat. Eerst op 26.03.1859 keurde de Gemeenteraad het verzoek goed om, op basis van de financieel gunstige onteigeningwet van 1 juli 1858, de Belgradostraat over de hele lengte op een uniforme breedte te brengen. De Maere A., *Recueil des alignements et rues nouvelles. 1860-1875*. Imprimerie C. Annoot-Braeckman, Gand, s.d., p.13. Het besluit van de gemeenteraad d.d. 26.03.1859 luidt: 'De décréter l'élargissement de l'extrémité de la rue hameau des Capucins, débouchant dans la rue maisons des Apôtres, de manière que la première rue ait, dans toute sa longueur, la largeur qu'elle a au point d'intersection avec la rue Charles-Quint'
- 6 Het besluit om Abeel-, Belgrado- en Lange Boomgaardstraat een constante breedte te geven van 12 meter over de lengte van de straat, werd op 08.02.1861 genomen. De Maere A., *ibidem*, p. 59.
- 7 De Maere A., *ibidem*, KB 27.05.1869.
- 8 Onder het burgemeesterschap van Hippolyte Lippens (1882-1895).
- 9 En het plan werd op 30 december van hetzelfde jaar bij K.B. bekrachtigd.
- 10 In totaal zijn ongeveer 950 arbeidershuizen gesloopt.
- 11 Decavele J. en De Herdt R. mmv. Decorte N., *Gent op de wateren en naar zee*. Mercatorfonds, Antwerpen, 1976, p. 222.
- 12 Zoals blijkt uit het *Rapport de la Commission des travaux sur le projet d'agrandissement de la Station et de l'aménagement de ses abords, présenté en séance du 31 Mars 1860*. De Maere A., *ibidem*, p. 24-30.
- 13 En 800.000 frank voor rekening van de Staat.
- 14 *Prospectus bij de Grande Carte Topographique de la Belgique, en 250 [sic 249] feuilles, à l'échelle de 1 à 20.000, dressée et publiée par Ph. Vander Maelen, Fondateur de l'Etablissement Geographique de Bruxelles*.
- 15 Binst S. & Verschaffel M., *Gent-Zuid, een stationswijk*. In *Monumenten en Landschappen*, nov. 1987, p.22-41. Omstreeks 1850 was de bouw van het Zuidstation voltooid.
- 16 Vermoedelijk heeft een programma-afspraken bestaan voor (een deel van) het Van Arteveldeplein door middel van voorschriften bij de verkoop van stadseigendommen van het Capucijnenpand met hieruit

voortvloeiende verplichtingen voor de bouwheren.

- 17 De bebouwing op het Plan Parcellaire van Gevaert en Vanimpe (1878) verschilt niet substantieel van wat Hofman registreerde.
- 18 In 1978 werd de garage gesloten, maar het gebouw bood nog jaren lang onderdak aan Mahy's collectie oldtimers. Het stadsgezicht Circuswijk is sinds 1978 beschermd.
- 19 Het gedeelte tussen de huidige Guldenspoorstraat en het Woodrow Wilsonplein werd tegen 1934 vrij gegeven en aansluitend beplant.
- 20 *Le Carnet du Dizeau – Het Mandelboekje* juli 1968, 11de jrg. Nr. 4, J.P. Hulpiau, Gent, p. 28-30.
- 21 *Le Carnet du Dizeau – Het Mandelboekje* juli 1968, 11de jrg. Nr. 4, J.P. Hulpiau, Gent, p. 30.
- 22 Het zou nog vijf jaar duren voor de eerste auto's vanaf het viaduct aan Gent Zuid de stad binnen reden.
- 23 Het team had de professoren W. Doebele en D. Brand evenals Thomas Sieverts als consultant ingehuurd.
- 24 Groep G.G.M. bestond uit: Verstraete W., Monteyne P., Cottenier P., Van Severen O., Van den Broeck L., De Witte H., Van Den Daele H., Hendrickx H., Vyncke H., Dubois V., Van de Cappelle R. en Daels L.

Pimpernootstruik: ongewoon levend erfgoed uit het arme clarenklooster in de Gentse Goudstraat

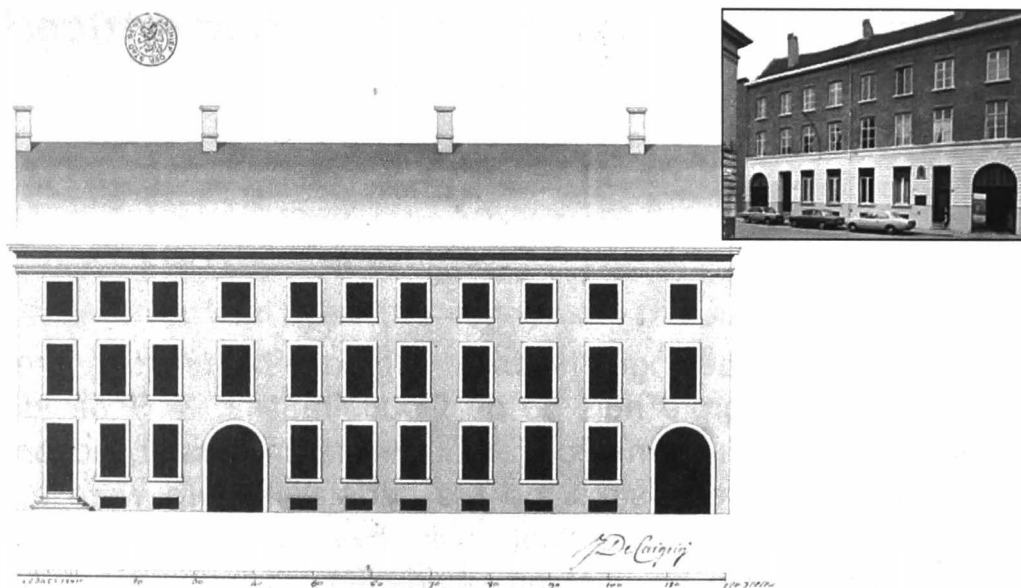
Luc Devriese

Een hoogst zonderlinge historie. Op de binnenkoer met garages van het grote huis op de Goudstraat nr. 3-17 dat de plaats inneemt van een vroeger arme clarenklooster, schoot in de jaren 1990 een struik op die gedetermineerd werd als een Kaukasische Pimpernoot (*Staphylea colchica* Stev.). Een wortelstek van het vlot groeiende en via wortelscheuten gemakkelijk vermenigvuldigende struikgewas werd overgeplant in een privétuin te Oubrakerel en gedijde er uitstekend. Een jaar na de uitplant werd de moederstruik op de Gentse garagekoer door een (al te ijverige?) klusjesman genadeloos opgeruimd.

Pimpernootzaadje in geopende vliezige doosvrucht (Oubrakerel, juli 2010).

Geveltekening bij de bouwaanvraag van Jan de Caigny (1785, Stadsarchief Gent). Met typische eind-18de-eeuwse vensteromlijstingen. Drie traveeën (op de foto links van de linker inrijpoort) werden niet gerealiseerd. (SAG)

(Inzet) Het dubbelhuis de Caigny (Goudstraat 3 -17, foto 2010). Naast de beide koetspoorten werden vensters omgevormd tot 'gewone' deuringangen. De bovenverdiepingen werden ontleisterd (vermoedelijk in de 20ste eeuw, naar de mode van die tijd). Met beeld en gedenkplaat van Sint-Coleta naast de rechtervoordeur.

Het lijkt een onopvallend fait divers, maar dat is het niet. De plant herinnert immers aan de oude tuin van een klooster dat in 1782, bijna 230 jaar geleden dus, op bevel van keizer Jozef II opgeheven werd. Het zou jammer geweest zijn mocht de struik helemaal verloren gegaan zijn, want zo zou een toch wel speciaal aandenken aan het oude klooster en de vrome nonnetjes onherroepelijk verdwenen zijn.

Pimpernoten en paternosterbolletjes

Waarom herinnert de struik aan de arme claren? De reden daarvoor moeten we zoeken bij de erwt-grote zaden vervat in vederlichte vruchtdozen (zaadomhulsels) in de vorm van 'lampionnetjes' die nog lang na de bloei aan de struik blijven hangen. De gedroogde, in verse toestand overigens al keiharde, vruchtjes werden gebruikt om er paternosters van te maken. De Pimpernoot zelf heeft geen rituele of geneeskrachtige betekenis¹.

In de voornamelijk met beschrijvingen door Clusius vermeerderde uitgave van het *Cruydt-Boeck Remberti Dodonaei* (1644) leest men onder 'Pimpernoot': 'Van de vruchten worden somtydts Pater nosters ghemaect'. Ook de oude Franse naam 'Bagenaudes à pater nostres' wordt er in vermeld². In het veel beperktere origineel van Dodoens (1554) zelf ontbreken deze gegevens. Daarin wordt aangegeven dat de struik in die tijd (16de eeuw) vooral in Duitsland algemeen voorkwam in het wild en in de Nederlanden 'soms'. Hij werd niet gekweekt. Wellicht werd benaming Pimpernoot door Dodoens zelf uit het Duitse Pimpernusz afgeleid en in het Nederlands geïntroduceerd³.

Volgens plantdeskundigen met boomarcheologische belangstelling is het mogelijk dat een dergelijke struik boven en ondergronds een paar eeuwen kan overleven. Dat werd bevestigd door de landschapsarchitect belast met de restauratie van het kasteelpark van Schelderode, waar eveneens een dergelijke struik te vinden is. Buiten de Gents-Opbrakelse struik was dit tot voor kort de enige ons bekende verdere locatie van de actueel in tuinmiddens blijkbaar weinig populaire Pimpernoot.

Paternosters en rozenkransen

Voor de jongeren die niet meer vertrouwd zijn met het zelfs in religieuze kringen in onbruik geraakte eeuwenoude gebedsnoer, is enige informatie over de paternoster allicht nuttig. In het gewone gebruik door leken bestaat hij uit een gesloten ketting waarop 55 kralen geregen zijn, met aan een aftakking eindigend op een kruisje, nog enkele bolletjes. De kralen zijn gemaakt uit hout, pimpernootjes, kunststof of soms ook duurdere materialen zoals zilver. De gelovige laat tijdens het bidden het snoer door de vingers glijden, en bij elke kraal wordt een gebed gezegd.

De onderverdeling van de kralen in vijf reeksen van tien, met daartussen - goed herkenbaar - telkens een afzonderlijk (soms) groter specimen, duidt de volgorde van de gebeden aan en is bedoeld als geheugensteun. Analoge gebedsnoeren zijn in verschillende godsdiensten in gebruik. We zien ze enkel nog op straat bij godvruchtige oude moslimmannen⁴.

De naam is ontleend aan het 'Onze vader' (Latijn: Pater noster), het gebed dat gelezen wordt bij de afzonderlijke kralen. Deze worden afgewisseld met tien 'weesgegroeitjes' (ave Maria - wees gegroet Maria) bij de reeksen van tien kralen en een 'Glorie zij de Vader, de Zoon en de Geest'. De bolletjes bij het kruisje in de aftakking zijn bedoeld voor de inleidende gebeden. Vijf dergelijke reeksen maken een paternoster of rozenhoedje uit, drie paternosters vertegenwoordigden een rozenkrans. De terminologie is niet strikt: de naam rozenkrans wordt ook gebruikt voor het gebedsnoer dat in de volkstaal paternoster genoemd wordt. Om volledig te zijn moeten de reeksen weesgegroeitjes begonnen worden met een gedachtenis aan vijftien gebeurtenissen of mysteries uit het leven van Maria⁵.

Volgens een vrome katholieke overlevering dankt de rozenkrans zijn naam aan een openbaring van Maria zelf. Telkens een 'wees gegroet' wordt gebeden, schenkt men haar een mooie roos. Elke complete rozenkrans is, zo heet het, voor haar een kroon van rozen. De naam 'rozenhoedje' is ontleend aan de afbeeldingen van Maria met de krans van rozen uit de legende: meestal wordt de krans als een 'hoed' van rozen weergegeven, door Maria bij wijze van kroon of onder een kroon gedragen⁶.

Het gebruik kreeg zijn huidige vorm met overwegend gebeden tot Maria in de 15de eeuw. Dat viel samen met de in de late middeleeuwen sterk aanzwellende Mariacultus. Het bidden van 150 maal een 'wees gegroet' was in feite een vereenvoudiging voor het gewone kerkvolk dat de 150 psalmen uit het psalterium niet uit het hoofd kon opzeggen, zoals de kloosterlingen dat wel konden. Rozenkransgebeden werden vooral gepropageerd door de dominicanenorde en ze geraakten wijd verbreid in de jaren 1500 - 1600. De overwinning op de Ottomanen in de zeeslag van Lepanto (oktober 1571) werd er aan toegeschreven. Oktober werd de 'rozenkransmaand'.

De paternoster was algemeen verspreid onder katholieken. Geestelijken van verschillende orden droegen een rozenkrans - meestal de lange versie met extra large kralen - aan de gordel. Dit om hem altijd bij te hebben. Tot in de jaren 1950 kregen de zevenjarigen steevast een paternoster van bescheiden afmetingen als geschenk bij hun 'eerste communie'. Jongens moesten hun exemplaar (met meestal donkere bolletjes) altijd

bij zich hebben in hun broekzak, meisjes het hunne (met witte of heldere bolletjes) in hun schortzak (tijdens de week) of hun handtasje (op zondag). Ze werden verondersteld hun paternoster dagelijks te gebruiken, liefst hun leven lang. Een 'tientje' (tien weesgegroetjes) 'lezen' (bidden) werd aanzien als een minimum. Aan dat alles werd echter slechts in zeer vrome gezinnen de hand gehouden.

De heilige Coleta en haar Gentse klooster

Dit brengt ons terug bij de heilige die aan de oorsprong ligt van ons paternosterverhaal. Coleta (Nicoleta, vrouwelijke naamvorm van Nicolaas) Boéllé werd in 1381 geboren in het Picardische stadje Corbie ten noorden van Amiens. Op zeer jonge leeftijd ging ze er allerheiligst in een kluis in de kerkmuur leven. Dit hield onder andere in dat zij lange tijd niet at of dronk. Het was een bewogen tijd door de honderdjarige oorlog en het schisma in het pausdom als duidelijkste voorbeelden. Coleta ontving van een paus, die later uit de officiële lijst zou geschrapt worden, een opdracht als kloosterhervormster. Dit resulteerde in het ontstaan van de "arme klaren" (coletienen) die zich onafhankelijk opstelden van de oude stichtingen van de clarissen die bij ons aangeduid werden als 'rijke klaren' (urbanisten)⁷.

Op aandringen van het hertogelijk koppel Filips de Goede en Isabella van Portugal en met de geldelijke steun van enkele rijke burgers en edellieden stichtte zij ook te Gent een klooster, het monasterium Betlehem⁸. Hiervoor schonk de stad grond aan de Goudstraat en de Willem de Beersteeg. Het klooster dat, op de kapel na, al in 1440 af was, kwam er in de plaats van een tiental oudere huizen en huisjes gebouwd op stadscijnsgrond die toebehoorden aan verschillende eigenaars.

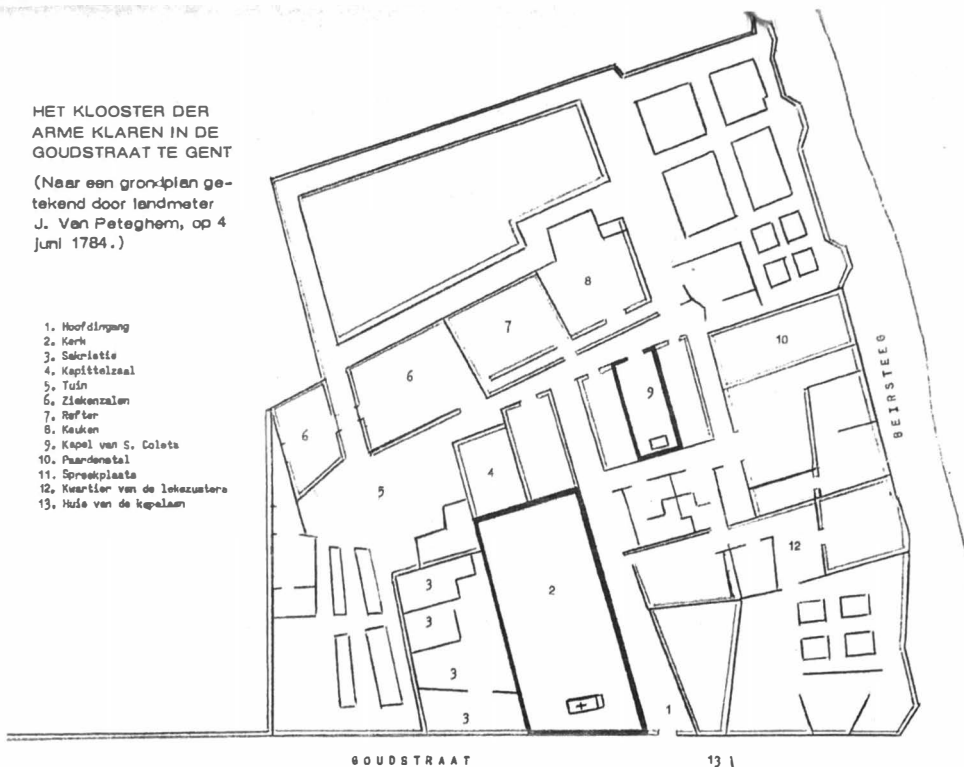
Coleta bezocht de nieuwe stichting een eerste maal in 1442 (beschouwd als stichtingsjaar) en ze werd er geestdriftig ontvangen. Als eerste abdis werd Odette, een van de (vele) dochters van de hertog van Bourgondië aangesteld. Toen de stichteres in 1446 opnieuw het kloostertje te Gent bezocht bleek ze fel verouderd en ziek. Ze stierf er op 6 maart 1447. Daags na haar dood werd ze opgebaard in de nog niet voltooide kapel.

HET KLOOSTER DER
ARME KLAREN IN DE
GOUDSTRAAT TE GENT

(Naar een grondplan ge-
tekend door landmeter
J. Van Peteghem, op 4
juni 1784.)

1. Hoofdingang
2. Kerk
3. Sakristie
4. Kapittelzaal
5. Tuin
6. Ziekzalen
7. Refter
8. Keuken
9. Kapel van S. Coleta
10. Paardenstal
11. Sprekplaats
12. Kwartier van de lekeusters
13. Huize van de kapelaan

Een natekening van het grondplan van het arme clarenklooster in 1784 opge-
maakt door landmeter van Peteghem met aanduiding van de beide kapellen
(overgenomen uit Frans Verstraeten, De Gentse Sint-Jacobsparochie, 1975,
deel III, p. 613).

70

Volgens de kroniekschrijvers moest er een opening gekapt worden in de kerkmuur om de stroom van vereerders zonder ongelukken binnen en buiten te laten⁹. Ze werd begraven in de kloostertuin.

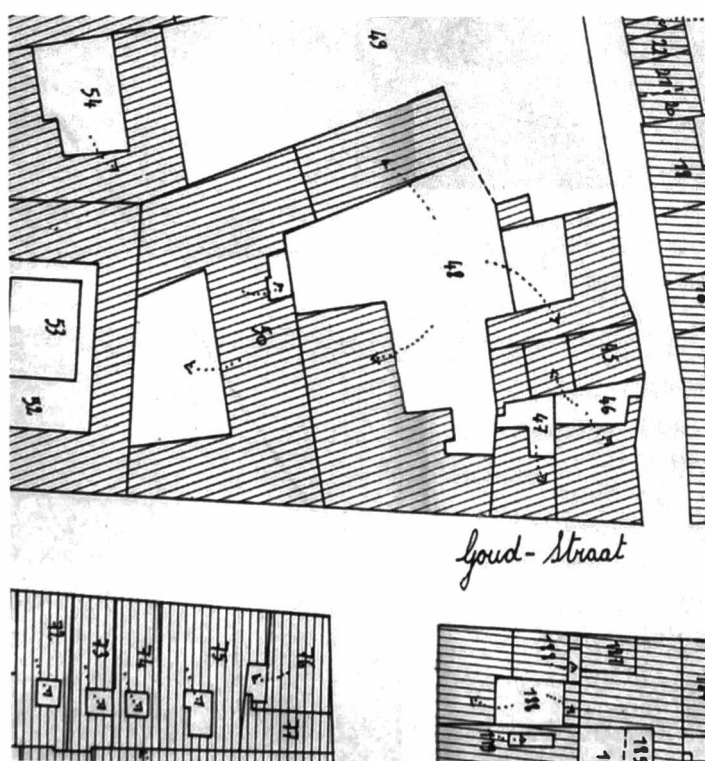
Onder haar latere bewonderaars bleven de Bourgondische hertogen opvallen. Margareta van York, vrouw van Karel de Stoute liet een kostbare met miniaturen verluchte 'Vie de Sainte Colette' vervaardigen. In 1492 werd het lichaam ontgraven en in een schrijn gelegd. Coleta Boélllet van Corbie werd nooit officieel zalig verklaard, maar in 1807 - wellicht niet toevallig in de napoleontische tijd - heeft de Kerk haar in de lijst van de heiligen opgenomen.

Coleta werd een druk vereerde volksheilige, in de volkstaal Sinte Kletje. Ze werd en wordt in het bijzonder aanroepen door

zwangere moeders, die hiervoor in het Gentse klooster 'onder de mantel van Sint-Coleta' gaan zitten. Volgens de overlevering was dit de sluier die ze van de paus bij haar intrede als kloosterlinge gekregen had. Die verering werd overgenomen bij de herstelling van de coletienen - arme klaren in hun klooster aan het Gentse Sint-Elisabethpleintje tussen de Burgstraat en de Rabotstraat. De orde telt anno 2010 ongeveer 20.000 zusters verspreid over 70 landen¹⁰.

De (bijna) onherkenbare transformatie van een klooster

Ook de latere geschiedenis van de site is van belang in dit verhaal. Ze toont ons dat er nog heel wat van het klooster overbleef tot op de dag van heden.

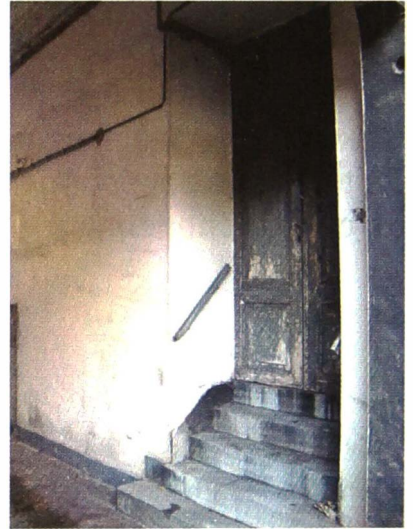
Detail van het 'primitief' kadasterplan (sectie B, blad 1, ca. 1830, nagetekend). De kapel (deel van kad nr. 48) en het gebouw links daarvan (deel van kad. nr. 50) zijn herkenbaar op het kloosterplan uit 1784 (resp. cijfers 2 en 3). De open doorgang (cijfer 1) rechts van de kapel is overbouwd. De Sint-Coletakapel verdween. Daar werd de heden nog bestaande binnenkoer aangelegd. De actuele situatie is voor wat het hoofdgebouw betreft in essentie gelijk gebleven.

Na de opheffing kwam het hele kloosterdomein in handen van

Achterbouw van het dubbelhuis de Caigny anno 2010. het grote volume links bestaat grotendeels uit de vroegere kapel.

Afgesloten zijdeur in de 'passage à sec' (koetsdoorgang). Bemerkt de (voor een huis) abnormale dikte van de muur waarvan nog een aanzienlijk gedeelte verborgen zit achter de deur (foto 2010). Op de achtergrond de binnenkoer waar ooit de Sint-Coletakapel stond. Helemaal achterin tegen de afsluitermuur schoot de pimpernootstruik uit.

de familie de Caigny. In 1787 diende advocaat Jan de Caigny een bouwaanvraag in voor een - naar de normen van die tijd - reusachtig gebouw met 11 traveeën en (kelders inbegrepen) vier bouwlagen. Vermoedelijk liggen de vloeren van de slechts half ondergrondse kelders ongeveer op het 15de-eeuwse loopvlak¹¹. De hele omgeving werd immers sinds de late middeleeuwen minstens één meter opgehoogd. De bouwaanvraag was blijkbaar wat te groot gezien. Slechts 8 traveeën werden gerealiseerd. Het was een dubbelhuis, vermoedelijk vanaf het begin bedoeld voor twee grote gezinnen met hun personeel¹². De uiterst sobere functionele bouwstijl is typisch voor de late 18de eeuw. In de 19de eeuw waren de bewoners vooral industriëlen - negotieanten, met name de families Lantheere en Monkarnie.

De straatgevel werd, vermoedelijk in de vorige eeuw, grotendeels ontleisterd. Vanuit esthetisch oogpunt was dat een spijtige zaak, maar de ingreep had als voordeel dat de contouren van een spitsboograam van de oude kloosterkapel zichtbaar werden¹³. Er onder werd in 1947 bij de plechtige herdenking van de 500ste verjaardag van de dood van Coleta een beeld van de heilige en een gedenkplaat aangebracht. Ondanks de schijn van het tegendeel bleven in de nieuwbouw grote delen van het oude klooster bewaard. Het grondplan van de vroegere kapel is herkenbaar in een van de twee diephuisen waaruit het complexe gebouw samengesteld is. In 1998 werden daarin sporen van wandbeschildering aangetroffen¹⁴. Aan de zijde naar de Willem de Beersteeg toe zijn nog resten te herkennen van het verblijf van de lekenzusters. Onder de koetsdoorgang, in de zogenaamde passage à sec, werd, vermoedelijk bij de omvorming van kapel tot huis, een ingang gemaakt waarvan de abnormale muurdikte (ca. 1 m.) een monumentaal gebouw verraadt. Dergelijke ingangen waren algemeen bij rijke huizen: de heren en dames kwamen in of uit hun woning via een zijingang die uitgaf op een ruime overdekte doorgang waarin de koets voorgereden werd (in het droge!)¹⁵. Aan de hand van de hierbij gereproduceerde foto van de zijingang kan men er zich rekenschap van geven dat de hierboven vermelde vereerders van de pas gestorven Coleta geen gemakkelijke klus te klaren hadden toen ze zich in 1447 een doorgang kaptten doorheen de kapelmuur.

Midden op de huidige binnenkoer stond de zogenaamde kapel van de heilige Coleta, veel kleiner dan de eigenlijke kloosterkapel die tot het slot behoorde. Het is daar ergens dat de heilige tot in 1492 begraven lag in de toenmalige tuin (of kloosterkerkhof) en het is daar, in een hoekje, dat de paternosterbollekesboom een twintigtal jaren geleden spontaan uitschoot. Als een laattijdig eerbetoon aan de heilige, nemen we aan. Of een mirakel?

Op een gepaste nieuwe plek in het begijnhof te Sint-Amandsberg

Een scheut van de Oprokelse struik kon recent (2009) een gepast plaatsje vinden in de tuin van het Convent Engelbertus, Begijnhof 46 te Sint-Amandsberg, waar het *Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis (DSMG)* gevestigd is. Zelfs geconfronteerd met het feit dat de reële botanische continuïteit met het oude arme claren klooster onmogelijk strikt wetenschappelijk te bewijzen valt, is dit een toch wel uitzonderlijk voorbeeld van zorg voor 'levend erfgoed' van een type dat destijds een typisch bestanddeel was van kloostertuinen en nu nog zelden voorkomt.

Het prille pimpernootstruikje in de begijnhoftuin (Sint-Amandsberg, oktober 2010).

Met dank aan Frans Okerman (Opbrakel), Bert Vervaet en Louis Gevaert (DSMG, Sint-Amandsberg)

NOTEN

- 1 De Pimpernoot ontbreekt in het omvangrijke werk van De Cleene, M., Lejeune, M.C., *Compendium van rituele planten in Europa* (Stichting Mens en Cultuur, Gent, 1999).
- 2 *Cruydt-Boeck Remberti Dodonaei* (Plantin-Moretus, Antwerpen, 1644, deel 6, boek 28, p. 1282-1283).
- 3 In het Duits wordt de struik ook Paternosterbaum genoemd. Minder godvruchtig, maar gezien de vorm van de 'lampionnetjes' niet ver gezocht, is een Brabantse naam voor deze struik: klootzakkenboom (althans volgens Wikipedia, anno 2010, echter zonder referentie). Het Cruydt-Boeck geeft ook 'Sint-Anteunis nootkens' op als synoniem. Overigens is het opletten geblazen met de volksnamen. Bague-naude en Sint-Anthoniusnoot kunnen ook op heel andere planten duiden.
- 4 Het kortere moslimsnoer met grotere kralen is bedoeld om de '99 eigenschappen van Allah' op te zeggen.
- 5 Een recente toevoeging door paus Johannes – Paulus II van een extra reeks van vijf 'tientjes' met nog vijf mysteries uit het leven van Maria, kwam er in 2002. Er bestaan ook zogenaamde kleine rozenkransen met 33 kleine parels voor de 33 levensjaren van Jezus en vijf grote voor zijn vijf wonden. Middelgrote rozenkransen tellen 63 kleine parels voor de 63 vermeende levensjaren van Maria en zeven grote voor haar 'zeven smarten' (De Cleene, M., Lejeune, M.C., 1999, p. 942).
- 6 Meer over de rozensymboliek in de Grieks-Romeinse mythologie, vooral in verband met Afrodite - Venus, en in de katholieke kerk in verband met Maria en enkele andere vrouwelijke heiligen bij De Cleene, M. en Lejeune, M.C., 1999, p. 922-928.
- 7 de Gier, G., *Sinte Coleta van Corbie. De bronnen*, Langemark, 1982, p. 23. Paus Benedictus XIII (de Luna) was een zogenaamde tegenpaus, opvolger van Clemens. De urbanisten (rijke claren) ontlenen hun naam niet aan de Romeinse paus Urbanus uit de schismatijd, maar aan een voorganger Urbanus III die de clarissen in de 13de eeuw toelating gaf onroerende goederen te bezitten.
- 8 In 1442 werd de grondcijs voor de 14 percelen die eigendom zouden worden van het klooster, nog betaald door Race Onredene, Daneel van Vaernewyck en Jan van Maelgrave (Stadsarchief Gent - SAG, reeks 152 nr. 7, f. 6). Jan van Voorhout, wiens weduwe in de interpretatie van een akte bewaard in het archief van de Gentse Sint-Jacobskerk, als schenkeres van het geheel voorgesteld wordt (Verstraeten, F., *De Gentse Sint-Jacobsparochie*, deel I, 1975, p. 266), was slechts eigenaar op één perceel.
- 9 De Meyer, F., *De heilige Coleta van Corbie*, Mechelen, 1947, p. 121.
- 10 Volgens de website van de orde.

- 11 Armand Heins nam de Goudstraatkelder ten onrechte op in zijn inventaris van middeleeuwse krypten en kelders (Heins, A., *Gand souterrain. Cryptes et caves*. In: *Bulletijn der Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, Gent, jg. 18, 1911, p. 206 en nr. 43 op bijhorend plan).
- 12 SAG, reeks 535 nr. 78, bundel 4bis. Volgens Schrans werd Jean Marie (Jan?) de Caigny in 1766 te Barcelona geboren als zoon van Constantin, officier in Spaanse dienst (Schrans, G., *Vrijmetselaars te Gent in de XVIIIde eeuw*, 2de uitg. Gent, 2009, p. 594). Het huisgeld (huistaks) voor de twee huizen 'uyt d'erfve' van het arme clarenklooster werd echter voor het eerst in 1789 betaald door 'dHeer Anthone Caigny' (SAG, reeks 153/1 nr. 79, f. 6-6v.). Wellicht was deze Antoon geldschieter of medegeldschieter voor de bouw en is hij te identificeren als Maximilien Antoine Joseph de Caigny, vooraanstaande revolutionaire figuur in de Franse tijd, of met diens vader, eveneens Antoon genoemd. Maximilien was samen met van Hulthem, de Brabandere en de Grave afgevaardigd naar de 'Conseil des Cinq Cents' (Leleux, F., *Gentse revolutionaire figuren*. Deel VII, Maximilien Joseph De Caigny. In: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 18, 1989, p. 83-87; Schrans, G., 2009, p. 199). Maximilien woonde in de Volderstraat en de Korte Meer. Een van de woningen in de Goudstraat werd verhuurd aan Pierre (Bernard) Mulle (de Terschueren), pachter van de huisgelden, die tot hetzelfde zeer rijke (of snel rijk geboerde) milieu behoorde en in 1802 een eigen nog bestaand huis in de Hoogstraat zou bouwen.
- 13 Dit venster is goed herkenbaar op het bekende gezicht op Gent uit 1534. Een tekening gemaakt naar dit schilderij, bewaard in het Gentse stadsarchief, geeft een (niet helemaal betrouwbare) impressie van het uitzicht van het klooster in die tijd.
- 14 Boncquet, D., Devriese, L. Ontdekking in het klarenklooster aan de Goudstraat in Gent. In: *Stadsarcheologie, bodem en monument in Gent*, jg. 22, 1998, nr. 1, p. 13-15.
- 15 Later werden naast beide koetspoorten 'normale' voordeuren geplaatst aan de straatzijde. De zijingangen verloren hun functie.

Hoe gingen oma en opa uit? Dancings in Gent, 1919-1939

Marta Michna

Dancings in het interbellum spreken tot de verbeelding. Dit was voor mij één van de belangrijkste drijfveren om in 2007 mijn master in geschiedenis te behalen met een onderzoek over dancings in Gent in de periode 1919-1939. Op een jaar tijd heb ik tweehonderd dancings teruggevonden, drie uitgaansbuurten gereconstrueerd en 39 getuigen geïnterviewd over hun ervaringen tijdens het uitgaan in hun jeugdijaren. Daarnaast heb ik talloze gesprekken gevoerd met mensen die oprecht geïnteresseerd waren in mijn onderzoeksresultaten. Niet enkel mensen bleken geïnteresseerd, maar ook uitgeverij Acco waarmee ik momenteel bezig ben om mijn masterproef om te vormen tot een echt boek.

De vooroorlogse uitgaansgeschiedenis prikkelt de fantasie. Een factor die bijdraagt tot deze nieuwsgierigheid is de onwetendheid die er is over het uitgaansleven tijdens die periode. Tijdens het onderzoek botste ik tegen zoveel onontgonnen materiaal dat in één jaar moest worden verwerkt en geïnterpreteerd. Maar anderzijds bemerkte ik een groot hiaat in de secundaire literatuur. Dat vormt een probleem wanneer de beleving van een doorsnee uitgaansavond in het interbellum gereconstrueerd moet worden. Om dit euvel te verhelpen heb ik me tijdens dit onderzoek naar dancings, naast de traditionele archivalische bronnen ook op mondelinge getuigenissen toegespitst. Deze bieden een schat aan informatie wanneer dieper moest ingegaan worden op de praktische afspraken en gewoontes die onze grootouders troffen wanneer ze gingen dansen. In totaal heb ik 39 respondenten geïnterviewd over het uitgaansleven in hun jeugd. Ik heb deze respondenten zorgvuldig uitgekozen op basis van hun leeftijd, hun band met Gent tijdens het interbellum en hun capaciteit tot herinnering. Het opgesteld profiel voor deze respondenten was: "Ik was achttien en ging uit in Gent". Ik heb verschillende rusthuizen in het Gentse gecontacteerd en heb uiteindelijk met

zeven ervan samengewerkt. Deze interviews verschaffen me een schat aan informatie over de kleine praktische afspraken die een archief simpelweg niet kan bevatten. In dit artikel heb ik me toegespitst op wat deze herinneringen hebben achtergelaten. Desalniettemin is mijn masteronderzoek over dancings in Gent veel omvattender en biedt het ook een reconstructie van de ligging en inrichting van de bijna 200 dancings die ik voor Gent heb kunnen achterhalen tijdens het interbellum. Maar eerst de hamvraag van dit artikel: hoe gingen oma en opa uit?

In dit artikel belicht ik de meest voor de hand liggende afspraken die de 39 respondenten maakten tijdens hun uitgaansdagen in het interbellum¹. Om hoe laat vertrok men? Wanneer kwam men thuis? Hoe verplaatste men zich? Was er sprake van een chaperonne? In een maatschappij die zo seksegescheiden was als het interbellum, is het interessant om de omgang tussen mannen en vrouwen te bestuderen. Hoe gaan mannen en vrouwen met elkaar om? Vallen er bepaalde regels en codes te onderscheiden?

Reconstructie van een uitgaansavond

De respondenten verklaren allemaal dat ze ofwel zaterdag ofwel zondag uitgingen. Niemand ging uit op een gewone weekday omdat men de volgende dag vroeg op moest. De respondenten gingen vanaf hun zestien à zeventien jaar dansen. Enkelen begonnen pas vanaf hun achttiende uit te gaan. Ik heb tevens enkele vroege vogels die al vanaf hun vijftiende uitgingen geïnterviewd. Het was voor jongeren die voor de Tweede Wereldoorlog uitgingen gebruikelijk om tussen hun veertiende en achttiende voor de eerste keer te gaan dansen². Niet iedereen ging dansen. Ouderlijke controle was de grootste rem op de uitgaande jeugd. De meest voorkomende reden waarom deze respondenten niet gingen dansen was omdat het hen niet interesseerde of omdat de ouders zich hiertegen verzetten. E.N. herinnerde zich dat ze niet naar dancings ging. Haar ouders vonden dat ordinair. *“In mijn tijd zagen de ouders niet graag dat hun kinderen naar een dancing gingen”*³. De uitgaande jeugd was gebonden aan afspraken. Dit is vandaag niet anders dan in het interbellum. Aan de hand van de mondelinge bronnen

heb ik getracht te reconstrueren welke afspraken ouders en hun kinderen maakten. Een belangrijk onderdeel van de afspraken tussen ouders en hun kinderen was het uur van thuiskomst. Al de respondenten benadrukten hoe belangrijk het was om op tijd thuis te zijn. De overgrote meerderheid van onze ondervraagden verklaarde rond achttien uur te vertrekken om terug thuis te zijn rond drieëntwintig uur. Toch moeten er personen bestaan die vroeger uitgingen, gezien het feit dat dancings danspartijen gaven vanaf zestien uur. Gezien dancings vaak tot midden in de nacht openbleven heb ik bij de ondervraagden ook gepolst of ze niet langer wegbleven. Een vijftal ondervraagden mochten wegblijven tot middernacht. Een paar enkelingen zelfs tot één uur 's nachts. Bovendien zijn er ook respondenten die verklaren geen 'uur' te hebben en heel vrij te zijn gelaten van thuis uit.

Hoe reageerde men thuis als zoon of dochterlief de afspraak over het uur van thuiskomst aan zijn of haar laars lapte? Vele respondenten verklaarden nooit te laat te zijn geweest en dus ook nooit in de problemen te zijn geraakt. De respondenten hielden zich aan de huisregels. Zelfs de respondenten die verklaarden geen uur te hebben kwamen op een fatsoenlijk uur thuis. Waarschijnlijk voelden ze instinctief aan waar de grens lag zonder dat die al te duidelijk moest worden afgebakend. Dit is het geval bij M.V.G. die het als volgt stelt: *"Wij hadden een zeer vrije opvoeding. Wij kwamen naar huis als we wilden. Wij hadden geen uur om naar huis te komen maar wij kwamen nooit later dan twaalf uur thuis, meer tien uur zelfs dan twaalf uur. Daar (regeltjes) werd niet over gesproken"*⁴. Ook M.D.B. werd thuis erg vrij gelaten: *"Ik was dan ook totaal vrijgelaten van mijn vader. Hij heeft me nooit gezegd wanneer ik moest thuis zijn. Hij vertrouwde mij, maar als mijn vader 's morgens opstond en me riep dan kwam ik direct af. Hij heeft nooit twee keer moeten roepen. Ik ben nooit gestraft geweest, ik was telkens vroeg uit mijn bed. Ik mocht ook niet uitslapen."*⁵ Maar anderen kenden de consequenties indien ze te laat waren: *"Ja, dat moet toch anders was het niets de volgende keer. Dan mocht ge niet gaan."*⁶ L.S. vertelde dat zij maar eenmaal problemen heeft gehad thuis. *"Eénmaal. Het was kermis en ik was tien minuten te laat. Het resultaat was dat ik zes weken niet meer buiten mocht."*⁷ Ook

J.B. had een soortgelijke ervaring: *“Ik heb nog dikwijls met mijn schoenen onder mijn armen moeten lopen om op tijd thuis te zijn. Want ik mocht geen minuutje te laat zijn. Of ik mocht de week daarop niet buiten. We werden gestraft hoor, in onze tijd.”*⁸ Ook S.B. moest zich soms haasten: *“Ik moest altijd lopen om thuis te zijn te tien.”*⁹ G.N. werkte als dienstmeid in Gent en vertelde het volgende over haar ervaringen: *“(We gingen uit) sans clé. We hadden geen sleutel dus de baron of madam moest opendoen.”*¹⁰ Het spreekt vanzelf dat dit op een fatsoenlijk uur moest gebeuren zodat ze de baron niet zouden wekken. Dat uur lag voor haar eenentwintigste op eenentwintig uur en daarna op tweeëntwintig uur. Niet alle huishoudens waren zo streng. Sommige respondenten verklaarden dat ze geen sancties kregen indien ze te laat waren. A.D.V. vertelde dat zijn moeder er wel iets op zei, *“maar het ene oor in en het andere er weer uit, hé”*¹¹. Natuurlijk zijn er ook respondenten die trucjes kenden om toch te kunnen uitgaan. Zo verklapte M.L. dat haar moeder graag had dat haar broer en zij naar het theater gingen. Zo kon ze voorkomen dat haar kinderen uitgingen. *“En soms zeiden we (tegen onze moeder) dat we naar het theater gingen, en we gingen dan niet. En als we ’s morgens opstonden: (zei onze moeder) “Awel, vertel ne keer”(dan moesten we iets verzinnen.)”*¹² Een ander aspect dat nauw samenhangt met het uur van thuiskomst is het openbaar vervoer. Veel van de respondenten namen de laatste tram, misten ze die, dan moesten ze te voet naar huis en kwamen ze dan ook te laat met alle gevolgen van dien. Dit was M.D.B. ook al overkomen: *“Ik kwam meestal om één uur naar huis, met de laatste tram. Anders nam ik een taxi of ging ik te voet. Ik ben nog te voet geweest, ik had de tram gemist.”*¹³ Te voet of met de tram blijken de populairste en meest gehanteerde vervoersmiddelen. Ik heb één enkele respondent geïnterviewd die met de auto uitging¹⁴. Vaak werd de transportkeuze beïnvloed door de financiële middelen. De fiets was voor velen te duur en werd aanzien als een luxe die enkel een werkende mens zich kon veroorloven. J.D.M verklaarde dat ze overal te voet naartoe ging. En dat was ook een reden waarom het niet zo laat mocht worden. *“Eigenlijk was het al een beetje een luxe als je een paraplu had. En een fiets, dat was met te werken. Dat waren heel andere financiële toestanden.”*¹⁵ J.B. verklaarde ook dat ze

de tram nam als ze genoeg drinkgeld had, anders ging ze te voet naar huis¹⁶. G.N. vertelde dat ze overal te voet naartoe ging. *“Ik verkwistte mijn drinkgeld daar (aan de tram) niet aan.”*¹⁷”

Chaperonne

Gedurende de interviews vroegen ik me af in welke mate er chaperonnes werden aangesteld om een oogje in het zeil te houden. Chaperonneren is een typisch vrouwelijk “voorrecht”. Meestal gingen de ouders de eerste keren mee om te zien of alles wel in orde was. Terwijl de meisjes dansten, zaten hun ouders aan een tafeltje toe te kijken. A.D.V. vertelde dat meisjes soms gingen dansen met hun ouders die voor waakhond speelden¹⁸. Hij benadrukte wel dat dit geen gewoonte was, toch niet in de arbeidersklasse. Zo gingen er ook meisjes samen met vrienden dansen. M.L. herinnerde zich dat de eerste keer dat ze uitging haar moeder meekwam¹⁹. Later ging ze uit met haar broer. Haar ouders namen aan dat hij wel een oogje in het zeil hield terwijl hij eigenlijk een even groot fuifbeest was als zijn zus. L.S. herinnerde zich dat de eerste keer dat ze ging dansen in het Casino haar ouders meegingen²⁰. Ook M.V.G. kende het verschijnsel waarbij *de wacht (moeder)* mee was²¹. Idem voor A.C. wier ouders de eerste keren dat ze ging dansen meegingen om te zien hoe het daar was²². Ook de typische architectuur van dancings droeg bij tot sociale controle. S.B. weet nog goed dat er in de dancing die zij frequenteerde *“boven één balkon was, en daar zaten de moederkes allemaal”*²³. J.B. maakte in haar uitgaansdagen een ander soort chaperonneren mee. Haar stiefmoeder durfde haar te bespioneren door haar bijvoorbeeld te volgen nadat ze van huis vertrokken was. Ze ging niet mee naar binnen maar volgde J.B. tot aan de ingang²⁴. Natuurlijk vond de uitgaande jeugd middeltes om de ouders af te schudden. G.V.C. vertelde hoe haar ouders aan de kant zaten en toekeken maar *“het gebeurde natuurlijk dat we een keer wegschoten. Dan vroegen ze ons waar we naartoe gegaan zijn, maar we hadden altijd wel een uitvluchtje klaar”*²⁵. Andere respondenten kregen nooit een chaperonne mee. Bij G.M. was er geen sprake van een chaperonne. Ze moest volgens haar ouders *haar plan maar trekken*. Ze wachtte wel op een bepaald tijdstip op een afgesproken plaats om zo met haar broer, die ook was gaan dansen, samen terug te keren naar huis.

Zoals reeds vermeld was chaperonneren een typisch vrouwelijk fenomeen. Jongens kenden inzake begeleiding meer vrijheid dan meisjes. M.D.B. getuigde: *“Ik ging uit met vrienden, niet met mijn zus of een andere chaperonne. Ik was vrijgelaten door mijn ouders. Maar mijn zus die had wel meer controle. Zij ging uit met de ouders, vooral met mijn moeder²⁶”* F.V. verwoordde het als volgt: *“Die (jongens) kwamen alleen. Een jongen had het gemakkelijker, hé²⁷”*. Verscheidene respondenten lichtten me toe waarom een chaperonne nodig was. De pil bestond nog niet en op de bestaande anticonceptie rustte een groot taboe. Veel ouders waren bang dat hun dochter ongewenst zwanger zou kunnen geraken. Dansen hield namelijk een zekere intimiteit in. Men kreeg meer kansen om iemand van het andere geslacht te leren kennen. Deze kennismaking kon later overslaan in een meer intiemere relatie of flirt. Zo vertelde I.M. dat ze zelf geen chaperonne had maar dat haar moeder haar wel altijd gezegd had *met niets* naar huis te komen²⁸. H.G. herinnerde zich nog dat zijn vrouw chaperonne moest spelen over haar oudere zus en diens verloofde. Dat was zo in de tijd, vermeldde hij. *“Er was nog geen pil, hé.²⁹”* I.M. herinnerde het zich nog levendig: *“Wij vrijden wij ook zulle! Zo goed als nu. Ik zei het een keer tegen mijn moeder: “Ik moet altijd bij klaren thuis zijn, maar dat gaat bij klaren ook ze en kwaad dat ze werd!³⁰”* A.D.V. had zelf ongewenste zwangerschappen meegemaakt in de familie: *“Ze deden trouwens al eens meer dan een kusje geven, hé. En als ze zwanger raakten dan trouwde men. En zo zullen er ook veel geweest zijn. De pil bestond trouwens nog niet. Bij mijn twee broers was dat trouwens het geval!³¹”*.

Ik kon geen coherent systeem van chaperonneren ontdekken, maar kon wel merken dat ouders in het begin graag eens meegingen om hun kinderen in de gaten te houden. Het merendeel van de respondenten had dat zelf meegemaakt en vond het eigenlijk allemaal niet zo erg. Andere respondenten die geen chaperonne kenden, waren bekend met het fenomeen en bekeken het niet als een curiositeit. Het chaperonneren was dus algemeen aanvaard, maar raakte naargelang het interbellum vorderde uit de mode.

Omgaan met de andere sekse

Het interbellum kenmerkte zich door een grote seksescheiding op maatschappelijk vlak. De samenleving was op een zodanige manier gereguleerd dat vrouwen en mannen elk hun aparte plaats kenden binnen het gezin, op het werk en in het onderwijs. De Eerste Wereldoorlog bracht een zeker emancipatorisch effect teweeg, maar de hervormingen die doorgevoerd werden in de jaren twintig bleven beperkt en hadden weinig impact op de algemene maatschappelijke perceptie op de seksen³². Het traditionele rollenpatroon van de man als kostwinner en de vrouw als huisvrouw bleef bestaan³³.

Daten was tijdens het interbellum niet vanzelfsprekend. De bovenstaande voorbeelden van chaperonnenen illustreren dit. Hoe opmerkelijk is het dan dat wildvreemde mannen en vrouwen in een dancing zomaar met elkaar kunnen dansen? Men zou bijna zeggen dat dit radicaal indruist tegen de logica van de toenmalige samenleving. Dansen wordt op zich een versiertruc, een manier om iemand te leren kennen. Daarom wordt hierna naderbij bekeken hoe het dansen tussen mannen en vrouwen in zijn werk ging. Hierbij mag niet vergeten worden dat dansen meer was dan enkel een danspas zetten, maar verbonden is aan allerlei codes en regels.

Hoe vroeg opa oma nu uit? De respondenten bevestigden allen dat het uitsluitend mannen waren die de vrouwen voor een dans uitnodigen. I.M wist nog dat zij aan de kant van de zaal zat te wachten. *“Ah ja, je zat daar op het balkontje, maar dat moest je wel kopen of je stond daar en dan kwamen ze achter u. Of je zat daar op een stoel.”*³⁴ De mannen kwamen naar een vrouw toe en vroegen haar ten dans. I.M herinnerde zich nog heel precies hoe dat in zijn werk ging. *“Ze kwamen doodgewoon naar waar je zat: “juffrouw” of “Lotje, gaan we ne keer dansen? En ja, je ging mee en danste en dat was dan één dans en dat was dan een tweede dans, en dat was dan geheel uit en dan zei je “merci”, en dan was dat gedaan. Wilde je er dan nog mee dansen, dan moest je het weten, hé”*³⁵ J.M. vertelde ons nog dat een man zijn partner na het dansen terug naar haar plaats begeleidde³⁶. Indien het meisje vergezeld was van een chaperonne, richtte de jongen zijn vraag

tot de laatste. Ik vernam ook dat dit soms omgedraaid werd. Af en toe werd er expliciet afgeroepen dat de dames uitnodigden. Verscheidene respondenten hadden hiervan nog nooit gehoord en beweerden dat dit niet werd gedaan. Volgens hen nodigde de jongen het meisje altijd uit. Op de vraag of ze zelf mannen mocht uitnodigen reageerde L.S. als volgt: *“Nee, natuurlijk niet! Ze zouden gechoqueerd geweest zijn³⁷.”* Respondent G.N. had zoiets nog nooit meegemaakt: *“Wij hebben nooit momenten gehad dat de meisjes de mannen mochten uitnodigen³⁸.”* Twee respondenten vertelden over de reservatie van een dans. Dit gebeurde enkel op chique bals door middel van een balboekje dat de vrouw in haar bezit had. M.D.B. herinnerde het zich al volgt. *“Je moest jezelf inschrijven op het carnetje, een boekje. Maar op andere bals, kon je gewoon op een dame afstappen en haar ten dans vragen. Meestal kon een meisje niet weigeren, want dat was nogal onbeleefd³⁹.”* M.L. is de enige vrouwelijke respondent die nog een dergelijk boekje heeft gekend. Ze moest dit boekje na het bal tonen aan haar moeder⁴⁰. Deze oude gewoonte verdween nagenoeg helemaal tijdens het interbellum⁴¹.

84

Eenmaal een man een vrouw ten dans had uitgenodigd, had een vrouw verschillende mogelijkheden. Ze kon de dans aanvaarden of weigeren. Maar weigeren was onbeleefd en dus moest een vrouw zich goed bewust zijn van de mogelijke consequenties. G.M. vertelde dat een vrouw een goede reden moest hebben om te weigeren. *“Als de vrouw geen reden opgaf, kreeg ze ervan langs⁴².”* I.M. daarentegen verdroeg het niet wanneer vrouwen mannen afwimpelden en ermee weigerden te dansen. Ze herinnerde zich een voorval: *“Er was azo een doos van een jongen en die kwam naar mij om te dansen. Ik danste daarmee. En dan ging hij naar haar en ze wilde niet. Ik zei tegen haar: “Wie zijt gij wel toch?” en ze verschoot ervan. Ik zei: “Is die jongen niet goed genoeg voor te dansen, toch?” en ze verschoot ervan. En ze danste ermee. Als je gaat gaan dansen meneer, moet je met iedereen dansen⁴³!”* Veel hing ook af van de persoon die de vrouw uit dansen vroeg. Zo vertelde J.B. dat ze niet met soldaten danste. *“Als je met soldaten danste, kreeg je een slechte naam⁴⁴.”*

Een vrouw moest ook een zekere subtiliteit aan de dag leggen

en zich schikken naar de ongeschreven omgangsregels. Een man kon zich op zijn tenen getrapt voelen indien de vrouw die hem afwees enkele minuten later met iemand anders stond te dansen. I.M. kende dit gegeven. *“Ja, maar als dat gebeurde, moest je niet met een ander dansen, want ze zouden u een toarte gegeven hebben, maar ik heb dat nooit gedaan, als er iemand naar mij kwam om te dansen, dat was altijd twee keren, halféén zeggen ze dan, ik danste daar twee keer mee, maar daarachter moest hij niet meer komen⁴⁵.”* Dat is iets wat in de interviews wel vaker voorkomt. Een man moest aanvoelen wanneer hij moest ophouden en niet verscheidene keren om een dans vragen. Een vrouw moest er ook mee kunnen omgaan dat er bepaalde mannen waren waar je niet vanaf geraakte. Zo herinnerde L.S. zich nog dat wanneer een jongen steeds terugkwam haar ouders ingrepen en zeiden dat hij moest vertrekken⁴⁶. I.M. had daar zo haar eigen trucje voor: *“Er waren er ook waar je niet vanaf geraakte! Maar ik had een kameraad en als ik met iemand aan het dansen was die me niet aanstond en ze bleven dansen... Je kon zelf niet zeggen “merci”. Ik zei dan altijd “ik kom” [doet situatie na en maakt zwaaiend gebaar]. Ik zag niemand, hé. Ik zei dan: “mijn maat roept mij” en ik was weg, ik zei: “ik zal er gaan zijn” [lacht].”* Een man had een duidelijke bedoeling met dit “plakken”. Zo vertelde A.D.V.: *“Jongens en meisjes gingen niet samen naar de dancing. Je leerde elkaar op de dansvloer kennen als je haar ging vragen voor de dans, en stond ze u aan, dan ging je het nog eens vragen [glimlacht].⁴⁷”*

Tijdens het onderzoek vroeg ik me ook af in hoeverre dit “plakken” kon omslaan in handtastelijkheden en hoe vrouwen hiermee omgingen. Uit de verklaringen van A.D.V. leerde ik dat men elkaar tijdens het dansen stevig vasthield. *“Men drukte elkander goed tegen zich aan hoor, zoveel als je mocht. Op de dansvloer werd dikwijls gekust, vooral als het een beetje donkerder werd, zoals in het Klein Casino aan het Belfort⁴⁸”.* Hij voegt daaraan toe dat er natuurlijk wel eens werd ‘gevoeld’. De meeste vrouwen konden hun mannetje staan en aangeven wanneer een man de grens overtrad. Zo getuigde I.M.: *“Oh, maar dan sloeg je maar op hun handen, hé, maar dat gebeurde allemaal maar... Ze wisten waar ze dat moesten doen⁴⁹!”*

Dansen was tijdens het interbellum versiertruc nummer één. Men ging dansen om zich te amuseren maar tevens om iemand te leren kennen. M.D.B. verwoordde het treffend: *“Gaan dansen was ook een kwestie van een mogelijke partner vinden. Ik heb mijn vrouw niet ontmoet op de dansvloer, maar er waren wel mensen die daar hun vrouw hebben ontmoet. Iedereen ging dan ook dansen. Kwestie van iemand te leren kennen en zich te amuseren⁵⁰”*. R.R. leerde zijn vrouw kennen in een dancing. Na een tijdje mocht hij zijn toekomstige vrouw na het dansen naar huis begeleiden⁵¹. Ook I.P. leerde tijdens het uitgaan haar man kennen. Ze vertelde dat ze tijdens het uitgaan naar een lief ging zoeken⁵². Ook G.M. heeft haar man ontmoet tijdens het dansen⁵³. Zo getuigde R.V.: *“Ja, als gij een lief opdeed, dan was dat mooi meegenomen; hij kon dan eens betalen, een keer dat doen voor u”⁵⁴*. J.B. dacht er net zo over. Ze vertelde hoe moeilijk het was om met haar tien frank zakgeld rond te komen. *“En wat deed je dan: je zocht u dan eens een jongen waar je bij ging die voor u betaalde. Ik kon zo wel drinkgeld sparen⁵⁵”*. Men ontmoette op de dansvloer misschien niet zijn definitieve levenspartner maar kon er toch een liefje opscharrelen, zo blijkt uit het interview met A.D.V.: *“Op de dansvloer, ik leerde ze daar kennen. In de week sprak je eens af, dat was dan een liefje voor een dag, een week of twee en daarna was dat gedaan⁵⁶”*. Maar vele respondenten benadrukten dat een partner zoeken niet prioriteit nummer één was. Maar toch was dit één van de belangrijke elementen in de hele dans- en uitgaanscultuur. Het gros van de respondenten ontmoette hun man of vrouw niet op de dansvloer maar op andere gelegenheden of via kennissen. Toch kenden de meeste respondenten die hun partner niet op de dansvloer hebben ontmoet toch iemand die dat wel heeft gedaan of achten ze de kans dat zoiets mogelijk is erg reëel.

Het huwelijk betekende een nieuw hoofdstuk en trok een streep onder het uitgaansleven van de ondervraagden. Tijdens de interviews viel het op dat mensen uitgingen als ze jong en alleenstaand waren. Dansen bracht bovendien een connotatie van verleiding en aanraking met zich mee. Iets wat vele echtgenoten of echtgenotes niet konden appreciëren. Zo herinnert I.M. zich dat *“als we vrijden, dan moest ik niet dansen met een ander”⁵⁷*.

Y.K. voelde dat niet haar huwelijk maar haar kinderen een rem waren op het dansen: “*Als we nog geen kinderen hadden, gingen we dikwijls dansen. Toen mijn eerste kind geboren werd, was het gedaan met de pret*⁵⁸”. De respondenten verklaarden vaak spontaan dat hun uitgaansjaren langer zouden geduurd hebben indien ze niet zo jong getrouwd waren. Na het huwelijk kwamen andere prioriteiten op de voorgrond die een rem zetten op het uitgaansleven van de respondenten. Zo vertelde R.V.: “*(Dansen deed u misschien maar om de twee of drie weken?) Oh ja, dat was heel weinig. Voornamelijk omdat ik zo jong getrouwd ben. Moest ik langer jong zijn geweest had ik dat misschien gedaan, maar ik had een man.*⁵⁹” Andere respondenten verklaarden dat het huwelijk op zich geen rem zet op het dansen maar dat hun partner geen danser was. J.M. vertelde ons dat ze gestopt is met dansen omdat haar man geen danser was “*maar wie dat graag bleef doen, die bleef dat doen*”⁶⁰.

NOTEN

- 1 De 39 interviews zijn afgenomen met de hulp van tweedejaarsstudenten van het vak mondelinge geschiedenis gedoceerd door Prof. Dr. B. De Wever. Ze zijn integraal geschonken aan het Huis Van Alijn. Quotaties worden steeds vergezeld van het nummer van het interview en de naam van de interviewer. Namen van de respondenten zijn omwille van privacy redenen niet vrijgegeven.
- 2 Cor Vanistendael, *Danslexicon: “Everything you always wanted to know about dancing but never dared to ask”*, onuitgegeven inleidende brochure voor het Project Mondelinge Geschiedenis Populaire Dans Antwerpen, pp. 93.
- 3 Interview 13: Gernaert Ivo en respondent E.N.
- 4 Interview 7: De Winter Wim en respondent M.V.G.
- 5 Interview 33: Vandenbussche Steven en respondent M.D.B.
- 6 Interview 1: Bauwens Michal en respondent R.V.
- 7 Interview 3: Boënné Maarten en respondent L.S.
- 8 Interview 12: Furniere Andy en respondent J.B.
- 9 Interview 5 : De Boeck Evelyne en respondent S.B.
- 10 Interview 15: Hoedaert Lennert en respondent G.N.
- 11 Interview 34: Vanheule Koen en respondent A.D.V.
- 12 Interview 35: Vanwalleghem Maud en respondent M.L.
- 13 Interview 33: Vandenbussche Steven en respondent M.D.B.
- 14 Interview 35: Vanwalleghem Maud en respondent M.L.
- 15 Interview 37: Vercruyce Sofie en respondent J.D.M.

- 16 Interview 12: Furniere Andy en respondent J.B.
 17 Interview 15: Hoedaert Lennert en respondent G.N.
 18 Interview 34: Vanheule Koen en respondent A.D.V.
 19 Interview 35: Vanwalleghem Maud en respondent M.L.
 20 Interview 3: Boënné Maarten en respondent L.S.
 21 Interview 7: De Winter Wim en respondent M.V.G.
 22 Interview 38: Viaene Tuur en respondent A.C.
 23 Interview 5 : De Boeck Evelyne en respondent S.B.
 24 Interview 12: Furniere Andy en respondent J.B.
 25 Interview 11: Devroe Wouter en respondent G.V.C.
 26 Interview 33: Vandebussche Steven en respondent M.D.B.
 27 Interview 17: Keirse Thomas en respondent F.V.
 28 Interview 2: Blomme Hans en respondent I.M.
 29 Interview 32: Van Hauwermeiren Remco en respondent H.G.
 30 Interview 2: Blomme Hans en respondent I.M.
 31 Interview 34: Vanheule Koen en respondent A.D.V.
 32 Cor Vanistendael, *Ibidem.*, pp. 82.
 33 *Idem.*, pp. 82.
 34 Interview 2: Blomme Hans en respondent I.M.
 35 Interview 2: Blomme Hans en respondent I.M.
 36 Interview 30: Van Ertvelde Anaïs en respondent J.M.
 37 Interview 3 : Boënné Maarten en respondent L.S.
 38 Interview 15 : Hoedaert Lennert en respondent G.N.
 39 Interview 33: Vandebussche Steven en respondent M.D.B.
 40 Interview 35: Vanwalleghem Maud en respondent M.L.
 41 Cor Vanistendael, *Ibidem.*, pp. 97.
 42 Interview 14 : Goeminne Koen en respondent G.M.
 43 Interview 2: Blomme Hans en respondent I.M.
 44 Interview 12 : Furniere Andy en respondent J.B.
 45 Interview 2: Blomme Hans en respondent I.M.
 46 Interview 3 : Boënné Maarten en respondent L.S.
 47 Interview 34: Vanheule Koen en respondent A.D.V.
 48 Interview 34: Vanheule Koen en respondent A.D.V.
 49 Interview 2: Blomme Hans en respondent I.M.
 50 Interview 33: Vandebussche Steven en respondent M.D.B.
 51 Interview 29: Van Eenoo Mieke en respondent R.R.
 52 Interview 6: De Boeck Gijs en respondent I.P.
 53 Interview 14: Goeminne Koen en respondent G.M.
 54 Interview 1: Bauwens Michal en respondent R.V.
 55 Interview 12 : Furniere Andy en respondent J.B.
 56 Interview 34: Vanheule Koen en respondent A.D.V.
 57 Interview 2: Blomme Hans en respondent I.M.
 58 Interview 27: Van Den Driessche Roeland met respondent Y.K.
 59 Interview 1: Bauwens Michal en respondent R.V.
 60 Interview 30: Van Ertvelde Anaïs en respondent J.M.

Overspel en concubinaat in Gent tijdens de zeventiende en achttiende eeuw.

Saskia De Schepper

Inleiding

Overspel en concubinaat werden in Gent tijdens de zeventiende en achttiende eeuw als ernstige misdrijven beschouwd.

Beide misdaden vormden een inbreuk op het sacrament van het huwelijk, een verbintenis tussen man en vrouw die in de historische context begrepen moet worden. *Overspel* is een inbreuk op het huwelijk, waarbij de nadruk ligt op de seksuele daad. Bij *concubinaat* wordt het accent eerder op het financiële en materiële gelegd. Men sprak van overspel als één van de partners binnen een huwelijk seksuele contacten had met een vreemde persoon. Concubinaat veronderstelde twee personen die samenwoonden en –sliepen, zonder getrouwd te zijn of te mogen huwen. In dit artikel geven we een status quaestionis van de hier gebruikte literatuur gegeven, gevolgd door een omschrijving van de bronnen en methodologie met betrekking tot dit artikel.

In drie stappen behandelen we specifiek de verschillende bronnen en instellingen die deze beide misdaden vervolgden. Achtereenvolgens beschouwen we de *officialiteit* of de kerkelijke rechtbank, de *schepenbank van de Keure* of de wereldlijke rechtbank en de *collocatiedossiers*. Telkens wordt een beschrijving van de werking van de instelling gegeven, alsook een overzicht van de misdaden van overspel en concubinaat en de bestraffing.

In het besluit volgt een algemeen overzicht van overspel en concubinaat in Gent tijdens de zeventiende en achttiende eeuw.

Bronnen en methodologie.

Voor de bronnen van de kerkelijke rechtbank werd gebruik gemaakt van het boek van Jozef De Brouwer.⁽¹⁾ Deze auteur verwerkte in zijn tweede boekdeel het gehele bronnenarsenaal van de Gentse officialiteit. Door zijn resultaten te toetsen aan het origineel stellen we vast dat De Brouwer alle mogelijke informatie verzameld heeft en bijgevolg een bruikbare bron is. Voor elke zaak maakte hij korte tekstjes

Het bronnenmateriaal die de schepenen van de Keure nalieten, omvatten de procesdossiers, bewaard in het stadsarchief van Gent (reeks 213), en geven inzicht in het verloop van de processen omtrent overspel en concubinaat.

Hetzelfde geldt voor de collocatiedossiers, eveneens bewaard in het stadsarchief van Gent (reeks 328). Dat alle mogelijke informatie bevat rond de overspeligen en de 'houders van een bijzit'.

Deze drie instellingen zijn fenomenen uit de Vroegmoderne periode. De officialiteit van Gent werd in 1561 opgericht bij de stichting van het Gentse Bisdom. De schepenbank van de Keure bestond reeds in de Middeleeuwen, maar werd ten tijde van keizer Karel V, met de Concessio Carolina in 1540, grondig gewijzigd. Het fenomeen van collocatie bestond eveneens al van in de Middeleeuwen, maar werd vanaf 1600 op een meer gespecialiseerde manier benaderd. Rond die tijd werden er speciale instellingen opgericht om mensen op verzoek op te sluiten.

Men kon zo op drie verschillende wijzen de misdadigers die schuldig waren aan overspel of concubinaat straffen. Elk van deze instellingen vervolgde op een eigen manier de misdadigers. De werking van de instellingen zal in het volgende punt verklaard worden.

De gevolgde bronanalyse is opgebouwd uit zes steekproeven van vijf à tien jaar: 1620-1626, 1650-1656, 1680-1686, 1715-1724, 1755-1764 en 1775-1784, waaruit via analyse en tellingen

zowel kwalitatieve als kwantitatieve conclusies konden worden getrokken.

Resultaten.

1 De werking van de instellingen.

1.1 De bevoegdheden

De bevoegdheden van de drie hierboven besproken instellingen lopen deels door elkaar. De officialiteit van Gent was verantwoordelijk voor zowel de lichte als de zware overtredingen van de kerkelijke wetgeving. Ze hadden het alleenrecht om geestelijken te vervolgen, maar mochten zich daarnaast ook uitspreken over misdrijven van leken. Overspel en concubinaat hoorden bij de *causae majores* of de zware strafrechtelijke overtredingen en burgerlijke zaken met een boete van meer dan vier ponden groots. De onderzochte misdrijven hoorden eveneens thuis onder de zogenaamde *forum mixtum*. Dit betekent dat de rechtszaken zowel voor de kerkelijke als voor de wereldlijke rechtbank verschenen.

De schepenbank van de Keure was als deel van de vorstelijke schepenbank van Gent de lokale rechtbank. Overspel en concubinaat werden ook hier vervolgd. Dit gebeurde in gesloten zittingen, *in camere*, of in openbare zittingen, *in vierscare*. Hun bevoegdheid gold voor de lage, de middelbare en de hoge justitie, wat erop neerkwam dat ze vonnissen van kleine boetes tot de doodstraf konden uitspreken. Overspel en concubinaat werden strafrechtelijk vervolgd en men kon bijgevolg niet in beroep gaan.

De collocatiedossiers in Gent werden ook aan de schepenen van de Keure voorgelegd. Collocatie betekent dat de overheid of familie en/of kennissen een verzoek indienden om een familielid of kennis die van het rechte pad was afgeweken te laten opsluiten. Op deze manier kon een gerechtelijke vervolging en het bijhorende publiek proces voorkomen worden. Opsluiting op verzoek kon voor iedereen. De schepenen van de Keure hadden geen specifieke bevoegdheid over een bepaalde groep van mensen.

1.2 De procedure.

De procedures van de drie instellingen zijn zeer gelijklopend. In het algemeen kwam het neer op een klacht of een verzoek uit de omgeving van de beklaagde of de overheid die een zaak inleidde. Daarna volgde de aanstelling van een aantal ambtenaren die via het leveren van bewijzen een onderzoek voerden. Deze bewijzen bestonden steeds uit verhoren van de beklaagde en uit getuigenissen en verklaringen van familieleden, kennissen en andere betrokkenen. Uit deze bewijzen werden conclusies getrokken en werd een straf bepaald. Deze werd hierna uitgevoerd, waarmee de zaak werd afgesloten.

Bij de officialiteit werd een zaak door een *actor* aanhangig gemaakt bij een procurator. Deze *procurator* verzamelde bewijzen tegen de beschuldigde. De beklaagde werd ondertussen al gedaagd om voor het consistorie te verschijnen. Hij kon ook een beroep doen op een procurator om zijn zaak te verdedigen. Alle gegevens werden daarna gebundeld en overgemaakt aan de officiaal. Deze beoordeelde de bewijzen op hun bewijskracht en deed uiteindelijk een uitspraak. Alles wat nog volgde was de uitvoering van de straf.

Ook bij de schepenbank van de Keure was er een soortgelijke procedure. Hier werd de zaak eveneens opgestart door middel van een klacht of een gerucht over een misdrijf. De baljuw als openbare aanklager verzorgde de arrestatie van de beklaagde en zocht naar bewijzen om hem of haar te veroordelen. De beklaagde kon op zijn beurt een beroep doen op een advocaat. Deze zorgde voor de tegenbewijzen. Wanneer alle gegevens verzameld waren, deed de rechter een uitspraak waarna een strafuitvoering volgde.

Een collocatiedossier werd ook opgestart aan de hand van een schriftelijk verzoek door de familie of kennissen of de overheid. Indien nodig kon men de beklaagde dan reeds in voorarrest nemen. Hierop werden twee commissarissen aangesteld die de accurateid van de beschuldigingen moesten nagaan door met de beklaagde zelf en zijn omgeving te praten. Aansluitend werd

bepaald of een opsluiting noodzakelijk was, voor welke duur en op welke locatie.

1.3 De documenten.

Hierin bestaat er weinig verschil tussen de verschillende instellingen. Bij de officialiteit is het aantal en de aard van de bewaarde documenten mij onbekend. In de bron voor de officialiteit Gent, het tweede boekdeel van Jozef De Brouwer, stond enkel een korte omschrijving van het misdrijf en de straf van de beklaagden. (2) Maar uit de procedure kon afgeleid worden dat er sprake was van dagingen, verhoren, getuigenissen, verklaringen en vonnissen. Aangezien alle bewijzen schriftelijk gebeurden, zullen heel wat documenten opgesteld zijn.

Voor mijn onderzoek naar de schepenbank van de Keure werden de originele procesdossiers bestudeerd. Hieruit kon ik zonder problemen de variatie in documenten opmerken. Er is hier sprake van verhoren, getuigenissen, verklaringen, dagvaardingen, brieven, portretten enzovoort.

Ook bij de collocatiedossiers, die ik in hun originele vorm heb bekeken, vallen verschillende akten op. In de onderzochte dossiers kon ik reeds verzoeken met betrekking tot collocaties en slakingen onderscheiden. Daarnaast waren er ook verhoren en getuigenissen.

93

De drie instellingen die in het artikel aan bod komen kenden dus een pluraliteit aan documenten. Alles werd immers schriftelijk geregeld. Zowel de start van een zaak, het proces zelf als het einde met de uitspraak en de straf werden op schrift gesteld.

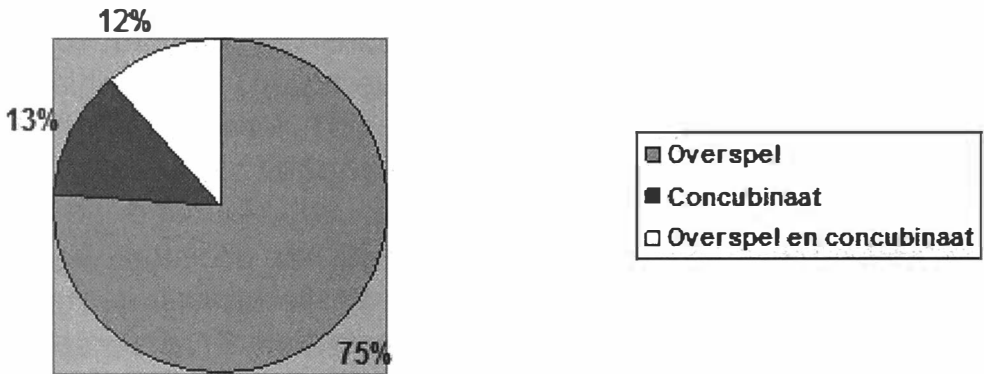
2 Overzicht van de misdaden van overspel en concubinaat.

2.1 De misdrijven.

De misdrijven kunnen in drie grote categorieën ingedeeld worden, namelijk overspel, concubinaat en beide samen. Hierna zal ik afzonderlijk de verschillende misdrijven met hun subcategorieën

bespreken. Het cirkeldiagram geeft de kwantiteit van elk delict goed weer.

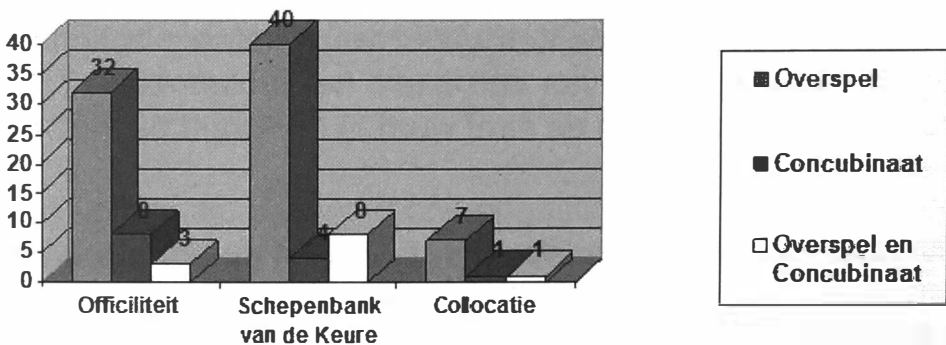
Uit het cirkeldiagram blijkt dat overspel veel vaker voorkomt dan concubinaat of de beide misdrijven samen. Ook wanneer de cijfers per brontype bekeken worden, komen gelijkaardige waarden naar boven.

Overzicht van de misdaden van overspel en concubinaat

In alle onderzochte bronnen valt de suprematie van overspel duidelijk op; dit misdrijf kwam beduidend vaker voor dan concubinaat of een combinatie van beide misdrijven.

94

Overzicht van de misdaden van overspel en concubinaat per instelling

2.1.1 Overspel.

Dit is het meest voorkomende misdrijf in dit onderzoek met 75% van alle zaken. Dit delict viel ook het meest op en was het gemakkelijkst te bewijzen. Wanneer een getrouwde man of vrouw een buitenechtelijke relatie had, was er sprake van overspel. Het was simpel te bewijzen of een persoon al dan niet getrouwd was door middel van de parochieregisters. Een huwelijk was tevens een openbare verbintenis tussen een man en een vrouw voltrokken voor een pastoor en getuigen. Men kon dus ook via ondervraging van de pastoor, familie en kennissen nagaan of de persoon al dan niet gehuwd was. Wanneer men dan met een buitenechtelijke partner betrupt werd, was het duidelijk een zaak van overspel.

Binnen het fenomeen overspel zijn er een aantal soorten of subcategorieën te onderscheiden. Allereerst is er het overspel door de vrouw. Dit betekent dat de beklaagde een getrouwde vrouw was die er een buitenechtelijke partner of partners op nahield. Bij de kerkelijke rechtbank zijn hier slechts vier voorbeelden van. Terwijl bij de schepenbank van de Keure overspel door de vrouw veel vaker, namelijk zeventien maal, voorkomt. In de collocatiedossiers worden twee vrouwelijke beklaagden beschuldigd van overspel. Ten tweede is er dan vanzelfsprekend overspel door de man. Dit komt in veel grotere mate voor bij de officialiteit dan overspel door de vrouw, drieëntwintig ten opzichte van vier. De schepenbank van de Keure vervolgde echter maar vier mannen voor deze misdaad. Bij collocatie komen er een gelijk aantal van twee mannelijke overspeligen voor.

Verder zijn er ook nog enkele andere subcategorieën waaronder overspel door de man en de vrouw. Aangezien bij de officialiteit beide personen uit de buitenechtelijke relatie vervolgd werden, valt na te gaan of beide getrouwd waren. Dit komt maar één keer voor in deze studie van de Gentse officialiteit. Ook overspelige incest behoort tot een aparte rubriek. Dit komt erop neer dat de buitenechtelijke partners een bloed- of aanverwantschap hadden. Zulke relaties waren eveneens bij wet verboden en zeker wanneer er dan nog eens overspel bijkwam. Er zijn daarnaast ook minnaars en minnaressen van overspel. Zij zijn

zowel bij de procesdossiers van de schepenbank van de Keure als bij de collocatiedossiers terug te vinden. Vooral minnaressen van overspel komen vaak voor. Zij werden sneller betrappt omdat zij zwanger konden worden en omdat de mannelijke minnaars hun relatie misschien beter geheim konden houden.

2.1.2. Concubinaat.

Bij concubinaat maken we geen gebruik van subcategorieën. Dit misdrijf wordt in dertien procent van alle zaken behandeld. In tegenstelling tot overspel kwam dit dus veel minder voor. De lage representatie van dit delict is te linken aan de bewijslast. Personen schuldig bevonden aan concubinaat zijn ongehuwd, maar doen zich voor als getrouwde lieden omdat ze niet mochten huwen of nog niet gehuwd waren. Wanneer men ze wou beschuldigen moest men dus net bewijzen dat ze niet gehuwd waren en dat was moeilijk. Het leek alsof er niks mis was, want er was de schijn van een huwelijk. Dit werd dan ook wel eens de voortzetting van de clandestiene huwelijken genoemd, die vanaf het concilie van Trente niet langer geldig waren.

Bij de Gentse officialiteit vinden we acht zaken van concubinaat, terwijl de schepenbank van de Keure slechts de helft van dit aantal behandelde. In de collocatiedossiers wordt één persoon beschuldigd van dit delict. Meestal trok het koppel naar een andere plaats dan waar hun familie woonde. In deze vreemde omgeving konden ze zich ongestoord voordoen als gehuwd koppel. Concubinaat kwam ook vaak voor bij weduwen en weduwnaars. Na de dood van hun partner hadden weduwen om financiële redenen en weduwnaars voor de verzorging van hun kinderen en het huishouden nood aan een nieuwe partner. Een tweede huwelijk werd echter niet steeds voltrokken, men ging gewoon in concubinaat samenleven.

2.1.3 Overspel en concubinaat.

Een laatste misdrijf was een combinatie van overspel en concubinaat. Dit laatste delict houdt in dat een getrouwd persoon overspel pleegt op zijn wettelijke partner en daarenboven samenwoont en -slaapt met zijn buitenechtelijke partner. In twaalf procent van de onderzochte gevallen is er sprake van

deze misdaad. Om deze relatie mogelijk te maken verlaat de getrouwde persoon meestal zijn wettelijke huwelijkspartner om in een vreemde omgeving samen te gaan wonen met een andere. Doordat dit misdrijf zich dus vaak voordeed in een voor de beschuldigen onbekende omgeving, was het ook moeilijk om na te gaan of er een misdaad gepleegd werd.

In de Gentse officialiteit zijn drie zaken bekend die handelen over de combinatie van overspel en concubinaat. De schepbank van de Keure telt acht zaken, terwijl in de collocatiedossiers maar één kwestie voorkomt. Net als concubinaat kwam deze combinatie van beide dus veel minder vaak voor dan overspel alleen.

2.2 De beklagden.

De informatie die gepuurd kon worden uit de brontypes verschilde per type. De bronnen van de kerkelijke rechtbank gaven de minste informatie. Dit kwam vooral omdat de Brouwer een rechtzaak samenvatte in enkele zinnen. (3) Hierdoor was ook de analyse ervan beknopter. De procesdossiers van de schepbank van de Keure en de collocatiedossiers bevatten wel veel gegevens. Vanuit de verschillende documenten krijgen we zicht op onder andere het geslacht, de leeftijd, de plaats van afkomst, het beroep en de ouders van de beklagden. Al deze data vormen een mooi profiel van de misdadigers van overspel en concubinaat.

2.2.1 Het geslacht van de beklagden.

De bronnen duiden op verschillen in kwantiteit met betrekking tot het geslacht. Bij de kerkelijke rechtbank overheersen de mannelijke beschuldigen duidelijk de vrouwelijke. We zouden hieruit kunnen afleiden dat er meer mannen dan vrouwen schuldig werden bevonden aan overspel of concubinaat. Maar uit de andere twee brontypes blijkt net het tegenovergestelde. Zowel bij de procesdossiers van de schepbank van de Keure als bij de collocatiedossiers zijn er meer vrouwen dan mannen die als beklagde opduiken. De man had eigenlijk meer opportuniteit om andere mensen te ontmoeten. Zij werden immers geïdentificeerd aan de publieke sfeer. Zowel voor hun werk als voor hun ontspanning gingen zij vaak buitenshuis.

Vrouwen werden meer in de private sfeer van het huishouden geplaatst en konden bijgevolg minder in contact komen met andere mannen. Ook zouden zij zich meer gehouden hebben aan de christelijke normen zoals huwelijkstrouw. Dit verklaart de gegevens uit de Gentse officialiteit, maar niet die van de schepenbank en de collocatiedossiers. De meerderheid aan vrouwen in collocatiedossiers kan verklaard worden door het feit dat het verzoek door familie en vrienden werd ingediend. Die zullen zich sneller zorgen gemaakt hebben om de vrouwelijke, 'zwakkere' sekse dan om de mannen die op hun eigen benen konden staan. Ook was het gevaar bij overspel en concubinaat door vrouwen groter. Zij konden immers zwanger worden en bijgevolg bastaarden baren. Deze onwettige kinderen konden dan het geld opeisen van een persoon die niet eens hun vader was. Ook zouden vrouwen zich sneller schuldig gemaakt hebben aan misdrijven zoals seksuele delicten en politieovertredingen, terwijl mannen meer aan gewelddelicten deden. Dit laatste stelt Anne-Marie Roets in haar artikel over vrouwen en criminaliteit. (4) Griet De Vriendt constateert dan weer dat vrouwen veel minder aan overspel deden dan mannen. (5) De discussie kan nog lang aanslepen aangezien historici enkel kunnen analyseren wat zij aantreffen in de bronnen.

2.2.2 De leeftijd van de beklaagden.

De leeftijden van de beklaagden lopen ver uiteen. Bij de kerkelijke rechtbank zijn er slechts drie leeftijden bekend. Het kreeg om die reden ook geen aparte paragraaf in dit deel. Er zijn twee mannen van respectievelijk 53 en 63 jaar oud en één meisje van 18 jaar. De leeftijden lopen dus van zeer jong tot oud. Ook bij de schepenbank van Keure is er een grote variëteit in leeftijden. De jongste beklaagde was zestien jaar, terwijl de oudste een leeftijd van vierenvijftig had. De meeste beschuldigten waren echter tussen de twintig en de vijfendertig jaar oud. Ook bij de collocatiedossiers is dit het geval. Slechts van twee personen is de leeftijd bekend en beiden zijn drieëntwintig jaar oud. Met betrekking tot de leeftijd van de beklaagden kan dus besloten worden dat overspel en concubinaat bij alle leeftijden voorkwamen, maar vooral in de leeftijdscategorie tussen twintig en vijfendertig.

2.2.3 De plaats van afkomst van de beklaagden.

Niet enkel Gentenaars werden door deze Gentse instellingen vervolgd. Er kwam ook een aantal vreemdelingen voor in de dossiers. Bij de kerkelijke rechtbank is dit vanzelfsprekend omdat haar ressort een gebied veel groter dan Gent behelsde; de mensen uit dit gebied konden allemaal voor de Gentse officialiteit verschijnen. De twee twijfelgevallen zijn waarschijnlijk afkomstig uit het Noorden van Nederland en hadden op een bepaalde manier een band met Gent. Ook bij de schepenbank van de Keure kwamen een aantal personen uit regio's buiten Gent voor. Deze vreemdelingen kwamen vaak uit het huidige Oost- en West-Vlaanderen, maar ook uit Henegouwen, Brabant en het buitenland. Met het buitenland wordt het zuiden van Nederland, Middelburg en Hulst bedoeld, alsook de Noord-Franse steden Valenciennes en St.-Omer. Opvallend is dat vrouwen vaak van verder afgelegen steden en gemeenten afkomstig waren dan mannen. De grotere mobiliteit van de vrouwelijke beklaagden kan verklaard worden door de sterke controle van familie en vrienden. Om overspel en concubinaat te plegen moesten ze aan deze controle ontkomen. Ook gingen vrouwen vaker buitenshuis werken, bijvoorbeeld in de stad als dienstmeid of textielarbeidster. Bij de collocatiedossiers kwamen alle beklaagden uit Gent of uit het gebied net ten Noorden van Gent, met name Sas van Gent en Kruispolder.

2.2.4 Het beroep van de beklaagden.

Het beroep van de beklaagden is niet in alle bronnen terug te vinden. In de bronnen van de Gentse officialiteit kan slechts een sporadische verwijzing naar de stiel van de beklaagde bespeurd worden. Er zijn gegevens over zes dienstmeiden, een soldaat en een landbouwer. Bij de schepenen van de Keure werd er in meer dan de helft van de zaken melding gemaakt van het metier van de beklaagde. Hier vallen allereerst de ambachten in de textielnijverheid op; Gent was immers een belangrijke textielregio. Verkopers kwamen ook geregeld in de bronnen voor. Door hun directe contact met klanten en de mogelijke winkelhulp waren zij tevens een doelgroep waar overspel en concubinaat kon voorkomen. De militairen kwamen reeds bij de officialiteit aan bod, maar ook hier zijn ze vertegenwoordigd. Dit was een

mobiele groep die vaak gedurende lange tijd ver van huis verbleef. Gescheiden van hun echtgenote werden zij verleid tot seksuele misdrijven. Ook de dienstmeiden komen in de twee bronnen voor. Deze groep werd vaak door hun werkgever seksueel uitgebuit, maar ook een vrijwillige relatie was mogelijk. Ten slotte is er een advocaat. Die levert het bewijs dat ook de hogere klasse veroordeeld werd voor een rechtbank op beschuldiging van overspel of concubinaat. Het is vanzelfsprekend dat deze delicten bij alle beroepsklassen voorkwamen, toch zijn de beklagden die ik vond voornamelijk uit de lage of middenklasse afkomstig. De bronnen van de Gentse collocatiedossiers brengen geen beroepen aan het licht, maar wel een beklagde van adellijke geboorte. Hij werd op het verzoek van zijn familie opgesloten in het klooster van de Alexianen, een typische adellijke locatie. Ook bij Lawrence Stone wordt er een onderscheid gemaakt tussen de *'gentlemanly sexual behaviour'* en de *'plebeian sexual behaviour'*. (6)

2.3 De supplianten, getuigen en andere betrokkenen.

Om overspel en concubinaat aan te tonen moest men bewijzen vinden om de beschuldigingen te staven. Deze bewijzen kwamen uit de getuigenissen en verklaringen van personen uit de omgeving van de beklagde. De omgeving van de beschuldigde was dan ook van uiterst belang voor het onderzoek van de instellingen.

100 Alweer maakte De Brouwer bijna geen vermelding van getuigen. (7) Slechts twee personen duiken op: zowel de moeder als de verloofde van een beklagde werden met een boete bestraft omdat ze toelieten dat hun geliefde een seksueel delict beging. Verder is er bijna steeds melding van de buitenechtelijke partner. Deze laatste werd eveneens veroordeeld door de officialiteit. Geregeld duiken er aanwijzingen op in verband met bastaardkinderen. Het voorkomen van een onwettig kind was één van de beste bewijzen die men kon vinden om overspel of concubinaat aan te tonen. In de helft van de dossiers van de Gentse officialiteit is er sprake van bastaarden.

Bij de schepenbank van de Keure duiken er verschillende getuigen en andere betrokkenen op. Allereerst zijn er de

minnaars en minnaressen van de beklagden. Zij vormen de grootse groep en zijn natuurlijk getuigen van het eerste uur: zonder hen was er geen misdaad. De logieshouders waarbij de beklagden hun rendez-vous hielden waren ook belangrijke betrokkenen. Buitenechtelijke relaties werden immers ook vaak buitenshuis gevoerd. Zo probeerden de misdadigers de feiten te verbergen voor hun directe omgeving. Die locaties waren vaak de huizen van kennissen of anderen die kamers verhuurden, maar eveneens bordelen speelden een belangrijke rol. Familie en kennissen zijn veelvoorkomende getuigen. Zij waren op de hoogte van de burgerlijke staat van de beklagde en oordeelden wanneer een geliefde van het rechte pad afweek. Door hun dagdagelijkse contact met de beschuldigde waren zij het best op de hoogte van hun reilen en zeilen. Zo zien we dat werkgevers om die reden werden verhoord. Vroedvrouwen komen enkele keren voor. Zij hadden de plicht om bij elke geboorte navraag te doen naar de vader van het kind. Wanneer de echtgenoot niet vernoemd was of er geen echtgenoot was, was er duidelijk sprake van overspel en concubinaat. De bastaardkinderen zijn ook hier een ultiem bewijs van een buitenechtelijke relatie.

Bij de collocatiedossiers maak ik onderscheid tussen supplianten en getuigen. Supplianten zijn de personen die een verzoek ter opsluiting indienen bij de schepenen van de Keure. Zij bestaan vooral uit familie en kennissen. Wat nog meer opvalt is het overwicht aan mannelijke supplianten. Slechts een twintig procent van alle supplianten zijn vrouwen. Hieruit blijkt de achtergestelde positie van de vrouw ten opzichte van de man. Onder getuigen verstaan we de personen die door hun verklaring bijdragen tot de bewijslast van de beschuldigde. Ook hier komt familie aan bod, maar voornamelijk de pastoor speelt hierin een belangrijke rol. Als herder van zijn volk moest hij immers over hen waken.

3 De bestraffing.

3.1 De aard van de bestraffing.

Er staan verschillende soorten straffen op overspel en concubinaat. In de bronnen van de kerkelijke rechtbank

kwamen er zes categorieën voor. De eerste zijn de lijf- en schandstraffen. Deze konden nog verder onderverdeeld worden in geseling, verbanning en gevangenisstraf. Ten tweede zijn er de vernederende straffen, die door een combinatie van straffen verscheidene zwaarteniveaus kenden. De lichtste straf was publiek vergiffenis vragen aan de pastoor en/of enkele getuigen. Dat kon verzwaaard worden door het moeten aannemen van een vernederende houding, bijvoorbeeld door geknield of, speciaal voor de mannen, blootshoofds en geknield te gaan zitten. Het meest vernederend was wanneer men daarenboven bespottelijke kledij moest dragen, zoals een wit hemd. Een derde soort zijn de geestelijke of canonieke straffen. Ze hielden in dat de beklaagde op bedevaart moest, een kaars moest offeren in de kerk, te biecht en te communie gaan, de hoogmis en het sermoen bijwonen of bepaalde gebeden bidden, zoals de boetepsalmen, een rozenhoedje, Onze Vaders, Weesgegroetjes of de litanie van O.L.Vrouw. Bijkomend legde de rechtbank boetes op. Enerzijds waren er de geldboetes en de proceskosten, anderzijds kon men ook een boete in natura als straf krijgen. Dit laatste hield in dat de beklaagde twee zakken graan tot brood moest laten verwerken en dat brood laten uitdelen onder de armen van de parochie. Men kon ook strafvermindering bekomen. Na een genadeverzoek kon de straf gemilderd of zelfs helemaal kwijtgescholden worden. Tenslotte waren er nog zaken waarbij nog geen straf bekend was. Dit was zo omdat het onderzoek nog gaande was of in geval van een scheiding waarbij de uitspraak van de scheiding de "straf" was.

De schepenbank van de Keure kende ook een variëteit aan straffen. In de onderzochte procesdossiers kwamen voorbeelden van geseling voor, maar ook van verbanning en publieke tentoonstelling. De majoriteit van de straffen zijn echter gevangenisstraffen. Een gevangenisstraf begon als een voorarrest in de stadsgevangenis nabij de rechtbank. Na een uitspraak werd de beklaagde overgeplaatst naar de eigenlijke locatie van opsluiting: het tuchthuis, de stadsgevangnissen of het provinciaal correctiehuis. Soms werd vermelding gemaakt van een vroegere opsluiting. Ook instellingen uit andere steden, zoals Brugge en Calais en de kerkers van de Gentse officialiteit

deden hiervoor dienst. Tevens is er informatie over de termijn en de kosten van de opsluiting. De termijn kon gaan van één dag tot zes jaar. De beklagde, de stad of een suppliant konden belast worden met de kosten van de opsluiting en het proces.

Collocatie is reeds gelijk aan opsluiting, zoals is gebleken uit de definitie. De "straf" die volgde op een collocatieverzoek is bijgevolg steeds een gevangenisstraf. Wanneer men dacht dat de beklagde een gevaar voor zichzelf of zijn omgeving was, werden ze tijdens het onderzoek reeds in voorlopige hechtenis genomen. In Gent waren er vier mogelijke plaatsen die voor deze functie werden gebruikt, namelijk de stadsgevangenis, het stedelijk tuchthuis, het klooster van de Alexianen en het weeshuis. Behalve het laatste kwamen de drie andere locaties voor in dit onderzoek. De eigenlijke opsluiting vond plaats in het stedelijk tuchthuis, het klooster van de Alexianen en het provinciaal correctiehuis. In vele gevallen kwam de plaats van het voorarrest overeen met de eigenlijke plaats van opsluiting. Een derde van de beklagden was overigens niet aan zijn proefstuk toe. Dit gebeurde vooral op andere plaatsen dan hun huidige straf. De Amigo was de enige Gentse instelling in het lijstje. Verder waren er nog het tuchthuis van Brugge, het klooster van Froidmont, Sas van Gent en het zedehuis van Ieper. De termijn van de opsluiting was vaak bij provisie bepaald, wat wil zeggen dat de beklagde voor onbepaalde tijd werd opgesloten. Daarnaast waren er straffen waarvan de duur kon oplopen van tweeënhalf tot vijftien jaar. Wanneer de drager van de kosten bekend was, kan men het onderscheid maken tussen de stad en de suppliant. In de meeste gevallen was het de suppliant die hiervoor in aanmerking kwam. Het was de suppliant die een verzoek indiende en zodoende ook de gevolgen van zijn verzoek diende te dragen. De stad sprong bij wanneer de beklagde te arm was om de kosten te dragen.

3.2 Het doel van de bestraffing.

Zoals in het werk van De Brouwer te lezen valt, alsook in vele andere handboeken over strafrecht, waren er vier doelstellingen voor de strafbepaling. (8)Allereerst wilde men dat de beschuldigde zijn leven beterde. Dit was zowel bij de kerkelijke rechtbank, de

wereldlijke rechtbank als bij collocatie het geval. Voor al deze instellingen wordt er melding gemaakt van vrijlating op belofte van beterschap. Het recidivisme bewijst echter dat dit niet altijd lukte. De straffen waren dan ook eerder mild te noemen. Wanneer men herviel in zijn oude slechte gewoonte kon men een zwaardere straf verwachten, maar toch bleef de nadruk liggen op het aantonen van fouten.

Een tweede doelstelling was het wegnemen van de ergernis. Door een opsluiting kon men niet langer de buitenechtelijke partner zien. Ook een verbanning had hetzelfde effect. Op deze manier hoopte de wettelijke macht de beklagde ervan te weerhouden de wetten te overtreden.

Straffen dienden ook ter afschrikking en als waarschuwing voor zowel de beklagde als de maatschappij. Delijf- en schandstraffen en de vernederende straffen zijn hier perfecte voorbeelden van. Door de veroordeelde exemplarisch tentoon te stellen en de straf openbaar uit te voeren voor de gehele gemeenschap hoopten de verschillende instellingen een boodschap mee te geven aan hun publiek. Op deze manier toonden ze wat er gebeurde wanneer men van het rechte pad afweek.

De vierde en laatste doelstelling was het beschermen van de gemeenschap. Door de criminelen van de straat te halen en ze op te sluiten of te verbannen werd het een veiligere omgeving voor de rest van de bevolking. De supplianten uit de collocatiedossiers dienden hun verzoek om eenzelfde reden in. Niet alleen beschermden ze op deze manier de beklagde ervan verdere delicten te begaan, maar ook de omgeving werd hierdoor beschermd. Daarenboven was het ook een manier om hun eigen reputatie voor schade en schande te behoeden.

3.3 De evolutie in de bestraffing.

Er is een duidelijke evolutie te bemerken in de bestraffing. De typisch Middeleeuws aandoende straffen zoals lijfstraffen en vernederende straffen blijven in de zeventiende eeuw nog voorkomen. Maar ook de achttiende eeuw kende nog een ruime

variatie in dit soort straffen. Wel werden deze straffen milder en verdwenen ze langzamerhand uit het beeld. Bij de kerkelijke rechtbank is het opmerkelijk dat er in de achttiende eeuw veel meer straffen bijkwamen, waarvan nog geen sporen te bekennen vielen in de zeventiende-eeuwse zaken die hier werden onderzocht. Zo waren er de canonieke straffen, de geseling, gevangenisstraffen maar ook boetes in natura deden hun opmars. De belangrijkste was echter de gevangenisstraf. Dit was een typische achttiende-eeuwse straf. Voor die periode werd een opsluiting vooral gebruikt voor een zeer korte termijn of tijdens het onderzoek van een gerechtelijke instelling. In de achttiende eeuw begon men met de uitbouw van het gevangeniswezen. Speciale instellingen werden gebouwd die toestonden de veroordeelden voor een langere termijn op te sluiten.

Ook in de collocatiedossiers is er een evolutie in de bestraffing te herkennen. Terwijl in het begin van de zeventiende eeuw alle gecolloqueerden op eenzelfde plaats werden opgesloten, worden in de volgende eeuw meer en meer gespecialiseerde opvangtehuizen opgericht. In Amsterdam zijn er de verbeterhuizen, voor de hogere klasse. (9) Maar ook in Gent is er enige specialisatie merkbaar. Het stedelijk tuchthuis werd bijvoorbeeld vanaf 1775 omgevormd tot een zuiver krankzinnigengesticht. In 1781 is de transformatie compleet. Dit heeft gevolgen voor het onderzoek: in de laatste periode van deze studie, 1775-1784, valt het op dat het belang van het stedelijk tuchthuis verminderde ten voordele van het provinciaal correctiehuis. Deze laatste werd in 1773 geopend om de gecolloqueerden op te vangen. Ook bij de duur van de collocatie is er een evolutie te herkennen. Na 1770 werd deze termijn langer dan in de periode ervoor. (10) Er kwamen zelfs extreme straffen voor van tien jaar en langer.

Besluit.

In dit artikel is geprobeerd een beeld te schetsen van overspel en concubinaat in Gent tijdens de zeventiende en achttiende eeuw. Uit de vele bronnen die toegang verlenen om deze misdaden te onderzoeken, is gekozen voor de bronnen van de Gentse

officialiteit, de procesdossiers van de schepenbank van de Keure van Gent en de Gentse collocatiedossiers. Door de keuze van deze bronnen werden enkel de vervolgte misdaad aan de hand van welbepaalde steekproeven onderzocht.

Deze studie geeft een visie op deze fenomenen in het verleden. Door middel van een analyse van de bronnen krijgt men informatie over de werking van de instellingen die deze misdrijven vervolgden. Maar bovenal kwamen de beklaagden op de voorgrond. Zo werd duidelijk dat overspel en concubinaat bij beide geslachten, op alle leeftijden en in elke klasse voorkwamen. Het belang van hun omgeving is hier duidelijk aan te tonen. Niet enkel reageerde die op de misdrijven van de beklaagden, ze was de belangrijkste factor in het bewijzen van de delicten. Wat de bestraffing van overspel en concubinaat betreft, kwamen de meest uiteenlopende straffen aan bod maar het gaf ook een inzicht in de doelstelling en de evolutie ervan.

Noten

- 1 De Brouwer, J. (1972), *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*. Tielt, Veys; 2 dln.
- 2 De Brouwer, J. (1972), *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*. Tielt, Veys; 2 dln.
- 3 De Brouwer, J. (1972), *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*. Tielt, Veys; 2 dln.
- 4 Roets, A.M. (1982), Vrouwen en criminaliteit : Gent in de achttiende eeuw. In: Tijdschrift voor geschiedenis 95; pp. 363-378.
- 5 De Vriendt, G. (2003), *Overspel in de Zuidelijke Nederlanden van de 16^e tot de 18^e eeuw*. Leuven (onuitgegeven licentiaatverhandeling KU Leuven), s.p. (promotor: Vanhemelryck).
- 6 Stone, L. (1990), *The family, sex and marriage in England (1500-1800)*. Harmondsworth, Penquin Book; s.p.
- 7 De Brouwer, J. (1972), *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*. Tielt, Veys; 2 dln.

- 8 De Brouwer, J. (1972), *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*. Tielt, Veys; 2 dln.
- 9 Spierenburg, P. (1981), *Opsluiting op verzoek*. In: Spiegel Historiaeel 9; p. 460-461.
- 10 Van Waeijenberge, F. (1994), *Collocatie te Gent, 1750-1779*. Gent (onuitgegeven licentiaatverhandeling Universiteit Gent), p. 106-107. (promotor: H. Soly).

Bronnenoverzicht.

Uitgegeven bronnen.

De Brouwer, J. (1972), *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*. Tielt, Veys; 2 dln.

Onuitgegeven bronnen.

S.A.G., reeks 213, procesdossiers van de schepenen van de Keure: Nr. 197A (1755); Nr. 197B (1755); Nr. 198A (1757); Nr. 198B (1756); Nr. 199 (1759); Nr. 201 (1761); Nr. 203 (1762); Nr. 207 (1763); Nr. 209 (1764); Nr. 210 (1764); Nr. 211 (1764); Nr. 251 (1775); Nr. 252 (1775); Nr. 253 (1775); Nr. 254 (1776); Nr. 258 (1776); Nr. 259 (1777); Nr. 260 (1777); Nr. 263 (1777); Nr. 264 (1778); Nr. 271 (1779); Nr. 272 (1779); Nr. 277 (1780); Nr. 278 (1780); Nr. 281 (1781); Nr. 282 (1781); Nr. 286 (1782); Nr. 294A (1784); Nr. 195A (1784).

S.A.G., reeks 328, collocatiedossiers: Nr. 1 (1585-1730); Nr. 3 (1753-1760); Nr. 4A (1761-1768); Nr. 9 (1775); Nr. 12 (1782-1783);

Op je sodemieter krijgen. De algemene aanvaarding van sodomie en prostitutie in de late middeleeuwen in Europa

Nina Oosting

Inleiding

Geschiedenislessen leren ons over belangrijke veldheren en beroemde koningen die belangrijke rollen speelden in tijden van oorlog en vrede. Slechts af en toe komen verhalen over heldhaftige of opvallende burgers aan bod. Er is immers veel minder bekend over het leven van wat het gewone volk genoemd wordt. Uiteraard vinden we er gegevens over maar men schreef kennelijk makkelijker over roemruchtige personen.

Het leven van de kleine man fascineert mij en nog meer als het gaat over minder voor de hand liggende onderwerpen. Zo kwam ik bij een verhaal over John Rykener¹ een mannelijke prostituee in vrouwenkleding. Het lijkt me overigens een zeer apart en, voor de eenentwintigste-eeuwer althans, grappig verhaal. Hoewel grappig, ook al is het gerelateerd aan gender en seksualiteit, het blijft tot op de dag van vandaag een moeilijk maar intrigerend onderwerp, dat verder onderzoek verdiende. Daarom besloot ik deze tekst uit te diepen. Prostitutie is immers van alle tijden. Men zegt niet voor niets dat het 'het oudste beroep ter wereld' is. Uit nieuwsgierigheid, interesse en vermaak koos ik voor het verhaal als brontekst.

De tekst bleek reeds aan ruim onderzoek te zijn onderworpen. Nadat ik eenmaal mijn brontekst had uitgekozen, ging ik op zoek naar ondersteunende literatuur. Hierdoor kwam ik te weten dat de tekst was gebruikt door de schrijvers *David Lorenzo Boyd* en *Ruth Mazo Karras*. Hierna probeerde ik onderzoeksvragen te ontwikkelen. De verdere uitdieping van het onderwerp verliep via de database van de bibliotheek van de universiteit Gent, wat verschillende hits opleverde in zowel de universiteitsbibliotheek van de UGent als de vakbibliotheek Middeleeuwse Geschiedenis van dezelfde universiteit.

Bij mijn lectuur kwam ik verscheidene auteursnamen frequent

tegen die vaak naar elkaar refereerden: ze baseerden zich op elkaar of hadden van elkaar informatie gebruikt. Materiaal van een van deze frequent opduikende auteurs, met name Karras, werd zoveel mogelijk geïntegreerd in onderstaande tekst.

Mannelijke prostitutie en travestie zijn een moeilijk onderwerp. Er is nauwelijks in historische bronnen iets over terug te vinden. Dit maakte het moeilijk om er informatie over te vinden. De onderstaande analyse heb ik dan ook gekaderd binnen de problematiek van sodomie en prostitutie in het algemeen.

Wat hierna volgt is de samenvatting van een tekst, opgesteld in het Latijn naar aanleiding van een rechtszaak die diende voor een burgerlijke rechtbank in Londen. Hoe het met de beklaagden is afgelopen weten we niet en evenmin of ze nadien door een kerkelijke rechtbank zijn aangepakt.

Samenvatting van de brontekst

De hoorzitting vond plaats op 11 december 1395. De aanwezigen waren John Fressh, de burgemeester van de stad Londen, de wethouders (Aldermen) van de stad Londen, medeverdachte John Britby uit het graafschap York en hoofdverdachte John Rykener.

Rykener werd op de vorige zondagavond tussen acht en negen uur betrapt door ambtenaren, in vrouwenkleding, bij een zekere stalling in Soper's Lane, terwijl hij 'de onuitsprekelijke en detestelijke daad' uitvoerde.

John Britby bekende dat hij zich op het genoemde tijdstip op de hoofdweg van Cheap bevond. Hij kwam Rykener tegen en dacht dat het een vrouw was. Britby vroeg aan Rykener of hij samen met hem een 'lustvolle daad' wilde begaan. In ruil voor geld stemde Rykener in en de twee gingen naar de genoemde stal om 'de daad' te verrichten en werden alzo betrapt door de ambtenaren. Rykener heeft alles bekend.

Rykener werd ook gevraagd wie hem de uitoefening van deze 'zede' heeft geleerd en hoe lang en op welke plaatsen en met welke personen (mannelijk en/of vrouwelijk) hij 'de daad' beging. Een zekere Anna, een prostituee en een vroegere dienstbode van Sir Thomas Blount, had hem als eerste de daad geleerd op de manier van een vrouw, terwijl een zekere Elizabeth Bronderer hem voor het eerst in vrouwenkleding had gestoken. Een zekere

Phillip, rector van Theydon Garnon, had seks met hem als met een vrouw, bij Elizabeth Bronderer's buiten Bishopsgate. Rykener heeft toen twee kleden van Phillip genomen en wanneer die erom vroeg, antwoordde Rykener dat hij de echtgenote van een zekere man was en als hij ze terugwilde, haar echtgenoot dan een zaak tegen hem zou aanspannen.

Rykener bekende dat hij vijf weken voor het afgelopen feest van St. Michael in Oxford was en daar werkte als een vrouwelijke borduurster. Daar had hij met drie ongelovige geleerden, Sir William Foxlee, Sir John en Sir Walter, de 'onuitsprekelijke daad' vaak uitgevoerd. Rykener bekende eveneens dat hij de vrijdag voor het feest van St. Michael naar Burford in Oxfordshire was gegaan en daar met een zekere John Clerk in de Swan woonde voor de volgende zes weken. Daar had hij met twee franciscanen, broeder Michael en broeder John, een karmelieterbroeder en zes buitenlandse mannen de voorgenoemde daad begaan.

Rykener bekende ook dat hij naar Beaconsfield ging en daar, als een man, seks had met een zekere Joan, dochter van John Matthew. Op dezelfde plek hadden twee buitenlandse franciscanen seks met hem als met een vrouw.

Rykener bekende verder dat na zijn laatste terugkeer naar Londen een zekere Sir John, ooit kapelaan bij de kerk van St. Margeret Pattens, en twee andere kapelaans met hem 'de onuitsprekelijke daad' begingen in de lanen achter St. Catharina's kerk bij de Tower van Londen. Rykener bekende ook dat hij vaak als man seks had met nonnen en met veel vrouwen die zowel getrouwd als ongetrouwd waren. Ook vele priesters begingen 'de daad' met hem als vrouw.

Onderzoeksvragen

Deze tekst roept meteen een aantal vragen op. Naarmate mijn onderzoek vorderde heb ik de vragen wat moeten aanpassen. Door middel van de gevormde deelvragen heb ik uiteindelijk geprobeerd de hoofdvraag te beantwoorden. De volgende vragen zijn het uiteindelijke resultaat.

Hoe ver ging de algemene aanvaarding van sodomie en prostitutie in de late middeleeuwen in Europa? Hoe kwamen travestie en genderwisseling voor in de late middeleeuwen? In hoeverre werden prostitutie en sodomie getolereerd door de samenleving?

Wat werd getolereerd qua prostitutie? En wat op het stuk van sodomie? Wat was de rol van de clerus in de prostitutie?

Vergelijkingen tussen de brontekst en de gevonden literatuur

Verduidelijking van sodomie

Onder sodomie werd door de eeuwen heen meerdere en verschillende dingen verstaan, zoals *homoseksualiteit*, *travestie*, *anale seks*, *zelfbevrediging* en zelfs *bestialiteit*. Eigenlijk bijna alles wat 'ongewoon' was voor seks. Alles wat niet te maken had met de voortplanting, werd als sodomie beschreven. Omdat sodomie dus nogal een breed begrip is, zal ik een afbakening maken.

Deze tekst gaat het voornamelijk over prostitutie, homo- (en hetero-) seksualiteit en travestie. Met sodomie wordt er in de onderstaande tekst voornamelijk homoseksualiteit en travestie tezamen bedoeld. Waar nodig gebruik ik nadrukkelijk de specifieke term.

De brontekst

Overall in Europa is er kennis en documentatie over homoseksualiteit en sodomie beschikbaar die evenwel zeer ongelijk verdeeld is. Zo bestaan er een flink aantal voorbeelden uit Italië en Engeland maar het aantal is veel kleiner in gebieden zoals Oost-Europa.

Het document over Rykener werd gevonden door de schrijvers *David Lorenzo Boyd* en *Ruth Mazo Karras* in 1995 en is blijkbaar de enige brontekst over dit onderwerp.² Het is een schaars voorbeeld van sodomie en travestie in het Engeland van de late middeleeuwen.³ Persoonlijke beschrijvingen over seksualiteit uit die tijd zijn sowieso zeer gering aanwezig. Als ze al bestaan, vinden we ze vrijwel altijd in een wettelijke context.⁴ Ze zijn echter van groot belang voor de beschrijving van de middeleeuwse seksualiteit. Hoewel er niet veel historische documentatie is overgeleverd over travestie en homoseksuele prostitutie, is het document van Rykener zeer gedetailleerd.⁵

Algemene homoseksuele liefde kan wel regelmatig

terugggevonden worden in de literatuur.⁶ Dit is voornamelijk het geval in (persoonlijke) gedichten en verhalen, zoals “*The Canterbury Tales*” van Geoffrey Chaucer, waarin veel homoseksuele referenties terug te vinden zijn.⁷ Het werd ook niet vreemd gevonden om de liefde voor hetzelfde geslacht te uiten in briefwisselingen.

Hoe kwamen travestie en genderwisseling voor in de late middeleeuwen?

Hoewel travestie of genderwisseling absoluut niet alledaags was, was het ook niet volledig ongewoon. Volgens Richard Trexler werd *travestie* gezien als een vorm van sodomie.⁸ Hoewel het waarschijnlijk minder voorkwam in het noorden van Europa, was travestie na 1475 geen uitzondering meer in Florence.⁹ Vooral in de literatuur, zoals in gedichten, werden mannen vrouwelijk(er) afgeschilderd.¹⁰ Ook in de “*Canterbury Tales*” van Geoffrey Chaucer is er sprake van sodomie en de onduidelijkheid over de mannelijkheid van het karakter van de ‘Pardoner’¹¹, zo komen er vele elementen van John Rykener’s verhaal en karakter terug in dat van de ‘Pardoner’.¹²

Ook vrouwen droegen soms kleding die typisch werd geacht voor het andere geslacht, zodat ze sportevenementen en toneelstukken konden bezoeken, en er misschien zelfs in het geheim aan kondern deelnemen. Maar ook dit werd als kwalijk beoordeeld en als teken gezien van de komst van de Antichrist.¹³

In hoeverre werden prostitutie en sodomie getolereerd door de samenleving?

In hoeverre werd prostitutie getolereerd?

Hoewel prostitutie in het algemeen nog steeds een eerder negatieve bijklank oproept, werd het in de middeleeuwen geaccepteerd als een noodzakelijk kwaad om mannen er voor te behoeden erger kwaad te begaan zoals sodomie, verkrachting en overspel.¹⁴ Schrijvers als Augustinus¹⁵ en Thomas van Aquino¹⁶ zagen het als een middel om homoseksualiteit aan te pakken.¹⁷ Richard Trexler beweerde dat heteroseksuele prostitutie werd gebruikt om homoseksuelen te bekeren en om het geboortegetal te beïnvloeden. Maar deze bewering is zwak volgens Leah Lydia Otis. Volgens haar was prostitutie een bedreiging van het

huwelijk.¹⁸

Hoewel prostitutie dus algemeen als noodzakelijk kwaad werd gezien, veranderde in de late middeleeuwen de mening over de seksuele gedragingen. Zo werd er gepreekt dat lust de man van energie beroofde en hem verzwakte. Michel Menot, een franciscaanse prediker uit de 16^e eeuw, kwalificeerde lust in vier verschillende soorten: simpele ontucht, incest, heiligschennis en sodomie.¹⁹

Heteroseksuele prostitutie kwam zeer vaak voor in taveernes en herbergen, waar in de meeste gevallen de vrouwelijke werknemers geprostitueerd werden door hun mannelijke of zelfs vrouwelijke herbergier.²⁰ Hoewel heteroseksuele prostitutie in sommige gevallen wel werd gelegaliseerd of getolereerd, werd homoseksuele prostitutie dat in geen geval. Het bestond zeker, maar het werd niet toegestaan.²¹

Wat ook opmerkelijk is, is dat in het commentaar van de thomistische kardinaal Cajetan op de *Secunda secundae* (het tweede deel van het tweede boek van de *Summa theologica* van Thomas van Aquino) uit het begin van de 16^e eeuw staat dat 'ontucht, overspel en anderen' wel verboden zijn maar dat het niet verboden is om er geld voor te geven. Dus iemand die de diensten krijgt moet er voor geven wat hij of zij op voorhand beloofd had.²² Volgens Thomas van Aquino kon uit het Romeins recht afgeleid worden dat het niet verboden was om prostituees te betalen.²³ En volgens Huguccio is het vooraf betalen van een prostituée wel een zonde maar haar achteraf belonen niet en bovendien ook nog verplicht.²⁴

In hoeverre werden sodomie en travestie getolereerd?

Karras stelt in haar publicatie "*The Medieval World*" dat men in de middeleeuwen niet zo zeer aan de homo- of heteroseksualiteit en het geslacht van de mensen tilde, maar voornamelijk aan de subversieve of dominante rol van diegenen in kwestie. Een man penetreerde, of hij dat nu bij een vrouw of bij een man deed, het bleef voor de middeleeuwer hetzelfde.²⁵ In de mannelijke samenleving van de middeleeuwen werden sodomie en travestie gezien als vrouwelijk en dus zwak. Het was minderwaardig en werd om die reden ten zeerste afgekeurd.²⁶ Anale seks of seks tussen mannen werd niet altijd als sodomie geclassificeerd. Volgens Alan Bray werd in de renaissance in Engeland seks tussen mannen

getolereerd en werd het niet bestempeld als sodomie. Karras en Boyd zeggen dat als Bray het juist heeft, men er dan van uit kan gaan dat dit ook gold voor eerdere tijden. Ze concluderen hieruit dat dit waarschijnlijk de reden is waarom er zo weinig wettelijke teksten zijn over sodomie.²⁷ Het is ook niet duidelijk of Rykener werd veroordeeld voor sodomie. Hoewel Rykener zich bezig hield met prostitutie, werd hij niet geïdentificeerd als een prostituee. Hoewel hij zich bezig hield met sodomie, werd hij niet geïdentificeerd als een sodomiet. Hij werd geïdentificeerd als een man die zijn mannelijke identiteit verwisselde voor die van een vrouw.²⁸ De tekst behandelt Rykener dan ook steeds als een vrouw, zoals het volgende zinsdeel aantoont: “*modo muliebrī*”, op een vrouwelijke manier.²⁹

In de 14e eeuw ontstond de beweging van de *Lollarden* in Engeland die sodomie ten strengste afkeurden. John Wyclif was hier één van en beschreef in de “Generale Proloog” van zijn bijbel sodomie als moord. Sodomie was letterlijk moord en figuratief simonie.³⁰ De Lollarden zelf vonden overigens dat het celibaat leidde tot sodomie of ontucht.³¹ Volgens Wyclif deed het ook vrouwen kwaad omdat mannen opgesloten zaten in kloosters en seks met elkaar hadden.³² Maar de Lollarden werden zelf uiteindelijk ook weer beschuldigd van sodomie in een anoniem gedicht, mogelijk uit begin 15^e eeuw.³³

Volgens Rossiaud werd homoseksualiteit al sinds het einde van de 13^e eeuw gezien als het ergste misdrijf tegen de natuur en de ergste seksuele zonde.³⁴ Maar op het Italiaanse schiereiland kwam homoseksualiteit regelmatig voor in bepaalde sociale kringen.³⁵ Gerard Noel schreef in zijn boek *The Renaissance Popes* dat paus Sixtus IV eind 15^e eeuw toestemming gaf voor het plegen van sodomie in de zomer omdat het dan “te heet” was.³⁶ Maar vanaf de 15^e eeuw ging men in Florence, en later ook in de rest van Italië, homoseksualiteit steeds strenger aanpakken.³⁷ In Venetië werd bijvoorbeeld na 1406 homoseksualiteit vervolgd.³⁸

Wat was de rol van de clerus in de prostitutie?

Hoewel het geval van Rykener werd behandeld door een stedelijke rechtbank in Engeland, was dit niet gebruikelijk. Voor 1200 had een bisschop rechterlijke macht over zijn gehele diocees.³⁹ Seksuele daden werden al vanaf de 12^e eeuw behandeld door

kerkelijke rechtbanken, zowel in Engeland als in de rest van Europa.⁴⁰ Ze gingen over zaken als overspel, prostitutie en soms incest en sodomie.⁴¹

Het is niet duidelijk of Rykener en zijn medeplichtige verder werden beoordeeld door een kerkelijke rechtbank.⁴² Het is zelfs niet duidelijk of Rykener überhaupt werd veroordeeld aangezien het niet precies duidelijk was of men de daden van hem als bestraffend strafbaar aanzag, omdat hij niet wordt beschreven als prostituee en/of sodomiet maar als 'vrouw'.⁴³

In sommige gevallen werden seksuele zaken wel door stedelijke rechtbanken behandeld wanneer ze werden beschouwd als relevant voor de publieke orde.⁴⁴ Het ging dan vooral over zaken waarbij de clerus betrokken was. De stedelijke rechtbanken wilden al te graag de seksuele misstappen van de clerus aan het licht brengen. Dit was misschien ook de bedoeling van de zaak van Rykener.⁴⁵

De kerkelijke autoriteiten vervolgden niet enkel prostitutie en aanverwante praktijken, ze probeerden ook een graantje mee te pikken van de inkomsten die prostitutie opbracht. In het laat-middeleeuwse Engeland kregen bepaalde kloosters een deel van de inkomsten, zoals het geval was voor de nonnen van de St. Leonard klooster in Stratford-at-Bow.⁴⁶ Volgens Noel vond zelfs paus Leo X in de 16^e eeuw dat de Romeinse bordelen niet genoeg geld opleverden voor zijn fondsenwerving.⁴⁷

Conclusie

Hoe ver ging de algemene aanvaarding van sodomie en prostitutie in de late middeleeuwen in Europa?

In het bovenstaande onderzoek heb ik verschillende visies voorgesteld. Aan de ene kant zijn er de auteurs die zeggen dat prostitutie en zelfs sodomie werden getolereerd in de middeleeuwen, zoals Karras en Boyd, Trexler, Hanawalt, Kelly en Noel. Prostitutie zou gezien worden als een noodzakelijk kwaad. Auteurs als Dinshaw, Rossiaud en Otis beschrijven een sterke afkeuring van prostitutie en in het bijzonder van sodomie. Hoewel homoseksualiteit en prostitutie regelmatig voorkomen in de bronnen, zijn de specifieke voorbeelden van zowel sodomie zoals travestie vrij schaars. De brontekst van Rykener geeft

een heel duidelijk beeld van de gebeurtenissen, maar jammer genoeg is het enig in zijn soort. De brontekst werd per toeval ontdekt door Karras en Boyd. Dit betekent niet dat er niet meer bronnen bestaan; ze moeten gewoon nog gevonden worden. Hopelijk zullen er meerdere bronnen als deze gevonden worden via meer en grondiger speurwerk door historici, zodat we een breder beeld krijgen van de 'seksuele uitpattingen' uit vroegere tijden. Het is immers een zeer interessant onderwerp en er is nog heel veel dat we er nog niet over weten.

LITERATUURLIJST

Referentie van de brontekst

'The Questioning of John Rykener, A Male Cross-Dressing Prostitute, 1395'

The medieval Sourcebook - Corporation of London Records Office, Plea and Memoranda Roll A34, m.2 (1395)

In: Boyd, D.L., & Karras, R.M., *The Interrogation of of a Male Transvestite Prostitute in Fourteenth Century London*, GLQ 1, 1995, p. 459 – 465

Afbeeldingen

http://i.ehow.com/images/GlobalPhoto/Articles/2030048/Toronto_Transvestite_Ball_Full.jpg (geraadpleegd op 10 mei 2008)

Uitgegeven bronnen (boeken en artikels in boeken)

Boyd, D.L., & Karras, R.M., "Ut cum muliere: a male transvestite prostitute in fourteenth-century London.", In: Fradenburg, L. & Freccero, C. (ed.) *Premodern Sexualities*, Routledge, New York, 1996, p. 101-116

Brundage, J.A., "Sin, crime and the pleasures of the flesh: the medieval church judges sexual offences", In: Ed. Linehan, P. & Nelson, J.L., *The Medieval World*, Routledge, London, 2001, p. 294-307

Dinshaw, C., "Getting Medieval: Sexualities and Communities, Pre- and Postmodern", Duke University Press, Durham, 1999

Hanawalt, B.A., "'Of Good and Ill Repute' Gender and Social Control in Medieval England", Oxford University Press, New York, 1998

Karras, R.M., "Common women : prostitution and sexuality in medieval England.", Oxford university press, New York, 1996

Karras, R.M. "Sexuality in the middle ages", In: Linehan, P. & Nelson, J.L., eds., *The Medieval World*, Routledge, London, 2001, p. 279-293

Noel, G., "The Renaissance Popes. Culture, power and the making of the Borgia myth.", Contable, Londen, 2006

Otis, L.L., "Prostitution in Medieval Society: The History of an Urban Institution in Languedoc", The University of Chicago Press, Chicago, 1985

Rossiaud, J., "Medieval prostitution", Blackwell, Oxford, 1995 (ed. Cochran, L.G.)

Periodieken (tijdschriften)

Kelly, H.A., "Bishop, prioress, and bawd in the Stews of Southwark.", In: *Speculum: A Journal of Medieval Studies*, Volume 75:2, (2000), p. 342-388

URL's

Medieval Sourcebook: The Questioning of John Rykener, A Male Cross-Dressing Prostitute, 1395

<http://www.fordham.edu/halsall/source/1395rykener.html>
(geraadpleegd op 14 maart 2008)

NOTEN

- 1 The medieval Sourcebook - Corporation of London Records Office, Plea and Memoranda Roll A34, m.2 (1395) In: Boyd, D.L., & Karras, R.M., *The Interrogation of of a Male Transvestite Prostitute in Fourteenth Century London*, GLQ 1, 1995, p. 459 – 465.
- 2 <http://www.fordham.edu/halsall/source/1395rykener.html>
- 3 Karras, R.M., & Boyd, D.L., "Ut cum muliere: a male transvestite prostitute in fourteenth-century London.", In: Fradenburg, L. & Freccero, C. (ed.) *Premodern Sexualities*, Routledge, New York, 1996, p. 101
- 4 Karras, R.M., & Boyd, D.L., *op. cit.*, p. 101
- 5 Karras, R.M., "Common women : prostitution and sexuality in medieval England.", Oxford university press, New York, 1996, p. 70
- 6 Karras, R.M. "Sexuality in the middle ages", In: Linehan, P. & Nelson, J.L., eds., *The Medieval World*, Routledge, London, 2001, p. 291
- 7 Dinshaw, C., "Getting Medieval: Sexualities and Communities, Pre- and Postmodern", Duke University Press, Durham, 1999, p. 102
- 8 Rossiaud, J., "Medieval prostitution", Blackwell, Oxford, 1995 (ed.

- Cochran, L.G.), p. 113 (in noot 19)
- 9 Rossiaud, J., *op. cit.*, p. 133
- 10 Karras, R.M., & Boyd, D.L., *op. cit.*, p. 107
- 11 Karras, R.M., & Boyd, D.L., *op. cit.*, p. 108
- 12 Dinshaw, C., *op. cit.*, p. 102 en 104
- 13 Rossiaud, J., *op. cit.*, p. 149
- 14 Karras, R.M., "*Common women : prostitution and sexuality in medieval England.*", Oxford university press, New York, 1996, p. 6
- 15 Kelly, H.A., "Bishop, prioress, and bawd in the Stews of Southwark.", In: *Speculum: A Journal of Medieval Studies*, Volume 75:2, (2000), p. 342 en 343
- 16 Kelly, H.A., *op. cit.*, p. 345
- 17 Otis, L.L., "Prostitution in Medieval Society: The History of an Urban Institution in Languedoc", The University of Chicago Press, Chicago, 1985, p. 103
- 18 Otis, L.L., , p. 101
- 19 Rossiaud, J., *op. cit.*, p. 80
- 20 Hanawalt, B.A., "'Of Good and Ill Repute' Gender and Social Control in Medieval England", p. 108
- 21 Otis, L.L., *op. cit.*, p. 154 (in noot 9)
- 22 Kelly, H.A., *op. cit.*, p. 347
- 23 Kelly, H.A., *op. cit.*, p. 348
- 24 Kelly, H.A., *op. cit.*, p. 348
- 25 Karras, R.M. "Sexuality in the middle ages", In: Linehan, P. & Nelson, J.L., eds., *The Medieval World*, Routledge, London, 2001, p. 290
- 26 Karras, R.M., & Boyd, D.L., *op. cit.*, p. 109
- 27 Karras, R.M., & Boyd, D.L., *op. cit.*, p. 106
- 28 Karras, R.M., & Boyd, D.L., *op. cit.*, p. 108
- 29 Karras, R.M., & Boyd, D.L., *op. cit.*, p. 109
- 30 Dinshaw, C., *op. cit.*, 62-63
- 31 Rossiaud, J., *op. cit.*, p. 93
- 32 Dinshaw, C., *op. cit.*, p. 70
- 33 Dinshaw, C., *op. cit.*, p. 55 en 65
- 34 Rossiaud, J., *op. cit.*, p. 88 en 89
- 35 Rossiaud, J., *op. cit.*, p. 112
- 36 Noel, G., "The Renaissance Popes. Culture, power and the making of the Borgia myth.", p. 59
- 37 Rossiaud, J., *op. cit.*, p. 89
- 38 Rossiaud, J., *op. cit.*, p. 89 (in noot 6)
- 39 Brundage, J.A., "Sin, crime and the pleasures of the flesh: the medieval church judges sexual offences", In: Ed. Linehan, P. & Nelson, J.L., *The Medieval World*, Routledge, London, 2001, p. 304
- 40 Karras, R.M., & Boyd, D.L., *op. cit.*, p. 102
- 41 Karras, R.M., "*Common women : prostitution and sexuality in medieval England.*", Oxford university press, New York, 1996, p. 14
- 42 Karras, R.M., & Boyd, D.L., *op. cit.*, p. 102
- 43 Karras, R.M., & Boyd, D.L., *op. cit.*, p. 110

- 44 Karras, R.M., & Boyd, D.L., *op. cit.*, p. 102
- 45 Karras, R.M., & Boyd, D.L., *op. cit.*, p. 102
- 46 Kelly, *op. cit.*, p. 342
- 47 Noel, G., "The Renaissance Popes. Culture, power and the making of the Borgia myth.", p. 242

Reglement op de ontucht. Een poging tot controle op prostitutie in Gent in 1919.

Jolien Van Daele

Prostitutie, het wordt het oudste beroep ter wereld genoemd. De vrouwen die het uitoefenen kunnen doorheen de geschiedenis in verschillende sociale klassen teruggevonden worden, werden door de enen begeerd, door de anderen verfoeid maar bleven steeds aanwezig in de maatschappij. Met de uitbouw van het staatsapparaat en de rationalisering van het ambtenarenwezen werd het nodig om bepaalde fenomenen onder controle te krijgen en aldus te reglementeren.

Op de zitting van de Gentse gemeenteraad van 15 december 1919 werd opnieuw een tekst aangenomen die de ontucht moest proberen te reglementeren. Ontucht staat in dit reglement gelijk aan prostitutie als een maatschappelijk fenomeen dat in bepaalde gevallen als legaal werd beschouwd. In het onderstaande artikel zal een kort overzicht gemaakt worden van het reglement van 1919 zoals het in de notulen van de Gentse gemeenteraad werd opgenomen. Het document geeft een goed beeld van hoe er kort na de Eerste Wereldoorlog op de prostitutie werd gereageerd vanuit de ambtenarij. Achtereenvolgens zal een blik geworpen worden op de definitie van een zogenaamde 'publieke vrouw' in 1919, de werking van het ontuchtregister, de geneeskundige verplichtingen van prostituees, de regels waaraan eigenaars van een 'ontuchthuis' zich moesten houden en welke straffen er konden worden opgelegd wanneer er een overtreding van het reglement werd vastgesteld. Het mag bovendien duidelijk zijn dat hieronder enkel de theoretische basis wordt beschouwd en er geen vergelijking wordt gemaakt met wat er in de praktijk gebeurde. Het reglement is een deel van de notulen van de Gentse gemeenteraad en wordt bewaard in het Gentse stadsarchief in de verzameling "Gemeentebleden", in casu 1919. Het is verdeeld in drie secties en 42 artikels.

Publieke vrouwen en het ontuchtregister

'Publieke vrouwen' werden in het reglement gedefinieerd als die "vrouwen of meisjes die zich op bekende wijze en gewoonlijk aan ontucht overleveren".¹ Er werden zelfs twee categorieën onderscheiden nl. "vrouwen die met vaste woonst verblijven in ontuchthuizen door het College van burgemeester en schepenen toegelaten" en vrouwen "die op hun eigen wonen of eene bijzondere woonst hebben."² Beide categorieën van 'publieke vrouwen' dienden zich in te schrijven in het ontuchtregister in het Gentse dispensarium. Elke 'publieke vrouw' die zich niet inschreef en die betrappt werd op ontucht, zelf te kennen gaf dat ze aan ontucht deed of gewoon bekend stond als 'publieke vrouw', zou "van ambtswege" ingeschreven worden.³ Er zou ook steeds een onderzoek ingesteld worden door de politiecommissaris die aan de hand van enkele grondregels al dan niet 'schuld' vaststelt. In het reglement worden die als volgt omschreven: "eerder ontucht gepleegd te hebben in een andere gemeente, vaak 's nachts rondslechteren op de openbare weg en seksueel overdraagbare ziekten te hebben of door te geven".⁴ Vond de commissaris dat er "schuld" was dan werd de beschuldigde ondervraagd over de vastgestelde feiten en moest ze meer uitleg geven over haar bestaansmiddelen. Alle documenten werden daarna overgemaakt aan het College van Schepenen die uiteindelijk zouden beslissen of de vrouw "ambtshalve" werd ingeschreven. De vrouwen die niet ingingen op het verzoek tot verhoor door de politiecommissaris werden bij verstek ingeschreven en konden bovendien gestraft worden volgens artikel 41 van het reglement (cfr. Infra).⁵ Nadat een vrouw ambtshalve in het register was ingeschreven, kon ze haar opmerkingen tot het schepencollege richten.⁶ Wanneer een 'publieke vrouw' zich wenste uit te schrijven uit het register, moest zij hiervoor een aanvraag indienen bij het College van Burgemeester en Schepen. Het college besliste dan over de uitschrijving nadat ze "de geneesheer-opzichter" hadden gehoord.⁷ Wanneer een 'publieke vrouw' stierf werd zij ambtshalve uit het register verwijderd, alsook bij haar huwelijk, tenminste na een consultatie bij de "geneesheer-opzichter".⁸ Bij de uitschrijving zouden alle sporen van de inschrijving verdwijnen. Er werd bovendien gebruik gemaakt van verzegelde omslagen.⁹ Het was voor 'publieke vrouwen' verboden in hotels te verblijven

of logement te zoeken bij een “drank-, tabak- of welkdanigen slijter”.¹⁰ Ze mochten ook zelf geen “slijterij” uitbaten.¹¹ Het was eveneens verboden om drank te verkopen in huizen die bewoond werden door “personen die op bekende wijze aan ontucht overleveren” of die veroordeeld waren voor “zedenederf van minderjarigen” of in het geheim een ontuchthuis openhielden.¹² Daarnaast had het College van burgemeester en schep en beslist dat de wijken aan de St-Amandstraat, de Kunstlaan, de Korte en Lange Kazernestraat, de Craeyerstraat, de Tenierstraat, de Jordaanstraat, het Van Duyseplein, de Eikstraat en de Metdepenningenstraat voor hen verboden terrein waren.¹³ Het was ook ‘publieke vrouwen’ verboden met twee of meer dezelfde woning te betrekken, tenzij ze hiervoor een bijzondere toelating hadden.¹⁴

Geneeskundige verplichtingen

Nadat ze was ingeschreven in het ontuchtregister kreeg elke vrouw een excerpt van het reglement en een boekje waarop haar foto was geplakt en “waarvan het College den vorm en den prijs zal bepalen”.¹⁵ Het boekje vermeldde eveneens de seksueel overdraagbare ziekten en de datum van het laatste geneeskundig onderzoek van de vrouw in kwestie.¹⁶ De vrouwen mochten in geen geval hun boekje onderling verwisselen of uitlenen en moesten het steeds bij zich hebben. Ze waren bovendien verplicht het altijd over te leggen wanneer hen dit werd gevraagd door een politieambtenaar. Bij verlies moesten de ‘publieke vrouwen’ zich op eigen kosten een nieuw boekje aanschaffen.¹⁷ Wanneer ‘publieke vrouwen’ wilden verhuizen moesten ze op voorhand het bestuur van het dispensarium hiervan op de hoogte brengen, die daarna de dienst bevolking zou inlichten. Wanneer een ‘publieke vrouw’ in een ontuchthuis wenste te verblijven, werd zij eerst aan een geneeskundig onderzoek onderworpen. Wanneer ze dit onderzoek niet had ondergaan, werd de eigenaar van het ontuchthuis verantwoordelijk gesteld.¹⁸

‘Publieke vrouwen’ moesten twee gezondheidsonderzoeken per week ondergaan.¹⁹ Bij niet-nakoming werden ze onmiddellijk aangehouden, naar het dispensarium gebracht en daarna bestraft. De geneesheer voorzag het boekje van de ‘publieke vrouwen’

immers bij elk bezoek van de datum van zijn bezoek.²⁰ Als de vrouw op de dag van het onderzoek ziek was en niet uit huis kon, dan kreeg ze een gratis thuisbezoek van de geneesheer-opzichter.²¹ Elke vrouw waarbij een seksueel overdraagbare ziekte werd vastgesteld, moest meteen naar het hospitaal gebracht worden tot ze volledig genezen werd verklaard. Als de geneesheer geen ziekte kon vaststellen maar wel vermoeden, werd de vrouw onder waarneming van de geneesheer gebracht tot er zekerheid was over haar gezondheid.²² De 'publieke vrouwen' en de eigenaars van de ontuchthuizen waren bovendien verplicht om elk bevel van de arts op te volgen. Indien dit niet gebeurde konden ze aangehouden worden en gestraft worden volgens artikel 41 (cfr. Infra). Een 'publieke vrouw' die een arts probeerde te misleiden met betrekking tot haar gezondheid kreeg het maximum van de straffen.²³ Elke vrouw die genezen werd verklaard moest daarna een controleonderzoek ondergaan bij de "geneesheer-opzichter".²⁴

De 'publieke vrouw' moest dus zeker zijn van haar eigen gezondheid. Anderzijds was het ook zo dat als een 'publieke vrouw' twijfelde aan de gezondheidstoestand van een klant, dat de houder van het tuchthuis haar niet kon verplichten deze diensten te verlenen.²⁵ Op deze manier hoopte men eventuele besmettingen in de hand te houden.

Eigenaars van ontuchthuizen

Het College van burgemeester en schepenen besliste over het openen van de zogenaamde ontuchthuizen alsook in welke wijken dat mogelijk was. Het was verboden zo'n huis open te houden in de buurt van onder andere kazernen en scholen (cfr. Supra). In zo'n huis moest elke vrouw een afzonderlijke kamer met de nodige faciliteiten voor haar persoonlijke hygiëne toegewezen krijgen.²⁶ Het was bovendien verboden dat 'publieke vrouwen' mannen ontvingen in een ander huis dan hun eigen woning, die bij de politie gekend was. Zij moesten hun boekje tonen aan al hun bezoekers die daarnaar vroegen. In de kamer van elke 'publieke vrouw' moest bovendien een lijst opgehangen worden van de te nemen voorzorgen en van "het passend materieel". De klant kon bovendien eisen om de nodige geneesmiddelen en het materiaal die op de lijst stonden kosteloos te gebruiken.²⁷ Voor de

bovenstaande punten was de eigenaar van het ontuchthuis mede verantwoordelijk. De houder van een ontuchthuis, alsook zijn ondergeschikten, mochten niemand aanmoedigen tot ontucht.²⁸ Daarnaast was het ook verboden minderjarigen in dienst te nemen "als dienaars, daglooners of boodschappers".²⁹ Ten slotte was het ook tegen de wet om in een ontuchthuis kinderen te hebben, al was het maar tijdelijk.³⁰

De vrouwen die in ontuchthuizen verbleven, moesten kost en inwoon krijgen van de houder van het huis. Bij haar intrede in het huis maakte de eigenaar van het ontuchthuis een lijst in tweevoud op van haar bezittingen waarna deze lijst binnen de 40 uur moest worden getoond aan de politieambtenaar "gelast met den zedendienst".³¹ Wanneer de vrouw het huis zou verlaten, kon ze alle voorwerpen die op de lijst stonden meenemen en ook wat zij met haar eigen geld had gekocht.³² Vrouwen die in een ontuchthuis verbleven, mochten bovendien wanneer zij zelf wilden alleen op stap gaan.³³ Alle houdsters van een ontuchthuis en alle vrouwen die er werkten of woonden, waren verplicht zich te onderwerpen aan controleonderzoeken. Het was de verantwoordelijkheid van de houders van de ontuchthuizen dat de 'publieke vrouwen' zich stipt lieten onderzoeken door een arts. Ze waren bovendien verplicht het stadsbestuur te verwittigen als een van de 'publieke vrouwen' een seksueel overdraagbare ziekte had.³⁴ De politiecommissaris controleerde maandelijks elk ontuchthuis om te zien of geen enkele vrouw er tegen haar wil verbleef. Als hij een overtreding vaststelde, maakte de politiecommissaris een proces-verbaal op.³⁵ De houders van ontuchthuizen mochten geen dronken mannen binnenlaten. Indien dit wel gebeurde, konden zij hun vergunning verliezen.³⁶ De 'publieke vrouwen' konden bovendien het ontuchthuis steeds uit vrije wil verlaten en wanneer de eigenaar zich hiertegen verzette, kon deze zwaar bestraft worden.³⁷

Overtredingen en bestraffingen

Dat 'publieke vrouwen' niemand mochten aanmoedigen tot ontucht op de openbare weg stond geschreven in artikel 28 van het reglement. Het was de vrouwen verboden zich te tonen achter de vensters van hun huizen, mannen naar hun huizen te

lokken “door woorden, zangen, geroep, gebaren of welkdanige teekens”, de aandacht van voorbijgangers te trekken door verlichting of andere tekens aan hun huizen, schaars gekleed uit huis te gaan, “zedeloze gesprekken te houden”, mannen te achtervolgen op de openbare weg etc. Als ze tegen deze regels gingen, werden de vrouwen onmiddellijk aangehouden en naar de gevangenis gebracht.³⁸

Straffen bestonden uit het betalen van een boete van 5 tot 25 frank en/of een gevangenisstraf van 1 tot 7 dagen in evenredigheid met de aard van de misdaad. Bij recidiveren kon het maximum van de straffen opgelegd worden. Het College van burgemeester en schepenen kon ook de vergunning van de eigenaar van het ontuchthuis intrekken wanneer misdrijven werden vastgesteld.³⁹

Toevoegingen aan het reglement

De Belgische regering vroeg alle gemeenten de bestaande verordeningen te herzien en te vervolledigen, met het reglement van december 1919 als resultaat. Aan het reglement werd later toegevoegd dat de seksueel overdraagbare aandoeningen lichamelijke en intellectuele aftakeling met zich mee konden brengen bij de besmette personen en hun nakomelingen en de oorzaak kunnen zijn van sterfgevallen of lichamelijke letsels. In het jaar 1920 bleef ontucht overigens een agendapunt voor de gemeenteraad onder andere met betrekking tot de prijs van het vergunningsrecht en bijkomende kosten voor de houders van de zogenaamde ontuchthuizen. Bovendien werden enkele wijzigingen of toevoegingen aangebracht in het reglement zoals een artikel 30bis omtrent het houden van een illegaal geheim ontuchthuis en de bestraffing ervan. Het huis zou in dat geval meteen gesloten worden en de vrouwen die er woonden naar de stadsgevangenis gebracht, voor onderzoek en inschrijving in het ontuchregister.

Het reglement van 1919 bevat enkele belangrijke elementen zoals het feit dat bepaalde ontuchthuizen een vergunning kregen van het stadsbestuur, dat er verplichte medische onderzoeken waren en dat de politie maandelijkse controles uitvoerde in de legitieme ontuchthuizen. De kijk op ‘ontucht’ vandaag en die van honderd jaar geleden verschilt op een zeer belangrijk punt nl. legitimiteit.

Sinds de jaren negentig is prostitutie in België strafbaar: een huis van ontucht houden werd hierdoor onwettig.

NOTEN

- 1 15 december 1919, Art. 1
- 2 15 december 1919, Art. 1
- 3 15 december 1919, Art. 2
- 4 15 december 1919, Art. 2
- 5 15 december 1919, Art. 2
- 6 15 december 1919, Art. 3
- 7 15 december 1919, Art. 13
- 8 15 december 1919, Art. 13
- 9 15 december 1919, Art. 14
- 10 15 december 1919, Art. 9
- 11 15 december 1919, Art. 10
- 12 15 december 1919, Art. 11
- 13 15 december 1919, Art. 9
- 14 15 december 1919, Art. 12
- 15 15 december 1919, Art. 4
- 16 15 december 1919, Art. 4
- 17 15 december 1919, Art. 5
- 18 15 december 1919, Art. 7
- 19 15 december 1919, Art. 31
- 20 15 december 1919, Art. 35
- 21 15 december 1919, Art. 32
- 22 15 december 1919, Art. 36
- 23 15 december 1919, Art. 38
- 24 15 december 1919, Art. 40
- 25 15 december 1919, Art. 27
- 26 15 december 1919, Art. 17
- 27 15 december 1919, Art. 18
- 28 15 december 1919, Art. 19
- 29 15 december 1919, Art. 20
- 30 15 december 1919, Art. 21
- 31 15 december 1919, Art. 22
- 32 15 december 1919, Art. 22
- 33 15 december 1919, Art. 23
- 34 15 december 1919, Art. 24
- 35 15 december 1919, Art. 25
- 36 15 december 1919, Art. 26
- 37 15 december 1919, Art. 8
- 38 15 december 1919, Art. 28
- 39 15 december 1919, Art. 42

Over de erfgoedwaarde van het Bargoens

Paul Van Hauwermeiren

Inleiding

Er wordt haast nergens meer Bargoens gesproken, maar de woordenschat van sommige Bargoense dialecten uit de negentiende en de twintigste eeuw is opgetekend en wordt in woordenlijsten bewaard.

Het Bargoens is talig erfgoed: het is een curieus en ingenieus taalfenomeen dat haast spoorloos dreigt te verdwijnen. Om de herinnering eraan levend te houden volstaat het niet de lijsten van Bargoense woorden te verspreiden. De grote erfgoedwaarde van het overgeleverde woordmateriaal blijkt pas wanneer het taalkundig toegelicht wordt.

Om de erfgoedwaarde van een Bargoens dialect ten volle tot uiting te laten komen moet de woordenschat liefst lexicaal én semantisch worden toegelicht. In deze bijdrage toon ik aan hoe zo een toelichting eruit kan zien. Ik doe dat aan de hand van een lexicaal–semantische beschrijving bij de onlangs opgedoken *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele*.

Korte kennismaking met het Bargoens

Wie sprak het?

Het Bargoens is een geheim(zinnig) Nederlands sociolect. Het wordt al vijfhonderd jaar gesproken in sterk uiteenlopende, vaak rondtrekkende en soms ook criminele randgroepen. In de zestiende eeuw liepen vooral vagebonden met hun groepstaal in de kijker. Het waren landlopers, meestal bedrieglijke bedelaars, maar ook charlatans en speellieden. In de zeventiende eeuw trokken meer criminele groepen de aandacht met hun Bargoense dieven–, boeven– of gabbertaal. Het Bargoens werd toen vooral gesproken door zakkenrollers, inbrekers en figuren uit de onderwereld van de Hollandse steden: gokkers, vechters, hoeren, enz.. In de achttiende eeuw bedienden ook rondtrekkende roversbenden zich van het Bargoens. Jan de Lichte en zijn bendeleden zouden het gesproken hebben. Dichter

bij ons, in de negentiende en de twintigste eeuw was het bekend als de taal van ambulante handelaartjes zoals opkopers, venters, marktkramers, kermisreizigers en van dito handwerkslieden zoals ketellappers en scharenslieden.

Bargoens spreken was in al die verschillende groepen een uiting van het wijgevoel. De saamhorigheid binnen de eigen gemeenschap was groot en dat was ook nodig in een burgerlijke maatschappij die de marginale 'vreemden' niet gunstig gezind was. Om zich tegen de geordende maatschappij af te zetten, gebruikten Bargoenssprekers hun groepstaal ook in bijzijn van buitenstaanders. Ze kreeg dan het karakter van een geheimtaal waarmee ze hun kompanen, tijdens een mercantiele of criminele activiteit, konden waarschuwen, instructies geven, enz.: *Schoft au 'Kijk'; Wa kleun masent? Hoe laat is het?*

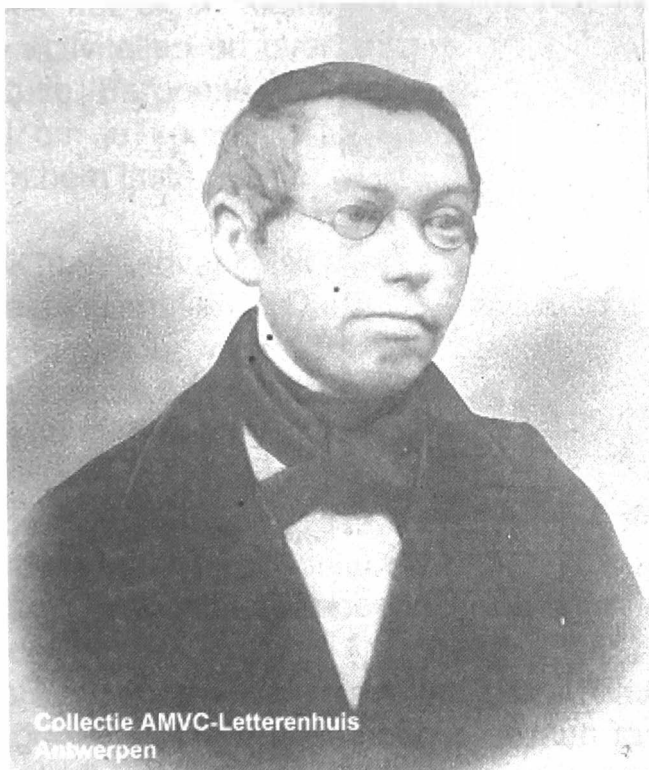
Het Bargoens was als geheimtaal bijzonder geschikt. Het bestond uit een paar honderd specifieke woorden en woorden met een specifiek Bargoense betekenis, die alleen voor groepsgenoten verstaanbaar waren.

Wie tekende het op?

De reguliere samenleving ervoer het Bargoens als een gevaarlijk communicatiemiddel van asocialen, onderwereldfiguren, charlatans, sjacheraars en al wie leefde aan de rafelige rand van de maatschappij. Geen wonder dat lange tijd vooral politiemensen, rechters en gevangenisbewakers zich hebben beijverd om achter de betekenis van de Bargoense woorden te komen. De oudste lijsten van Bargoense woorden zijn dan ook tot stand gekomen in het kader van de misdaadbestrijding. Maar de externe aandacht voor het Bargoens bleef niet beperkt tot justitiële observatie. Niet-justitiële belangstelling kwam er vooral toen veel mensen met een ambulante beroep min of meer sedentair werden. Dat was in de negentiende en de twintigste eeuw. Ze klitten bij elkaar in achterbuurten, waar hun Bargoens hun omgangstaal werd.

Bekend gebleven zijn onder andere de Brigade van de Kouter en de Zandberg in Zele (Courtmans 1837, Van Duyse 1841 en Staes 1883), het Brigade van de Nieuwmarkters in Roeselare (De Seyn-Verhougstraete 1890), het 'Broegoens' van de sprotrokers uit het Handboogstraatje in Veurne (Verminck 1980 en Roelants 1989),

de Bregade of Brigade van de Papenakkerstraat en de Klein-Hulststraat in Sint-Niklaas (Dewulf 1980), het Bergades van de Brusselse Marollen (Hermant 1933–1934) en het Bargoens van de woonwagenbewoners op de Siemkesheuvel in Maaseik (Van

Jan Baptist Courtmans (Berlare 1811 - Lier 1856)

Wijck 1970–1971).

Het onverstaanbare taaltje dat in die buurten gesproken werd, bleef niet onopgemerkt bij de stads- of dorpsgenoten. Op enkele plaatsen was er minstens één geïnteresseerde die met de Bargoenssprekenden contact zocht en woorden uit hun nog min of meer geheime groepstaal optekende of door henzelf liet optekenen. Dat resulteerde in lijsten van enkele tientallen tot een paar honderd woorden uit lokale varianten van het Bargoens.

De belangstelling van de meeste buitenstaanders had meer te maken met hun interesse voor de plaatselijke volkscultuur dan met het Bargoens als taalfenomeen. Hun lijsten bevatten geen woordverklaring. Soms werden ze niet gepubliceerd. Sommige gingen verloren, andere werden met zorg bewaard. Het is niet ondenkbaar dat ergens nog een lijst opduikt, bijvoorbeeld naar aanleiding van dit artikel.

◀ Beeld van Peegie te Roeselare van de hand van de Brugse beeldhouwer Jef Claerhout

De woordenschat van Bargoense dialecten

De belangstelling van buitenstaanders voor het Bargoens dat in hun stad of hun dorp gesproken werd, was nog het best te vergelijken met de interesse van sommigen voor het eigen dialect. Die plaatselijke variant van het Bargoens was trouwens op hun dialect geënt: de sedentaire randgroepen spraken de Bargoense woorden uit alsof het dialectwoorden waren. Tegenwoordig wordt het Bargoens, net zoals de dialecten, gewaardeerd als belangrijk erfgoed. Het gaat in beide gevallen om oraal talig erfgoed, maar wat de erfgoedwaarde betreft, zijn er toch enkele grote verschillen.

130

Dialecten zijn lokaal bepaald. Het Antwerps dialect is het Nederlands zoals het in Antwerpen gesproken wordt en werd. Het Bargoens van bijvoorbeeld Maaseik daarentegen was lokaal, temporeel en sociaal bepaald. Slechts een randgroep in Maaseik heeft het een tijd lang, wellicht enkele decennia, gesproken. Wie vroeger, voor de veralgemening van de standaardtaal, dialect sprak, had vaak geen andere keuze, hij kon zich alleen maar in zijn dialect uitdrukken. Maar wie Bargoens sprak, beheerste

ook een dialect. De Bargoensspreker wist in welke situatie hij bij voorkeur Bargoens sprak, met wie en waarover.

In het Bargoens kon je niet over alles spreken waarvoor het dialect wel woorden had. Je kon het alleen hebben over 'mensen en dingen' uit het eigen kleine wereldje, over je mercantiele of criminele activiteiten en over onderwerpen die taboe waren zoals prostitutie. Bargoens gebruikte je vooral in losse zinnen, bijvoorbeeld om je kompaan te waarschuwen voor dreigend gevaar of om hem instructies te geven bij het sjacheren.

Dialect sprak men aanvankelijk niet om zich als inwoner van een bepaalde plaats te profileren. Daar kwam pas verandering in toen dialecten op hun retour waren. Toen pas begonnen sommigen ze te ervaren als een wezenlijk deel van hun lokale identiteit. Het Bargoens daarentegen was al altijd iets meer geweest dan een communicatief vehikel. Het is ook altijd een element geweest in de constructie van de eigen groepsidentiteit. Het heeft dan ook lang geduurd voordat Bargoenssprekers bereid waren om over hun groepstaal informatie te verstrekken aan geïnteresseerde buitenstaanders.

Het dialect en het Bargoens worden beide beschouwd als waardevol oraal, talig erfgoed. Ze mogen niet verloren gaan. Het dialect wordt nog gesproken en er is wellicht geen betere manier om het te bewaren dan het te blijven spreken. Maar het Bargoens wordt haast niet meer gesproken. Het is wel op enkele tientallen plaatsen opgetekend en in de vorm van woordenlijsten tot ons gekomen.

Een voorbeeld van zulke lijsten is de hieronder opgenomen *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele*. Het is een anoniem, niet gedateerd en handgeschreven manuscript. De lijst bevat een kleine tweehonderd woorden en is duidelijk het werk van één persoon. De Franse titel laat vermoeden dat het iemand is geweest uit de gezeten maatschappij, iemand die de Bargoense woorden heeft opgetekend die hij in zijn dorp, Zele, heeft opgevangen. Daar werd in de negentiende eeuw, en dan vooral in de eerste helft, op de Kouter en de Zandberg een lokale variant gesproken die zich ontwikkeld had uit de kramertaal van voornamelijk rondtrekkende voddenkopers uit het dorp.

Het Bargoens van Zele geniet een meer dan lokale bekendheid doordat het in de negentiende eeuw gebruikt is in literaire teksten door Jan Baptist Courtmans, Prudens Van Duyse en Honoré Staes.

Ik heb de Bargoense teksten met vertaling opgenomen in mijn

Prudens Van Duyse,

(Dendermonde, 17 september 1804 - Gent, 13 november 1859

boek *Treuveldde gij Brigade? Bargoens van Zele in literaire teksten*. Daar verwijs ik ook naar de niet-literaire bron *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele*. Het manuscript van die bron stamt uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Het maakt deel uit van de verzameling van Jozef Dauw, gedeputeerde voor cultuur van de Provincie Oost-Vlaanderen. Hij heeft het mij bereidwillig ter beschikking gesteld naar aanleiding van de publicatie van *Treuveldde gij Brigade*. Ik heb het in dat boek opgenomen als een bijlage die zoveel mogelijk gelijk is aan het origineel. In de onderstaande lijst is de volgorde Nederlands-Bargoens om praktische redenen omgekeerd en moesten de Bargoense woorden worden gealfabetiseerd.

Dictionnaire Burgoensch patois de Zele

ans: nen –, een cent

beiterik, tanden

bekken, eten. Ook *schransen*

bekker, boer

berschilzje, tafel

blaffers, m (betekenis niet vermeld)

boerik, ezel

bol, baas

bol uit d'erre, cafébaas
Bolvijle: de –, Brussel
bommelen, vallen
bout, stront
bouten, schijten
boutkeete, schijthuis
Brigade kabeelen, Bourgoensch
buizen, drinken
bulst, bed
bulten, dragen
chachelen, ruilen 'mangelen'
cheuvel, hoed
choerders, ogen
choeren, zien
choeren met de luisterikken, horen
courante, krant
de bie fokken, weggaan, de plaat poetsen
dieperik, kelder
dodig, lomp
dokken, geven. Ook stuipen
dos, kleed
dosseflicker, kleermaker
draeijerik, molen
duemerik, avond
egel: nen –, niets
eis, gat
erre, herberg
erterik, steen
feem, hand
feemdos, handschoen
feun, haar
Flauzevijle, Dendermonde
flens, melk
flikken, doen, maken; nemen
flicker: ne – stuipen, dansen. Ook flikkeren
flikkeren, dansen. Ook ne flikker stuipen
flip, neus
flokke, hemd
floskrip, pispot

flossen, pissen
flosser, konijn
foezel, borrel 'druppel'
fokken, gaan
fondoeze, venster
fuik, bril
geeze, meisje
gesjoersel, gezicht
getrek, kar
grandig, groot
grandigen ritser, haas
grandigen treuveleer, telegraaf
griekse, luis
huid, vel
huiven, hond
kabeelen, praten 'klappen'
kaermoelzje, maaltijd
kantig, mooi 'schoon'
katterik, vrouwenhoed
kaütters kabeelen, Frans spreken
kavelzje, paard
kazoulzje, kazak
keet, huis
keuvelen, biechten
keuvelzitterik, biechtstoel
kiechen, doden
kiecherik, mes
kiwig, goed
klampen, armen
kleiren, wijn
kleun, uur. Lett. (klok)slag
kleunen, slaag, slaan 'slagen'
klipken, vuurpot
klits, klein
klitsen cheuvel, muts
klitseprie, onderpastoor. Ook *onderprie*
klonkaert, glas
klonkerik, fles. Ook *mareilje*
knoeijen, verstaan

knul, jongen, mens
knullenkiecher, dokter
koes, duivel
kop, frank
korante, koe
kreuveleir, leraar
kreuvelen, leren
kreuvelkneul, leerling
krie, vlees
krip, pot
kriwelzwerterik, inkt
krot, armen
krot verpasser: nen –, een arme dompelaar
kuchen, liggen
kuvigen krupeleer, notaris
lauze, ei
lens, lang, ver
lichterik, dag
loensch, lelijk
luimen, slapen
machoeffel, machouffel, heer, mens
maf, zot
malunker, mulder
mareilje, fles. Ook *klonkerik*
mariek, kat
mauzen, hebben
meken, moeder
melis, zak
michels, ik
modeeren, zijn. Ook *maezen*
monterik, horloge
mosse, vrouw, wijf
muffen, stinken
navetten, rapen
noppe, neen
nosteren, bidden 'lezen'
nosterik, boek
oeft, brood
oeft flikken, bakken

oef flicker, bakker
onderprie, onderpastoor. Ook *klitseprie*
pamperik, papier
passen, kopen
peken, vader
piep, kind
pierebolle, viool
pitjau, varken
ploemp, water
ploempen, regenen
ploempkeete, paraplu
ploemvijle, Antwerpen
poen, geld
poets, koffie
pommerik, appel
porterik, deur
prie, pastoor
ronken, vragen
ruffen, roken
ruffen, warmen
rufferik, stoof
savetten, savooien
schaveele, bord 'telloor'
schoekeloen, haan
schoenkelen, lachen
schoepen, stelen
schoft au!, kijk
schransen, eten. Ook *bekken*
schreirs, benen
schroepen, nemen
schrovve, hen
sijne, ja
sijwus, ja
sjaf, soep
sjok, kaas
smerl, sigaar, pijp
smikse, boter
smoulement, mond
steun, stok

stranke, straat
stuipen, geven. Ook *dokken*
tjanke, kerk
tjanken, trouwen
trapper, schoen
trappersflikker, schoenmaker
traun, bier
travakgeeze, meid
travakken, werken
travanter, klomp 'houten schoen'
trederik, voet
treiters, aardappelen
treuvelen, spreken
trui, broek
uegerik, bult
uieterik, moor
vaurik, kalf
verpassen, verkopen
village, Zele
vinne, boterham
vitte fakker, spoorweg 'ijzeren weg'
vliegerik, vogel
vijle, stad
wa kleun masent, hoe laat is het? 'wat uur is't?'
waierik, boom
wipper, vlo
zitterik, stoel
zwemmerik, vis

Van verzamelen tot beschrijven

Er is nogal wat Bargoens woordmateriaal opgetekend en verzameld, maar er is weinig ondernomen om dat materiaal toegankelijk te maken. De samenstellers van Bargoense woordenlijsten zeggen lang niet altijd wanneer en hoe hun lijst is tot stand gekomen. Sprak de samensteller zelf het opgetekende Bargoens? Wie waren zijn eventuele informanten en hoe hebben zij de woorden aangebracht? Behalve methodologische informatie ontbreekt veelal ook elke taalkundige toelichting bij het verzamelde woordmateriaal. Vooral daardoor blijft onduidelijk wat

dat materiaal tot waardevol erfgoed maakt. Als een plaatselijke variant van het Bargoens alleen maar voortleeft in een blote opsomming van woorden, is het moeilijk er de erfgoedwaarde van te onderkennen. Die moet blijken uit een informatieve, ontsluitende beschrijving.

De eerste lijsten van lokaal Bargoens zijn tot stand gekomen op het einde van de negentiende eeuw. In 1890 publiceerde H. De Seyn-Verhougstraete een lijst van 340 Bargoense woorden die hijzelf in Roeselare had verzameld. Hij was de uitgever van Isidoor Teirlincks *Woordenboek van Bargoens* en stelde zijn lijst voor als een aanvulling bij dat woordenboekje.

Het woordenboek van Teirlinck was nota bene de eerste publicatie over het Bargoens in boekvorm. Het bevatte woorden uit een

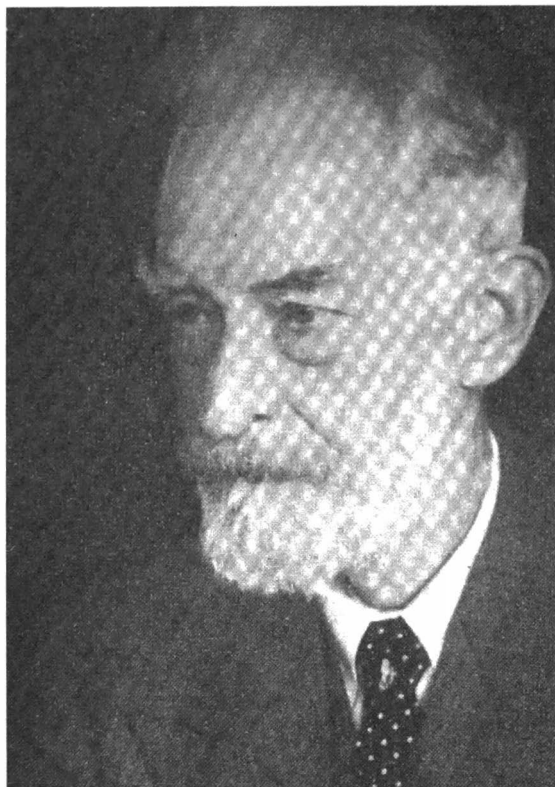
◀ Isidoor Teirlinck,
(Zegelsem, 2 januari 1851 - Vorst
(Brussel), 27 juni 1934)

beperkt aantal literaire en niet allemaal authentieke bronnen. Ook het artikel van Teirlinck over 'Het Zeelsch Bargoensch' gaat over de Bargoense woorden in een literaire bron. Hij heeft ze dus niet zelf uit de mond van Zelenaren opgetekend. Met 340 woorden is de lijst van De Seyn-Verhougstraete een opvallend volledige verzameling, maar de enige commentaren bij de Bargoense woorden zijn de verwijzingen naar het woordenboekje van Teirlinck.

Ook nog in de negentiende eeuw verschenen twee lijsten van Bargoense woorden die de letterkundige Julius Labbé gehoord had van Limburgse kramers. Het woordmateriaal is dan wel in Sint-Truiden opgetekend, maar de informanten waren van elders. Ook deze lijsten uit de negentiende eeuw bevatten geen commentaren bij de opgetekende woorden.

In de twintigste eeuw ging men stapsgewijze over van puur

Paul Minnaert (Geraardsbergen 1868 – Elsene 1944)

verzamenen, naar verzamelen en becommentariëren. Maar men ging nog niet zover dat men aan de lijst van de opgetekende woorden ook een beschrijving van het verzamelde woordmateriaal toevoegde. Een paar verzamelaars van woorden uit een lokaal Bargoens waren taalkundig geschoolden. Geheel in de lijn van de taalhistorische belangstelling in de negentiende eeuw ging hun interesse uit naar de herkomst van de woorden. Maar de woordverklaring bleef beperkt tot hier en daar een etymologische notitie, bij voorkeur bij ontleningen aan het Jiddisch van geïmmigreerde joden (vooral sinds 1648 in Amsterdam) en het Romani van zigeuners in onze contreien (vanaf 1420). De belangstelling van taalkundigen bleef ook niet beperkt tot het Bargoens van één plaats. Als een woord ook op andere plaatsen opgetekend was, al dan niet in een wat andere vorm of betekenis, lieten ze dat niet onvermeld. Zo kreeg men op den duur enig idee van het taalhistorische en het taalgeografische aspect van het Bargoens, niet toevallig de twee aspecten die het meest waren uitgediept in *De Geheimtalen*, de eerste wetenschappelijk beschrijving van het Bargoens (Moormann, 1932).

Ongeveer gelijktijdig met *De Geheimtalen* verscheen in het volkskundig tijdschrift *Le Folklore brabançon – Brabantse folklore* een 'Woordenlijst van brusselsch Bargoensch (Burgonsch)'. De samensteller heette Paul Hermant. Veel later bleek die naam een pseudoniem te zijn waarachter de veelzijdige geleerde Paul Minnaert (Geraardsbergen 1868 – Elsene 1944) schuilging.

Hermant heeft, zoals hijzelf in een korte inleiding meedeelt, tien jaar lang materiaal verzameld 'in het kwartier der Hoogstraat van Brussel'. Zijn woordenlijst is dus het resultaat van jarenlange observatie in het veld. Hij geeft summier maar duidelijk aan, hoe, waar en wanneer hij zijn materiaal verzameld heeft. Hoewel zijn lijst geen compilatie is, telt hij ruim 1600 woorden en uitdrukkingen. De 'Woordenlijst van brusselsch Bargoensch' is dus zowel door de manier waarop hij tot stand is gekomen als door zijn relatieve volledigheid te vergelijken met *De Boeventaal*. Dat woordenboekje uit 1906, waarbij commissaris van politie Köster–Henke het voorwoord schreef, bevat circa 1700 woorden en is daarmee de belangrijkste verzameling woorden uit de (vooral) Amsterdamse dieventaal. Toelichtingen bij de Bargoense woorden geeft Hermant slechts sporadisch. Ze betreffen alleen de etymologie of de geografische verspreiding van enkele nogal willekeurig gekozen Bargoense woorden. De etymologische verklaringen zijn ver gezocht en soms fantastisch. De informatie over de verspreiding van Bargoense woorden buiten Brussel is erg onvolledig.

140

In 1980 verscheen een voortreffelijke monografie over het Bargoens van Sint–Niklaas. Ze was het werk van de toen 82–jarige Marcellyn Dewulf. Ze bevat onder meer een 'woordenlijst van het Bargoens te Sint–Niklaas'. De lijst telt 437 Bargoense woorden die Dewulf zelf vanaf 1932 in Sint–Niklaas verzameld heeft. De monografie omvat een omstandige en goed gedocumenteerde geschiedenis van het Sint–Niklase Bargoens en

een verhelderende beschrijving van de manier waarop de woordenlijst tot stand is gekomen. In die lijst noemt Dewulf bij elk trefwoord eventuele plaatsen waar dat woord ook is opgetekend,

Marcellijn Dewulf (Asse 9 september 1898 -: 1980)

al dan niet in een wat andere vorm of betekenis. Bij leenwoorden vermeldt hij de taal waaraan ze zijn ontleend.

Een grote stap vooruit wat woordcommentaar betreft, betekende het artikel van Martin Boonen over 'Het Maaslands Bargoens' in *Maaslandse Sprokkelingen*. Dat artikel gaat over het Bargoens van Maaseik en omstreken, dat evenwel vooral werd gesproken in de Everstraat en de Loerstraat, vroeger twee groezelige straatjes in de buurt van de Maaseiker Markt.

De lijst die in het artikel werd opgenomen telt 283 woorden. Boonen geeft bij ieder woord aan tot welke woordsoort het behoort. Bovendien vermeldt hij, de eventuele specifieke vormkenmerken van de woordsoort in kwestie. Van leenwoorden zegt hij uit welke taal ze afkomstig zijn en hoe de vorm en de betekenis in de brontaal luidt. Brontalen waarnaar hij verwijst zijn het Hebreeuws en het Jiddisj, het Romani, het Frans (ook het Franse argot) en het Duits (ook het Duitse Rotwelsch). Andere herkomstinformatie geeft hij bij oude of dialectische Nederlandse

woorden. Boonen signaleert ook de metaforen en metoniemen. *Beieren* 'sterven' noemt hij een metafoor naar het beieren der klokken bij een begrafenis. Bij *bol* 'geleerd persoon' voegt hij toe: 'van *bol* voor hoofd'. De zeldzame gevallen van opzettelijke woordvervorming zoals *ajjel* voor appel, van woordverbastering onder invloed van lettertaal zoals *babillen* 'babbelen, praten', van klanknabootsing en betekenisverschuiving blijven niet onopgemerkt. Erg verhelderend zijn de talrijke voorbeeldzinnen en de verwijzingen naar andere artikelen in de lijst of naar aanvullende informatie buiten de lijst, bijvoorbeeld verwante Nederlandse, Engelse, Franse of Duitse woorden.

Met de commentaar die Boonen geeft bij de individuele woorden uit zijn lijst zou de woordenschat van het Maaslandse Bargoens gemakkelijk te beschrijven zijn in een doorlopende, gestructureerde tekst. Die beschrijving zou dan de gegevens groeperen die nu opgenomen zijn in zijn lijst van de woordenschat, het lexicon van het Maaslandse Bargoens. We zouden die beschrijving dus terecht 'lexicaal' kunnen noemen.

Een deels lexicale beschrijving van een Bargoens dialect geef ik in mijn onlangs verschenen boek over het Bargoens van de

Martin Boonen, auteur van het Maaslands Bargoens (1987) ►

Brusselse Marollen: *Bergades. Brussels Bargoens*. Het boek is in de eerste plaats een heruitgave en een grondige bewerking van de boven genoemde lijst van Brussels Bargoens die in 1933 verschenen is in *Le Folklore Brabançon* en *Brabantse folklore* en op naam staat van Paul Hermant.

In een 25-tal korte teksten beschrijf ik in het boek hoe rond een kern van oudere Bargoense woorden een Brussels Bargoens is gegroeid. De Bargoenssprekers van de Marollen hebben hun initiële woordenschat op uiteenlopende manieren aanzienlijk uitgebreid. Ze hebben een groot aantal woorden ontleend, vooral aan het Frans. Ze zijn veel woorden uit de algemene taal gaan

gebruiken in een overdrachtelijke, metaforische betekenis. Ze hebben ook, uitgaande van al dan niet Bargoense basiswoorden, heel wat afleidingen en samenstellingen gevormd. Typisch voor het Bargoens van de Marollen zijn de tientallen gevallen van woordvervorming. Sommige woorden werden onkenbaar gemaakt door de beginmedeklinker(s) weg te laten, of te vervangen door één of meer andere medeklinkers. *Schraaive* (schrijven) werd *raaive*. Een heel andere manier om een woord te vervormen en daardoor onkenbaar te maken, bestond erin het te verkorten. Dat gebeurde vooral met ontleningen aan het Frans: *trottoir* werd bijv. *toir* en *légume* werd *gumme*. Alleen de laatste, beklemtoonde syllabe bleef over.

Het Bergades vertoont een paar eigenaardigheden die we ook aantreffen in de meeste andere lokale varianten van het Bargoens beneden de grote rivieren. Zoals in andere zuidelijk gelegen plaatsen gebruikte men in Brussel bijvoorbeeld woorden als *mechels/michels* 'ik, mij' en *mazen/muizen* (in Brussel *môize*) 'hebben, zijn'. Als typisch zuidelijk Bargoens profileert het Bergades zich ook door afgeleide substantieven op *-erik*, door afgeleide adjectieven op *-ig* en door de vorming van telwoorden volgens procédés die in het Noorden onbekend waren. Ook die zuidelijke trekken van het woordgebruik en de woordvorming heb ik in het boek beschreven.

De taalkundige doorlichting van de woordenschat in *Bergades. Brussels Bargoens* is niet louter lexicaal. Een tiental korte teksten behandelen de belangrijkste thema's die blijkens de woordenschat in het Brussels Bargoens ter sprake kwamen: het lichaam; primaire noden; bijnamen; beroepsnamen; tijd; geld; volksvermaak; misdaad en straf. Dat deel van mijn beschrijving betreft de woordbetekenissen en is dus eerder semantisch.

Een lexicaal–semantische beschrijving

Lexicaal

Een lexicale beschrijving geeft te zien hoe woorden in het Bargoens terechtgekomen zijn en hoe de Bargoenssprekers andere zelf hebben gevormd. Ze informeert dus over de geschiedenis van de woorden. Soms geeft ze ook informatie over

de verspreiding van de woorden, namelijk als beschreven wordt welke van de woorden ook in andere plaatselijke varianten van het Bargoens voorkomen en of ze daar desgevallend dezelfde vorm en betekenis hebben.

Een lexicale beschrijving typeert het Bargoens van een bepaalde plaats als een taalfenomeen dat interessant erfgoed is omdat het een uiting is van volkse taalinventiviteit en ongeremde, spontane taalontwikkeling. Een lexicale beschrijving vestigt onze aandacht op de uiteenlopende en uitgesproken stijlkenmerken van het Bargoense woordmateriaal. Ongekunsteld–primitief komen de Bargoense grondwoorden over. Bevreemdend zijn de ontleningen aan de voor ons nogal exotische talen. Een erg zintuigelijke indruk maken de metoniemen die mensen noemen naar een lichaamskenmerk en dingen naar een of andere eigenschap zoals de kleur, de geur of de smaak. Woorden die mensen, dieren en zaken noemen naar een activiteit of een beweging en stoffen naar een werking geven het Bargoens een grote dynamiek. De systematische woordvervormingen hebben soms iets van schalks woordgeknutsel, de verbasteringen getuigen wel eens van volkse taalonmacht. En de taalhumor is nooit ver weg.

Maar de beschrijving van een Bargoens dialect als erfgoed mag niet beperkt blijven tot de herkomst of de vorming en tot de verspreiding van de woorden. De erfgoedwaarde van de Bargoense dialecten is ook gelegen in wat ze ongewild verklappen waarover in het Bargoens werd gecommuniceerd. In de negentiende–eeuwse Brigade van het landelijke Zele ging het over andere dingen dan in het Bergades, het Brusselse Stadsbargoens, dat tussen de twee wereldoorlogen in de Marollen gesproken werd. Wat speelde in het leven van de Bargoenssprekers een zo belangrijke rol dat zij het er bij voorkeur met elkaar over hadden in hun eigen geheime groepstaal? Naar welke leefomstandigheden en leefgewoonten, naar welke levenskring en levenshouding verwijzen de woorden in een lijst van lokaal Bargoens? Een begin van een antwoord op die vragen krijgen we wanneer we de woorden groeperen rond thema's. Welke die thema's zijn, moet blijken uit het materiaal, hoewel enige subjectiviteit bij het bepalen van thema's moeilijk uit te sluiten is, alleen al doordat sommige woorden bij meer dan één thema kunnen worden vermeld.

Thematische indelingen van Bargoens woordmateriaal bestaan al voor grote (Hollandse) verzamelingen zoals *Boeventaal en Gabbertaal. Twee Bargoense woordenboekjes uit de eerste helft van de 20ste eeuw*, ingeleid door Ewoud Sanders. Voor Bargoense dialecten is de thematische indeling en de bijhorende semantische beschrijving van het Brussels Bargoens, bij mijn weten, de eerste.

In wat volgt wil ik laten zien hoe een lexicaal–semantische beschrijving van een Bargoens dialect er kan uitzien. Ik gebruik daarvoor de onlangs opgedoken blote lijst *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele*.

Zoals overal heeft de Brigade van Zele zich ontwikkeld om een kern van oude Bargoense woorden zoals (*h*)*erre* herberg, *flens* melk, *knoeijen* verstaan, *krie* vlees, *kuchen* liggen, *lauze* ei, *luimen* slapen, *melis* zak, *oeft* brood, *trui* broek, *smikse* boter.

De oudste Bargoense woorden zijn soms Nederlandse woorden van vóór 1600 die in onbruik zijn geraakt, behalve in het Bargoens. In de *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele*: *bekken* eten; *buizen* drinken; *flikkeren* dansen; *kleun* uur (letterlijk: (klok)slag); *muffen* stinken; *schransen* eten; *vinne* boterham; *keet* huis.

Vrij talrijk, ook in de *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele*, zijn de Bargoense woorden die eveneens voorkomen in de Duitse dieven– en kramertaal, het Rotwelsch. Het Bargoens en het Rotwelsch zijn genealogisch verwant. Naar de relatie tussen de twee geheimtalen is nog maar weinig onderzoek gedaan. Het Bargoens wordt wel eens voorgesteld als een verre westelijke uitloper van het Rotwelsch. Misschien is het te gemakkelijk om het voor te stellen alsof de volgende woorden zomaar uit het (oudere) Rotwelsch overgenomen zijn: *bulst* bed; *dokken* geven; *feem* hand; *flossen* pissen; *fokken* gaan; *grandig* groot; *griekse* luis; *kiwig* goed; *knul* jongen, mens; *michels* ik; *mosse* vrouw, wijf; *noppe* neen; *oeft* brood; *poen* geld; *schoepen* stelen; *tjanken* trouwen; *trederik* voet; *vijle* stad <Fr. *ville*; *verpassen* verkopen.

De woordenschat bestond ook voor een deel uit ontleningen. De ontleningen aan het Romani van de zigeuners zijn in het Bargoens nergens talrijk en ontleningen aan het Jiddisj van de joden komt vooral voor in het Bargoens van boven de grote rivieren. Het Bargoens in de *Dictionnaire Burgoensch patois de*

Zele is een zuidelijke variant en bevat amper één woord uit het Jiddisch: *chachelen* ruilen < Jidd. *sacheren* handelen. Een vijftal woorden zouden teruggaan op een woord uit de zigeunertaal: *dokken* geven < Zig. *dau* geven; *geeze* meisje < Zig. *gaji* boerin; *flokke* hemd < Zig. *plachta* hemd; *sjaf* soep < Zig. *pisjav* melk. *Verpassen* 'verkopen' is een afleiding van *passen* 'kopen' met het prefix *ver-*. Het is via het Rotwelsch *verpaschen* afgeleid van Zig. *pasj* deel.

Het zuidelijk Bargoens ontleent wel meer aan het Frans. In het *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele* vinden we onder meer: *courante* krant < Fr. *courant* krant; *navetten* rapen < Fr. *navettes* rapen. *Savetten* 'savooien' is een contaminatie van *savooien* en *navetten*. Sommige aan het Frans ontleende woorden hebben verregaande vorm- of betekenisveranderingen ondergaan: *feun* haar < Fr. *cheveux*; *lens* lang, *ver* < Fr. *loins*. Soms is het zelfs niet langer duidelijk of een leenwoord wel op een Frans woord teruggaat: *fondaeze* venster; *kavelzje* paard; *kazoulzje* kazak; *mareilje* fles; *pitjau* varken; *travakken* werken; *knoeijen* verstaan; *prie* pastoor.

De Bargoense woordenschat, die aanvankelijk heel beperkt was, groeide waar het geheimtaalkarakter verloren ging en waar het Bargoens de omgangstaal werd. Dat hield in dat het gebruikt werd, niet alleen in verband met mercantiele of criminele aangelegenheden, maar evenzeer wanneer er over koetjes en kalfjes werd gepraat.

146

Om de woordenschat uit te breiden werden ook onder meer nieuwe woorden gevormd, afleidingen en samenstellingen, waarbij de oude Bargoense woorden meestal als basiswoord fungeerden. Bij de samenstellingen was het eerste en/of het tweede lid een Bargoens woord. In de *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele* staan alleen samenstellingen waarvan beide leden Bargoense woorden zijn.

Samenstellingen:

Bolvijle Brussel, *bol* 'baas' en *vyle* 'stad'
boutkeete schijthuis, *bouten* 'schijten' en *keet* 'huis'
dosseflicker kleermaker, *dos* 'kleed' en *flikken* 'maken'
feemdos handschoen, *feem* 'hand' en *dos* 'kleed'

Flauzevijle Dendermonde, *flauze* (Zeels voor) 'opschepper' en *vijle* 'stad'

floskrip pispot, *flossen* 'pissen' en *krip* 'pot'

keuvelzitterik biechtstoel, *keuvelen* 'biechten' en *zitterik* 'stoel'

klitseprie onderpastoor, *klits* 'klein' en *prie* 'pastoor'

knullenkiecher dokter, *knul* 'mens' en *kiechen* 'doden'

kreuvelkneul leerling, *kreuvelen* 'leren' en *kneul*, *knul* 'jongen'

kriwelzwerterik inkt, *kribbelen* en *zwerterik*

krotverpasser arme dompelaar. *Krot* 'armoede' en *verpassen* 'verkopen'

oeftflikker bakker, *oeft* 'brood' en *flikken* 'maken'

pierebolle viool, *pieren* 'spelen' en *bolle* 'speelman'

ploemkeete paraplu, *ploemp* 'water' en *keete* 'huis'

Ploemvijle Antwerpen, *ploemp* 'water' en *vijle* 'stad'

trappersflikker schoenmaker, *trapper* 'schoen' en *flikken* 'maken'

travakgeeze meid, *travakken* 'werken' en *geeze* 'meisje'

Behalve met samenstellingen werd de woordenschat ook uitgebreid met afleidingen van een al dan niet Bargoens basiswoord. Een kenmerk van het Bargoens, vooral van de zuidelijke dialecten, zijn de afgeleide substantieven op *-erik*. In het Standaardnederlands zijn met het suffix *-erik* alleen enkele persoonsnamen afgeleid van een adjectief: *dommerik*, *stommerik*, *lomperik*, *dwazerik*. In het Bargoens wordt *-erik* gebruikt om voorwerpsnamen (niet alleen persoonsnamen, maar ook dieren- en zaaknamen) en stofnamen af te leiden van substantieven, adjectieven en werkwoorden: *duemerik* avond<zn. *duem*, *doom* (gewestelijk) mist; *erterik* steen<bn. hard; *draaijerik* molen<ww. draaien.

Naast vele afleidingen op *-erik* komen ook enkele afleidingen voor op *-er/-aar/-eer/-eir* (*wipper vlo*), *-erd/-aard* (*klonkaert glas*) en *-ement* (*smoelement mond*).

Afleidingen op *-erik*

kiecherik mes<Barg. *kiechen* 'slachten, doden'

nosterik boek<Barg. *nosteren* bidden, 'lezen', dat een verkorting is van *paternosteren*

rufterik stoof<Barg. *ruft* 'vuur' of *ruften* 'warmen'

beiterik tand<bijten

dieperik kelder<diep

katterik vrouwenhoed < kat
klonkerik fles
lichterik dag < licht
luisterikken oren < luisteren
mauriek kat, samentrekking van *miauwerik*
monterik horloge < Fr. *montre*
pamperik papier < *pampier* (volkst.) papier
pommerik appel < Fr. *pomme*
porterik deur < Fr. *porte*
trederik voet < treden
uegerik bult < ueg, hoog
vaurik kalf < Fr. *veau*
vliegerik vogel < vliegen
waierik boom < waaien
zitterik stoel < zitten
zwemmerik vis < zwemmen

Andere afleidingen

choerders ogen < *choeren* zien
flikker 'dans' (in de werkwoordelijke uitdrukking *ne flikker*
stuipen) < *flikkeren* dansen
flosser konijn < Barg. *flossen* pissen
grandigen treuveleer telegraaf < Barg. *treuvelen* spreken
klonkaert glas
kreuveleir leraar < Barg. *kreuvelen* leren.
148 *kiwigen krupeleer* notaris. Verbastering van *kiwigen kribbelaar*.
Lett.: goede schrijver
smoulement mond < *smoel*
trapper schoen
travanter klomp
treiters aardappelen
wipper vlo
grandigen ritser haas < *ritsen* zich haasten

De woordenschat van het Bargoens bestaat hoofdzakelijk uit substantieven en werkwoorden. De weinige adjectieven in de *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele* zijn: *grandig* groot; *klits* klein; *lens* lang; *kiwig* goed; *loensch* lelijk; *dodig* lomp; *kantig* mooi; *maf* zot. In het zuidelijk Bargoens zijn de meeste

adjectieven afleidingen op *-ig*. Het woord *grandig* 'groot' komt ook voor in het Rotwelsch. Het zou teruggaan op Latijn *grandis*. Het is verreweg het frequentst gebruikte adjectief, dat soms deel uitmaakt van een vaste woordverbinding zoals in *grandigen ritser* 'haas' en *grandigen treuveleer* 'telegraaf'.

Samenstelling en afleiding zijn geen specifiek Bargoense woordvormingsprocédés. Typisch Bargoens is wel de systematische woordvervorming: sommige woorden worden onkenbaar gemaakt door beginmedeklinkers te vervangen, weg te laten of toe te voegen. In het Zeels Bargoens zei men bijvoorbeeld *kien* (tien), *kintig* (twintig) en *kacht* (acht). *Antjes* werd ook wel eens *jantjes*. *Preutelen* 'rammelen' was een vervorming van *reutelen*. Ook in de *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele* zijn een paar gevallen van woordvervorming te vinden: *treiters* en *treuvelen*. *Treiters* 'aardappelen' is een vervorming van *freiters*, wellicht een afleiding van *freiten* 'eten'. *Treuvelen* 'praten' is een vergelijkbare vervorming van *preuvelen*. De vormen *freiters* en *preuvelen* bleven in Zele in gebruik naast respectievelijk *treiters* en *treuvelen* terwijl *preuvelen* er ook 'biechten' ging betekenen. Wellicht is ook *kreuvelen* 'leren' een vervorming van *preuvelen*. Misschien is het te verklaren als een contaminatie van *kriwelen* 'schrijven' (terug te vinden in *kriwelzwerterik* inkt) en *treuvelen* 'spreken, praten'.

Het Bargoens neemt ook vaak bekende woorden over uit het Nederlands, of het Frans, maar die woorden krijgen dan wel een specifiek Bargoense betekenis. Ze kunnen pas fungeren in een geheimtaal wanneer ze eerst onkenbaar zijn gemaakt. Dat gebeurt vooral door ze een metaforische of een metonymische betekenis te geven. Het woord *klamp* 'klauw' is in het Bargoens overgenomen met de metaforische betekenis 'arm'. Een arm wordt dus vergeleken met een klauw. Het gewestelijk Nederlands woord *koes* 'varken' is overgegaan in het Bargoens met de metaforische betekenis 'duivel'. Talrijker dan de metaforen zijn de metoniemen. Dat zijn woorden die iemand of iets noemen naar een opvallende eigenschap. Wijn wordt *kleiren* genoemd omdat hij klaar, helder is; een frank is in het Bargoens een *kop* naar de beeldenaar, het hoofd van de koning dat op het geldstuk

afgebeeld is. Een stok dient tot steun en wordt in het Bargoens dan ook *steun* genoemd. En een stront heeft de vorm van een staaf en heet daarom in het Bargoens *bout*. De betekenis is gewoon verschoven in *keuvelen* biechten. Het standaardtalige woord *keuvelen* betekent 'babbelen'. Bij *loensch* is de betekenis verschoven van 'een beetje scheel' 'oneerlijk, vals' naar 'slecht'.

Hierboven heb ik de meeste woorden uit de *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele* gecategoriseerd naar hun herkomst of naar de wijze waarop ze tot stand gekomen zijn (woordvorming, woordvervorming, betekenisverandering). Zodoende heb ik de grote meerderheid van de woorden ingedeeld bij elkaar soms overlappende categorieën zoals bijvoorbeeld de afleidingen op *-erik* en de ontleningen aan het Frans. Daarmee is de lexicale beschrijving niet af. Ook de verspreiding van de Bargoense woorden moet in het kader van zo een beschrijving bekeken worden. Sommige woorden in de *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele* duiken in die bron voor de eerste keer op, andere zijn al bekend uit oudere Zeelse bronnen, maar hebben daar niet altijd dezelfde betekenis of vorm als in de *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele*.

Veel woorden werden niet alleen in Zele gebruikt, maar werden opgetekend in verschillende andere plaatsen. Voor ieder woord in de *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele* al de vindplaatsen vermelden is vrijwel ondoenbaar bij gebrek aan een historisch woordenboek van het Bargoens. Ik beperk mij daarom tot de plaatsen waar de woorden uit de lijst opgetekend zijn met relevante vorm- of betekenisverschillen.

Sommige Bargoense woorden zijn tot nu toe alleen in de *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele* aangetroffen: *boerik* ezel; *de Bolvijle* Brussel; *cheuvel* hoed; *courante* krant; *Flauzeville* Dendermonde; *getrek* kar; *kreuvelen* leren; *kreuveleir* leraar; *kreuvelkneul* leerling; *luisterikken* oren; *Ploemvijle* Antwerpen; *schoenkelen* haan (mogelijk afgeleid van *schoenkelen* lachen); *traun* bier; *travanter* klomp; *waierik* boom.

De *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele* is een lijstje van honderdnegentig woorden. Daarvan komt ongeveer een derde niet voor in het Zeels Bargoens uit de literaire teksten, maar

dat wil niet zeggen dat het echt nieuw materiaal is. Sommige woorden zijn namelijk alleen maar vorm- of betekenisvarianten van woorden uit die literaire teksten.

Betekenisvarianten zijn:

beiterik 'tand' en *bijterik* 'mosterd'
dodig 'lomp' en *doddig* 'spijtig'
dos 'kleed' en *dos* 'kleren'
duemerik 'avond' en *diumerik* 'nacht'
klipken 'vuurpot' en *klipken* 'pot'
krot 'arm' en *krot* 'armoede'
machouffel 'heer' en *machaeffel* 'dokter'
pierebolle 'viool' en *pierebolle* 'speelman'
rufterik 'stooft' [kachel] en *rufterik* 'zomer'
smerl 'pijp, sigaar' en *smerl* 'tabak'
steun 'balk, knuppel, staaf' en *steun* 'stok', paal'
trederik 'voet' en *trederikken* 'schoenen'

Vormvarianten zijn:

bekser en *bokser* 'dief'
beiterikken en *bijters* 'tanden'
boetelzje en *marelsje* 'fles'
bouteren en *bouten* 'kakken'
dzjokken en *dokken* 'geven'
foeë, *foei*, *voei* en *voeie* 'weg'
foeëfokken en *foeifokken* 'weggaan'
frijre en *frère* 'broer'
fuik en *fok* 'bril'
kavelzje en *kavailsje* 'paard'
kiechen en *kiechten* 'doden'
oeftflikker en *oefteflikker* 'bakker'
mareilje en *marelsje* 'fles'
ronken en *ranken* 'vragen'
schoepen en *schroepen* 'stelen'
schrovve en *schroffe* 'hen'
sjok en *jok* 'kaas'

Bij *sjof* 'soep' *sjaf* 'pap, soep' en *sjaf* 'pap, soep, mortel' is zowel vorm- als betekenisvariatie opgetreden.

Andere woorden in de *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele* zijn samenstellingen met of afleidingen van woorden uit de literaire teksten. Afgeleid zijn onder andere: *gesjoersel* 'gezicht' (van *sjoeren* 'zien'); *grandigen ritser* 'haas' (van *ritsen* 'lopen, vluchten'); *kiecherik* 'mes' (van *kiechen* 'slachten, doden'). *Chachelen* 'verruilen' is het grondwoord van de afleiding *sjacheling* 'verkoop'. Samenstellingen waarvan beide leden als afzonderlijk woord in de literaire teksten staan, zijn onder meer: *ploempkeete* 'paraplu' (van *ploemp* 'water' en *keete* 'huis') en *floskrip* 'pispot' (van *flossen* 'pissen' en *krip* 'pot'). *Knullenkiecher* 'arts' is samengesteld met de afleiding *kiecher* (van *kiechen* 'doden').

Nog andere woorden in de *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele* komen misschien niet voor in de literaire teksten met Zeels Bargoens, maar ze zijn wel opgetekend in andere plaatsen dan Zele. Een twintigtal woorden in de lijst zijn betekenis- en/of vormvarianten van de ook elders opgetekende woorden:

ans: nen –, een cent. In Nijmegen en Maastricht: *hanske* cent
blaffers, muntstukken. In Antwerpen en Roeselare *blaf* mv. *blaffen*
bommelen vallen. Misschien verwant met Brussels Bargoens
witte boemele

'sneeuw', en *boemelen* 'vliegtuig'

cheuvel hoed. In Haaksbergen *scheuvelink* hoed

fuik bril. Vormvariant van *fok* (*De Boeventaal*) en *foks* (Nijmegen)

152 *huiven* hond. In Lochem en in het Groenstraatbargoens van Landgraaf: *heuvel*

kaüters kabeelen Frans spreken. In H. Staes *Jan Praet en zijn bende*: 't *Kaits* 't Franse, Frankrijk.

klits klein. In Bargoens van Zele en Sint-Truiden 'slecht'.

krie vlees. De oudste vorm, uit 1563, is *creu*. Latere vormen zijn: *cri/kri*,

kreeuw of *kreef(t)*.

krip pot. Hetzelfde woord als *klipken* 'vuurpot, maar met l/r-wisseling. In het Bargoens van Roeselare: *klippe* 'pintglas'.

kuchen liggen. Vergelijk *kuggen* 'liggen' onder meer in Bargoens van Weert.

ploemp water, *ploempen* regenen. Klanknabootsende vormen naar het geluid van een vallend lichaam in een vloeistof. Elders

plomp en *plompe*.

ronken vragen. Wellicht een vervorming of verschrijving van *ranken* 'vragen' dat onder meer in Roeselare opgetekend is.

ruften warmen, *ruffen* roken. In het Bargoens van Sint-Niklaas betekent *ruffen* warmen. *Ruften* en *ruffen* lijken twee vormvarianten van hetzelfde woord. Volgens Van Dale betekent *ruften* 'winden laten' en *ruft* 'wind, scheet'. Het woordenboek brengt *ruften* en *ruft* in verband met woorden als *gerucht* en *luidruchtig* met overgang van *ft* naar *cht*.

Schoft au! Kijk uit. Opgetekend op vele plaatsen als *schof-ie*, *schofje*, *schof-je*,

schoftie, *schoft ou*, *schoftich* en *schof tich* met de betekenissen 'stil, pas op, hou op, doe het niet, kijk uit'. Van *schoften* merken, 'zwijgen'.

schroepen nemen. Hetzelfde woord als *schoepen* 'stelen' met ingevoegde *r*.

smikse boter. *Smiks* in Nijmegen en Sint-Truiden.

stuipen, *steupen* geven, schenken. Komt alleen voor in het Bargoens van Zele. Mogelijk is het een vervorming van *stuiken* (Roeselare) en *stikken* (Brussel).

tjanken trouwen. Afgeleid van *tjanke* 'kerk', dat in verband gebracht wordt met Latijns *sanctus* 'heilig'. In verschillende plaatsen komt de vorm *tsjanke* voor, onder andere in Maastricht en Goor. De vorm *chanke* ondermeer in Roeselare en Sint-Truiden.

uegerik bult. Dialectuitspraak van *hogerik*. Metoniem. In Brussels Bargoens:

uugerik 'zolder; hoge hoed'.

uieterik maar. *Uieterik* is waarschijnlijk dialectuitspraak van *heterik* en 'maar' een verschrijving van *moor* 'waterketel', dus ketel waarin men water heet.

wipper vlo. In *De Dieventaal*: *wipper* raam, ruit.

Semantisch

Een taalkundige beschrijving van de woordenschat in de *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele* is bij voorkeur ook semantisch en bevat dus ook een becommentarieerd thematisch overzicht van de woorden. Bij het groeperen van de woorden naar hun betekenis blijkt vrij vlug dat het overzicht zou kunnen

bestaan uit de rubrieken 'mensen', 'lichaam', 'omgeving', 'geld en geld verdienen' en 'primaire eigenschappen'.

Mensen

Mensen worden genoemd naar hun verwantschapsbetrekking en geslacht, leeftijd, stand, functie of beroep, maar niet zoals bijvoorbeeld later in het Brussels Bargoens, naar hun voorkomen, lichaamsgebreken of opvallend gedrag.

bekker boer; *bol* baas; *den bol uit d'erre* cafébaas; *dosseflicker* kleermaker; *geeze* meisje; *knul* jongen; *knullenkiecher* dokter; *kreuvelkneul* leerling; *kreuveleir* leraar; *krot* arme; *krotverpasser* arme dompelaar; *kuvugen krupeleer* notaris; *machouffel* mens, heer; *malunker* mulder; *meken* moeder; *michels* ik; *mosse* vrouw, wijf; *oeffflicker* bakker; *onderprie*, *klitseprie* kapelaan; *peken* vader; *piep* kind; *prie* pastoor; *tjanken* trouwen; *trappersflicker* schoenmaker; *travakgeeze* meid.

Lichaam

Voor de rubriek 'lichaam' dringt zich als het ware een indeling op in een vijftal subrubrieken: lichaamsdelen; eten en drinken, genotsmiddelen, slapen; lichaamsafscheidingen; kleding; menselijke handelingen, lichamelijke of geestelijke activiteit.

beiterik tand; *choerders* ogen; *eis* aars; *feem* hand; *feun* haar; *flip* neus; *gesjoersel* gezicht; *huid* vel; *klampen* armen; *schreirs* benen; *smoulement* mond; *trederik* voet; *uegerik* bult.

154

bekken, *schransen* eten; *buizen* drinken; *bulst* bed; *flens* melk; *foezel* borrel; *kleiren* wijn; *klonkaert* glas; *kaermoelzje* maaltijd; *krie* vlees; *krip* pot, bierpot; *lauze* ei; *luimen* slapen; *mareilje*, *klonkerik* fles; *oeft* brood; *poets* koffie; *pommerik* appel; *ruffen* roken; *rufften* warmen (koken, braden); *savetten* savooien; *sjof* soep; *sjok* kaas; *smerl* sigaar, pijp; *smikse* boter; *traun* bier; *treiters* aardappelen; *vinne* boterham; *zwemmerik* vis.

bout stront; *bouten* schijten; *boutkeete* schijthuis; *floskrip* pispot; *flossen* pissen; *muffen* stinken

cheuvel hoed; *dos* kleed; *feemdos* handschoen; *flokke* hemd; *fuik* bril; *katterik* vrouwenhoed; *klitsen* *cheuvel* muts; *ploemkeete* paraplu; *trapper* schoen; *travanter* klomp; *trui* broek

Brigade kabeelen 'Bourgoensch' (spreken); *choeren met de luisterikken* horen (luisteren); *courante* krant; *de bie fokken*

weggaan, de plaat poetsen; *fokken* gaan; *grandigen treuveleer* telegraaf; *kabeelen* praten; *Kaütters kabeelen* Frans spreken; *knoeyen* verstaan; *kreuveleir* leraar; *kreuvelen* leren; *kreuvelkneul* leerling; *krinkelzwerterik* inkt; *nosteren* lezen; *nosterik* boek; *pamperik* papier; *ronken* vragen; *schoenkelen* lachen; *Schoft au!* Kijk!; *treuvelen* spreken

Seksualiteit en meer bepaald prostitutie komen in deze lijst niet ter sprake. Dat kan komen doordat de anonieme woordverzamelaar en zijn informant(en) aan zelfcensuur hebben gedaan. Opvallende afwezigen in de *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele* zijn ook woorden die te maken hebben met vermaak. *Pierebolle* viool is hier de grote uitzondering.

Omgeving

Bij 'omgeving' kunnen we onderscheiden: de natuurlijke omgeving (natuurverschijnselen, dieren en planten) en de culturele, door mensen gevormde omgeving. Er worden opvallend veel soorten dieren genoemd, niet alleen ongedierte en huisdieren, maar ook kleinvee en wild, runderen en trekdieren. Dat herinnert eraan dat Zele in de tweede helft van de negentiende eeuw nog een zeer landelijk en agrarisch karakter had. *mariek* kat; *boerik* ezel; *deumerik* avond; *flosser* konijn; *grandigen ritser* haas; *griekse luis* kavelzje; *huiven* hond; *korante* koe; *lichterik* dag; *navetten* rapen; *pitjau* varken; *ploemp* water; *ploempen* regenen; *schoekeloen* haan; *schrovve* hen; *vaurik* kalf; *vliegerik* vogel; *waiarik* boom; *wipper* vlo; *zwemmerik* vis

De belangstelling voor de omgeving betreft vooral de alledaagsheid van het eigen kleine wereldje. *berschilzje* tafel; *De Bolvijle* Brussel; *dieperik* kelder; *erre* herberg; *Flauzevijle* Dendermonde; *fondoeze* venster; *grandigen treuveleer* telegraaf; *keet* huis; *keuvelen* biechten; *keuvelzitterik* biechtstoel; *kleun* uur; *klipken* vuurpot; *koes* duivel; *monterik* horloge; *Ploemvijle* Antwerpen; *porterik* deur; *rufferik* kachel; *schaveele* eetbord; *stranke* straat; *tjanke* kerk; *Village Zele*; *vitte fakker* spoorweg; *vijle* stad; *zitterik* stoel

Zoals in de meeste lijsten zijn er een paar verwijzingen naar het kerkelijke en bovennatuurlijke, bijvoorbeeld *koes* 'duivel' en *prie* pastoor. Uitzonderlijk zijn de Bargoense plaatsnamen *Village*

Zele, *Ploempvijle* Antwerpen, *De Bolvijle* Brussel en *Flauzevijle* Dendermonde.

De *Dictionnaire* onderscheidt zich van de meeste andere lijsten door de enkele woorden voor moderne communicatie- en vervoermiddelen: *courant* krant, *vitte fakker* spoorweg (letterlijk: 'vlugge leurder') en *grandigen treuveleir* (letterlijk: 'grote prater'). Hierbij sluiten enkele woorden aan die verwijzen naar leren, geletterdheid en inzonderheid naar lezen en schrijven: *kriwelzwerterik* inkt; *fuik* bril; *kreuvelen* leren; *kreuveleir* leraar; *kreuvelkneul* leerling; *kaütters kabeelen* Frans spreken.

Geld en geld verdienen

Onder de titel 'geld en geld verdienen' kunnen we de geldnamen opnoemen, maar ook de manieren waarop geld verdiend werd. Dat was grosso modo met twee soorten activiteit: mercantiele en criminele.

nen ans een cent; *nen kop* een frank; *poen* geld; *dokken*, *stuipen*, geven. *chachelen* 'verwisselen' (ruilen); *passen* kopen; *schroepen* [geld uit la] nemen. *verpassen* verkopen. *kiechen* doden; *kleunen* 'slagen' (slaan?, slaag?); *schoepen* stelen.

Werk

In deze rubriek wordt uiteraard verwezen naar werk: *bulten* dragen; *flikken* doen maken; *travakken* werken. Ook het gereedschap dat men bij het werken gebruikte komt aan bod: *draeyerik* molen; *getrek* kar; *kazoulzje* kazak; *kiecherik* mes; *kriwelzwerterik* inkt; *melis* zak; *pamperik* papier; *pierebolle* viool; *steun* stok.

In deze rubriek kunnen ook de bovengenoemde beroeps- en functienamen worden opgenomen. Dat zijn enerzijds de namen voor de dorpsnotabelen (de pastoor, de dokter, de notaris, de onderwijzer) en anderzijds beroepsnamen voor de mensen die instonden voor voorziening van eten (boer, mulder, bakker), drank en kleding.

Primaire eigenschappen

In de boven behandelde rubrieken komen alleen zelfstandige naamwoorden en werkwoorden voor. De weinige adjectieven in de *Dictionnaire Burgounsch patois de Zele* noemen primaire

eigenschappen, objectieve en subjectieve:
grandig groot, *klits* klein, *lens* lang
dodig lomp, *kantig* 'schoon', *kiwig* goed, *maf* zot

Afwezigheid, bevestiging en ontkenning

In deze restrubriek kunnen we samenbrengen het onbepaald voornaamwoord *nen egel* niets, dat wijst op afwezigheid, het bevestigende tussenwerpsel *syne, sywus* 'ja' en de ontkenkende tegenhanger *noppe* 'neen'.

Niet gerubriceerd zijn de werkwoorden *mauzen* 'hebben', *maezen* 'zijn' en *modeeren* 'zijn'. In de woordenlijst wordt niet gezegd of het hier alleen maar gaat over de zelfstandige werkwoorden *hebben* 'bezitten' en *zijn* 'zich bevinden'. In de literaire teksten in Zeels Bargoens komen veel zinnen voor met *moizen* en *modeeren*. Uit dat materiaal blijkt dat *maezen/mauzen/moizen* één en hetzelfde werkwoord zijn, dat zowel 'hebben' als 'zijn' betekent. Het wordt gebruikt als zelfstandig werkwoord en betekent dan 'bezitten' of 'zich bevinden'. Het fungeert ook als koppelwerkwoord van tijd, en is dan het als Bargoense equivalent van *zijn* of *hebben*.

Een specifiek Zeels synoniem van *maezen/mauzen/moizen* 'zijn' is het werkwoord *modeeren*, dat wordt gebruikt als zelfstandig werkwoord, als koppelwerkwoord en als hulpwerkwoord.

Uit de semantische beschrijving blijkt duidelijk dat het Bargoens in Zele lokale omgangstaal geworden was toen de woorden in de *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele* opgetekend werden. Het Zeels Bargoens was toen geen technische geheimtaal meer. Er is nog weinig in terug te vinden dat verwijst naar het rondtrekkend leven van leurders en naar hun verkoopspraktijken. Er worden geen koopwaren genoemd en er komen amper een paar geldbenamingen in voor. Ook van het meer crimineel getinte Bargoens van de onderwereldfiguren in de grote Hollandse steden en van sommige achttiende-eeuwse roversbenden is in de *Dictionnaire Burgoensch patois de Zele* nauwelijks een spoor te vinden. Hier geen zogenoemde 'dieventaal' met veel inbrekerstermen, verwijzingen naar het pokerspel en de prostitutie, de politie, het gerecht en de gevangenis.

BESLUIT

Het Bargoens heeft in de negentiende en de twintigste eeuw alleen bestaan in varianten, vooral plaatselijke. Van sommige Bargoense dialecten is de woordenschat opgetekend en overgeleverd in de vorm van woordenlijsten. Die lijsten zijn soms gepubliceerd en soms niet. Ze zijn meestal opgesteld door geïnteresseerde buitenstaanders, die aanvankelijk geen toelichting gaven bij hun lijst en geen commentaar bij de afzonderlijke woorden. Pas in de late twintigste eeuw komt daar verandering in met de studie van Marcellyn Dewulf over het Bargoens van Sint-Niklaas en de bijdrage over het Maaslands Bargoens van Martin Boonen. Aanvankelijk betreft de commentaar alleen de leenwoorden; later wordt ook over andere woorden lexicale informatie gegeven. Het Bargoens deelt in de recente belangstelling voor het orale, talige erfgoed. In blote woordenlijsten, zonder commentaar bij de afzonderlijke woorden of een toegevoegde beschrijving van de woordenschat in de lijst, komt de erfgoedwaarde van het opgelijste Bargoens niet tot uiting. Er is dus alle reden om bij die lijsten een taalkundige toelichting te schrijven en die dan samen met de lijsten te verspreiden. De taalkundige beschrijving zou moeten informeren over de herkomst of vorming en ook over de verspreiding van de woorden. Ze zou bovendien duidelijk moeten maken waarover in de Bargoense dialecten gesproken werd. Daardoor kan het Bargoens een originele bron zijn van de geschiedenis van het alledagsleven in bepaalde achterbuurten.

BIBLIOGRAFIE

BOONEN, Martin, Het Maaslands Bargoens, *Maaslandse Sprokkelingen*, Nova Series, jg. 9, nr. 3, jan. 1987, p. 3 – 28.

COURTMANS, Jan Baptist, Zonderlinge tael te Zele, *Belgisch Museum*, jg. 1837, p. 447–450. J.F. Willems, Aenmerkingen op het voorgaende stuk, *Belgisch Museum*, jg. 1837, p. 451 – 453.

DENORME, Caesar, Bargoens te Veurne, *Biekorf*, jg. 71, 1970, p. 165 en p. 241 – 242.

DE SEYN – VERHOUGSTRAETE, H., *Het Bargoensch van Roeselare, Een bijvoegsel van Is. Teirlinck's Woordenboek van Bargoensch*. De Seyn-Verhougstraete, Roeselare, 1890.

DEWULF, Marcellijn, *Bargoens te Sint-Niklaas*, Alfons De Cockfonds, Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen, Gent, 1980. Ook in: *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, dl. 83, Jaarboek, 1980, p. 5-127.

Dictionnaire Burgoensch patois de Zele handschriftelijke woordenlijst; s.n., s.l., s.d.. Als bijlage opgenomen in Paul Van Hauwermeiren *Treuveldde gij Brigade? Bargoens van Zele in literaire teksten*, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Gent, 2008, p. 161-168.

HERMANT, Paul, Woordenlijst van Brusselsch Bargoensch (Burgonsch), *De Brabantsche folklore*, jg. 13, nr. 73, sept. 1933 – juli 1934, p. 29 – 68 en p. 186 – 218.

HERMANT, Paul, Woordenlijst van Brusselsch Bargoensch (Burgonsch), *De Brabantsche folklore*, jg. 13, nr. 75-76, januari-maart 1934, p. 186-218. Bevat een bijvoegsel bij de Woordenlijst van Brusselsch Bargoensch uit 1933-1934 en is een invertete (Nederlands-Bargoens) versie van die lijst.

L'ABBÉ, Julius, Limburgsch Bargoensch. *Limburgsch Jaarboek*. Bilzen, 1892, 24 – 33 en 1893, 112 – 114.

MOORMANN, J.G.M., *De geheimtalen. Een studie over de geheimtalen in Nederland, Vlaamsch-België, Breyell en Mettingen*. W.J. Thieme & Cie, Zutphen, 1932.

MOORMANN, J.G.M., *De Geheimtalen. Bronnenboek*. W.J. Thieme & Cie, Zutphen, 1934.

MOORMANN, J.G.M., *De geheimtalen. Het Bargoense standaardwerk, met een nieuw, nagelaten deel. Bezorgd door Nicoline van der Sijs, met een inleiding van Enno Endt*. L.J. Veen, Amsterdam/Antwerpen, 2002. <http://www.dbnl.org>

ROELANTS, Jeanette, *De verworpenen van Veurne*, Stichting mens en cultuur, Gent, 1989, (Bargoens-Nederlandse woordenlijst p. 174. Bargoens-Uitdrukkingen p. 175-176.

R.V.B., Bargoens te Veurne, *Biekorf*, 71, 1970, p. 165.

SANDERS, Ewoud, (red.), *Boeventaal en Gabbertaal. Twee Bargoense woordenboekjes uit de eerste helft van de 20ste eeuw*. Ingeleid door Ewoud Sanders, Mag. De Bijenkorf, Amsterdam, 1999.

STAES, Honoré, *Schets eener Geschiedenis van de Gemeente Zele*

Heem- & Oudheidkundige Kring Zele, 1969, ongewijzigde herdruk uit 1883.

TEIRLINCK, Isidoor, Het Zeelsch Bargoensch, *De Vlaamsche Kunstbode*, jg. 27, 1897, p. 124-136, p. 181-187 en p. 224-232.

TEIRLINCK, Isidoor, *Woordenboek van Bargoensch (dieventaal)*, De Seyn-Verhougstraete, Roeselare, 1886.

VAN DUYSE, Prudens, (red), *Jelle en Mietje. Gentsche Vryagie, door wylen Karel Broeckaert. Vijfde druk, vermeerderd met eene navolging in het Bargoensch*, T. en D. Hemelsoet, Gent, 1841.

VAN HAUWERMEIREN, Paul, *Treuveelde gij Brigade? Bargoens van Zele in literaire teksten*, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen. Gent, 2009.

VAN HAUWERMEIREN, Paul, *Bergades. Brussels Bargoens*, Academie van het Brussels, Brussel, 2010.

VAN WIJCK, Tony, Het Bargoens in Maaseik. *De Maaseikenaar*, jg.1, 1970, nr. 4, p. 17-18; jg. 2, 1971, nr.1, p. 26-29 en nr. 3, p. 43; jg. 3, 1972, nr. 1, p. 21-22 en nr. 3, p 2.

VERMINCK, Willy, *Mini-woordenboek van het Bargoens. Woordenlijst en lijst van uitdrukkingen in het Bargoens*. Stencil met uitdrukkingen in het Bargoens van Veurne. Uitgedeeld tijdens de Veurnse Anno 2000-feesten in 1980.

Van askop, lantaarns en wieken: molenterminologie in de Zuid-Nederlandse dialecten

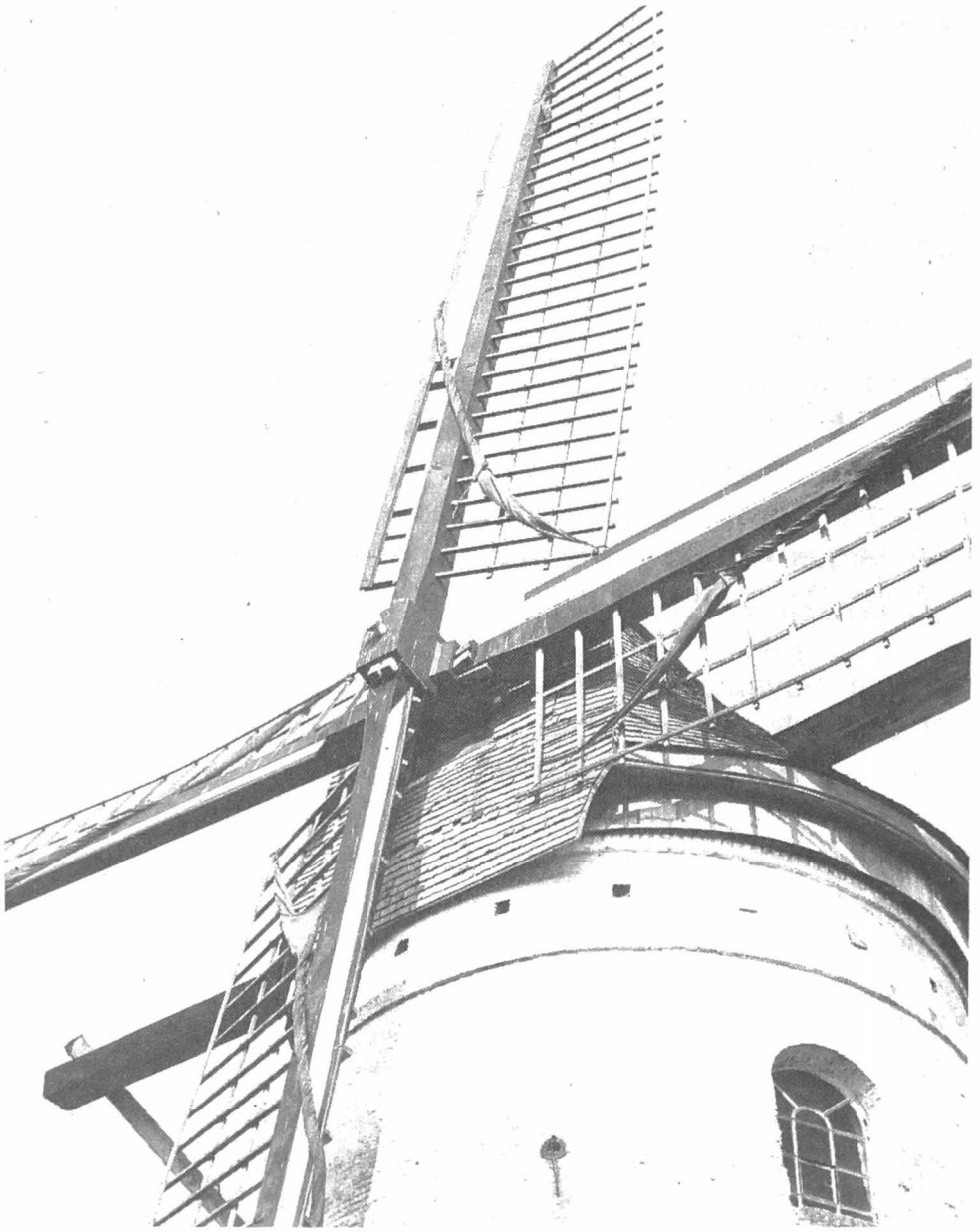
Veronique De Tier

0. Inleiding

Over molens is al veel geschreven. Ook in de taalkunde is de molen al vaak het onderwerp geweest van allerlei studies. Zelf maakte ik in 1985 een licentiaatsverhandeling over de molenaarsterminologie in Oost-Vlaanderen. Ook in Zeeuws-Vlaanderen kwam er in die periode een woordstudie over molenaarstermen. De drie regionale woordenboeken van de Vlaamse, Brabantse en Limburgse dialecten hebben elk een aflevering over de molenaar en Jan Stroop schreef in 1977 een proefschrift over de molentermen in de Nederlandse dialecten. In dit artikel leg ik kort uit hoe een (wind)molen werkt, maar ik belicht daarbij vooral de woordenschat in de Zuid-Nederlandse dialecten en heel specifiek enkele belangrijke onderdelen die taalkundig interessant zijn. Dit artikel maakt vooral gebruik van de drie regionale woordenboeken en het proefschrift van Jan Stroop die hierboven en in de bibliografie vermeld worden. (1)

1. Soorten molens

Er bestaan verschillende types molens waarvan er in Vlaanderen twee frequent voorkomen: de windmolen en de watermolen. In wat hierna volgt komt vooral de windmolen aan bod, maar omdat sommige molenonderdelen voor beide types identiek zijn, zal ook hier en daar de watermolen genoemd worden. Het verschil tussen beide molens is uiteraard de aandrijving. In het ene geval worden de maalstenen in beweging gebracht door de wind, in het andere geval door de kracht van het water. Onderdelen die in beide types aanwezig zijn, zijn uiteraard de maalstenen die aangedreven worden via allerlei spillen en tandwielen. In Vlaanderen komen in hoofdzaak twee verschillende types

Askop en wieken van de Fauconniersmolen te Oordegem (Lede)

windmolen voor: de houten molen en de stenen molen. De houten molen wordt ook *standaardmolen* of *staakmolen* genoemd, naar het belangrijkste onderdeel binnenin, de standaard, waaromheen de volledige houten molen kan draaien. De stenen molen heet meestal *stenen molen*, maar als de molen bijvoorbeeld een gaanderij heeft, heet hij *stellingmolen*, *galerijmolen* of *gaanderijmolen*. Houten molens komen vooral in het zuiden voor, stenen of Hollandse molens vooral in Nederland.

Het binnenwerk van beide types komt in grote lijnen overeen. De werking lijkt ingewikkeld, maar is relatief eenvoudig. De roeden of wieken draaien door de kracht van de wind en zetten daardoor een horizontale molenas in beweging. Daarop zit een kamwiel, dat een ander wiel (de lantaarn of het rondsel) in beweging zet, dat de kracht overbrengt op een spil die door middel van een ijzeren stuk in de stenen de maalstenen doet draaien. Bovenop de maalstenen staat een graanbak waarin de molenaar het graan giet. Het gemalen graan komt aan de onderkant van de stenen terecht in de zakken, die dan via een systeem van touwen, het luiwerk, verplaatst kunnen worden, naar beneden gelaten of naar boven getrokken. De molen heeft uiteraard ook een remsysteem, de vang en een systeem om de stenen verder en dichter bij elkaar te brengen om fijner of minder fijn te malen, de licht.

De watermolen werkt volgens ongeveer dezelfde principes. Het water brengt een wiel in beweging dat een spil onder de maalstenen in beweging zet via allerlei wielen of raderen en spullen. Ook daar heb je een licht, een graanbak, enz.

De molenaar heet in het Vlaamse gebied *meulenaar* (in West-Vlaanderen) of *mulder* (in Oost-Vlaanderen). Het type *maalder* komt voor in de Denderstreek. *Mulder* en *maalder* komen verder oostwaarts nog terug: in Limburg wordt dat dan *moller/molder* of *muller/mulder*.

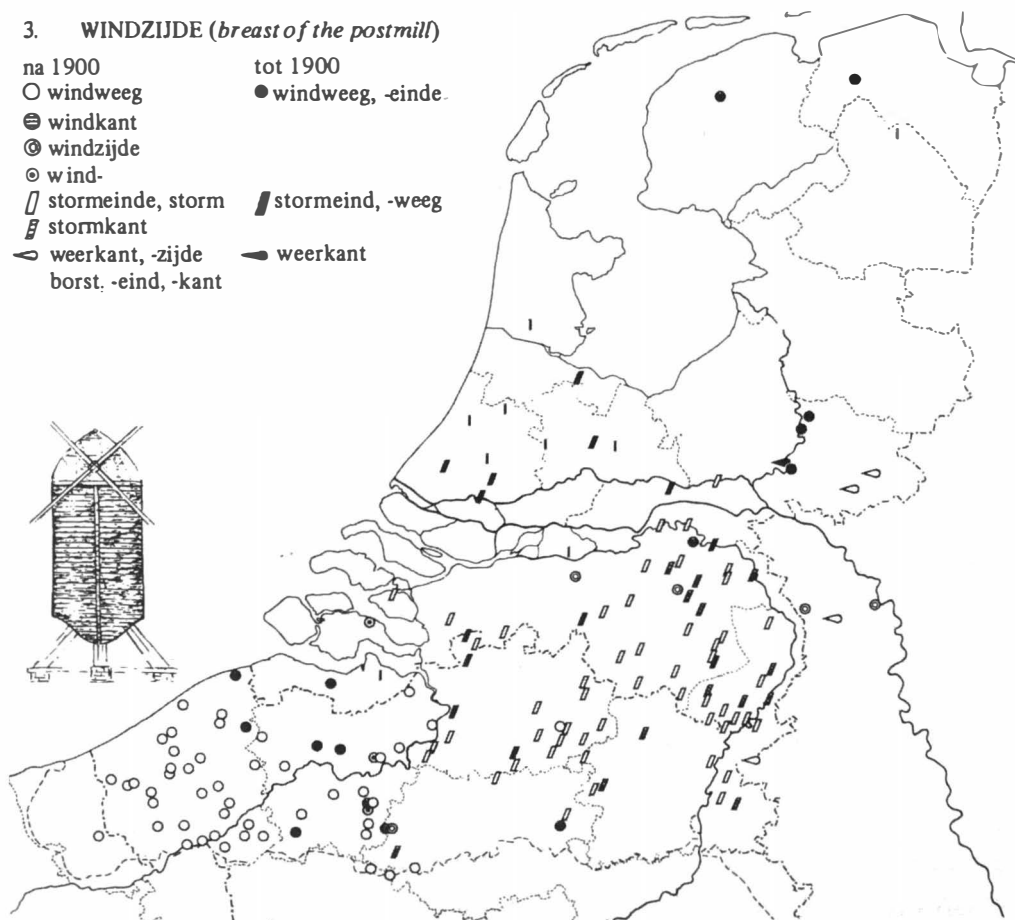
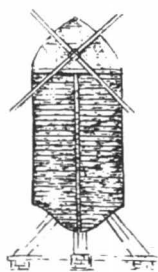
2. De windzijde van de houten molen

De standaardmolen heeft een vierkante romp met vier zijden. Vooral de zijde waar de roeden zitten, krijgt verschillende namen in ons taalgebied. In tegenstelling tot wat leken meestal denken, is dit niet de voorkant van de molen, maar de achterkant. Dat wordt ook weerspiegeld in de naamgeving. We merken hier

wel dialectverlies, zelfs bij de molenaars, want zowel *voor-* als *achterkant* komen voor in het door ons verzamelde materiaal. De meeste namen voor de windzijde verwijzen naar de wind, en dat zien we in de samenstellingen met *storm*, *weer* en *wind* als eerste element (zie kaart 1, windzijde (Stroop)). *Weer*, dat in het uiterste oosten voorkomt, zou vroeger onder andere 'storm' betekend hebben. Het wordt in deze samenstelling dus specifiek gebruikt dan wat wij nu onder het weer verstaan. Het tweede element in deze samenstellingen is o.a. *kant* en *muur*, maar ook *weeg* en *eind(e)*. *Windweeg* is vooral in het westen te horen, *stormeind* is een oostelijke benaming. *Weeg* kennen we ook in de landbouwersterminologie in bijvoorbeeld *poeiweeg*. *Weeg* is in het westen een algemene aanduiding voor een gevel of wand van planken, vlechtwerk of klei. Ook *einde* betekent wand of zijde, denk bijvoorbeeld aan een *hoofdeinde van een bed*, of

3. WINDZIJDE (*breast of the postmill*)

na 1900	tot 1900
○ windweeg	● windweeg, -einde
⊖ windkant	
⊙ windzijde	
⊙ wind-	
▭ stormeinde, storm	▨ stormeind, -weeg
▨ stormkant	
◁ weerkant, -zijde	◀ weerkant
borst. -eind, -kant	

Kaart 1: de windzijde van de molen (Stroop : 39)

het *vooreinde van een akker*. *Eind* komt ook voor in *keuvelens*, of *keuveleinde*, een term die ook in de molenterminologie in gebruik is voor een zijde van een kap (meestal van een stenen molen). Dezelfde elementen komen voor in de benamingen voor de windluiken, die aan weerskanten van de askop (het deel van de as dat buiten de molen komt) zitten en die nodig zijn om de askop en de roeden te bereiken voor inspectie en onderhoud (zie kaart 2). *Wind*, *storm* en *weer* worden gecombineerd met *luiken*, *deuren* of *vensters*, namen die verwijzen naar de manier van afsluiten van de gaten. Een nieuw element is *water*, dat verwijst naar de regen, en dus ook naar weersomstandigheden. Het weer is immers een belangrijk element in het werk van een molenaar. De luiken dienen onder andere om de regen buiten te houden. *Kapluiken* en *spruitluiken* horen bij de stenen molen. Deze namen verwijzen naar de plaats van de luiken in de molen, nl. in de kap van de molen, waar ook de spruiten, de schoren die aan een kap van een stenen molen zijn bevestigd, zich bevinden. *Luik*, *venster* en *deur* verwijzen weer naar de manier waarop deze gaten afgesloten kunnen worden.

Een wat aparte benaming is *ravensblinden*. *Blinden* zijn eveneens afsluitingen, maar het eerste element betekent 'dakspar', waardoor het geheel dus verwijst naar een luik tussen de daksparen. Net zoals de vorige twee benamingen, verwijst het woord dus naar de plaats van de luiken in de kap.

Om nog even bij wind en storm te blijven, bespreken we aan deze kant van de molen (aan de roeden) ook de windborden (zie kaart 3). De windborden dienen om de windvang te vergroten en kunnen wel of niet aangebracht worden aan de roeden, naar gelang van de windkracht. We hebben ook hier weer de *wind*- en *storm*-woorden maar nu gecombineerd met *planken* en *borden* (dat ook in de vorm *berden* voorkomt in het zuidoosten van Vlaanderen).

Benamingen die afwijken zijn *steekbord* en *zwichtbord*. *Steekbord* verwijst naar de handeling: je steekt de borden wel of niet op de roede. De benaming *zwichtborden* heeft dan weer te maken met het opleggen van zeilen en is oorspronkelijk een zeemansterm. *Zwichten* betekent 'zeilen of touwen weghalen', maar ook de windborden kunnen aangebracht en weggehaald worden. Die overdracht kon gemakkelijk gebeuren, omdat men net zoals in

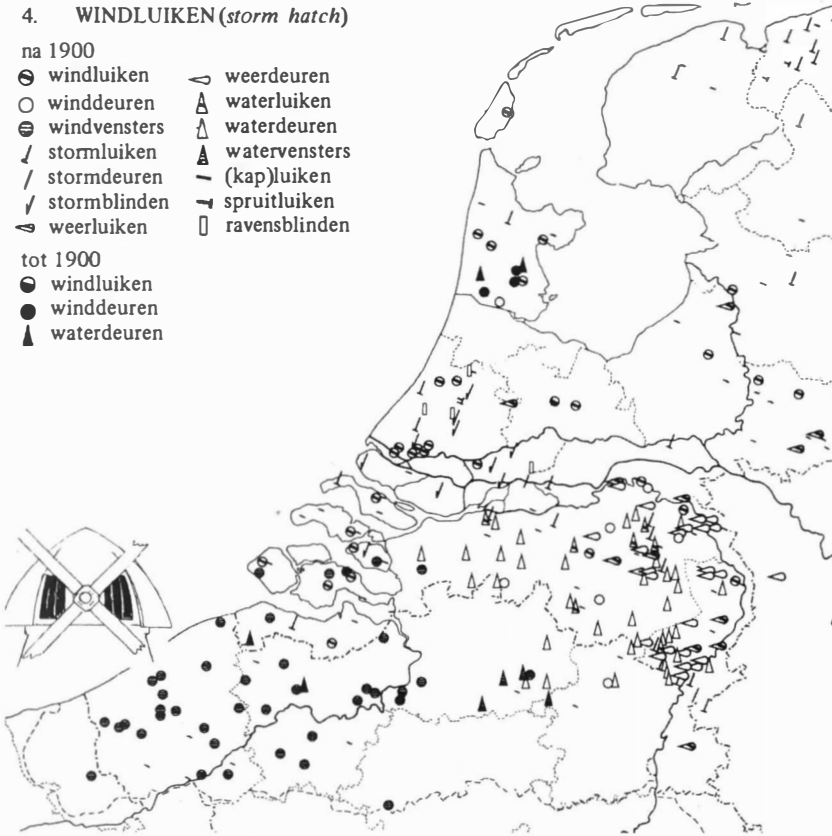
4. WINDLUIKEN (*storm hatch*)

na 1900

- ⊙ windluiken
- winddeuren
- ⊖ windvensters
- / stormluiken
- / stormdeuren
- / stormblinden
- ↖ weerluiken
- ↖ weerdeuren
- △ waterluiken
- △ waterdeuren
- ▲ watervensters (kap)luiken
- ↖ spruitluiken
- ravensblinden

tot 1900

- windluiken
- winddeuren
- ▲ waterdeuren

Kaart 2 : windluiken (Stroop : 45) ▲

Kaart 3 : windborden (Stroop : 53) ▼

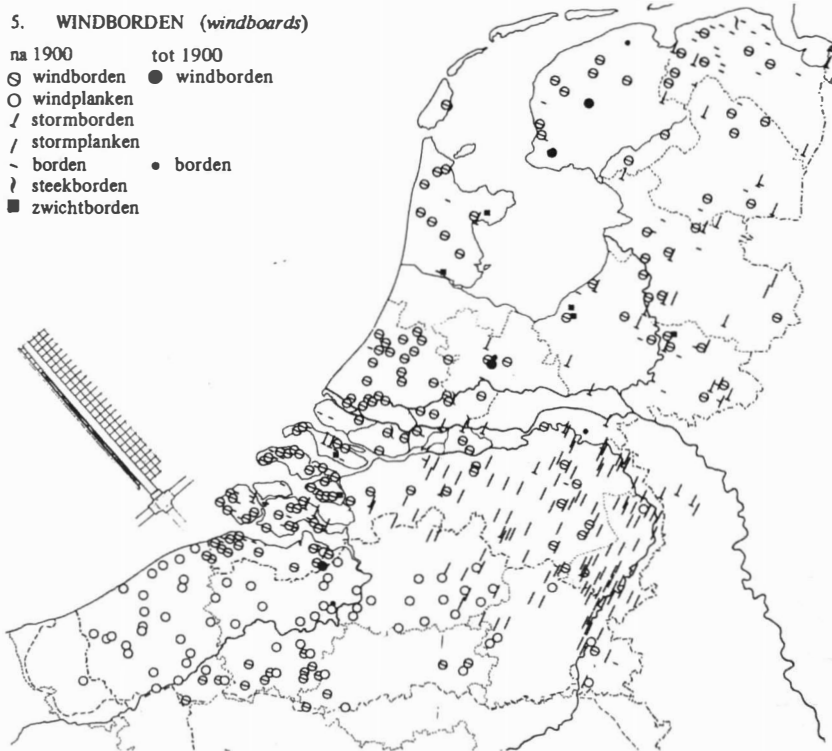
5. WINDBORDEN (*windboards*)

na 1900

- ⊙ windborden
- windplanken
- / stormborden
- / stormplanken
- borden
- } steekborden
- zwichtborden

tot 1900

- windborden
- borden

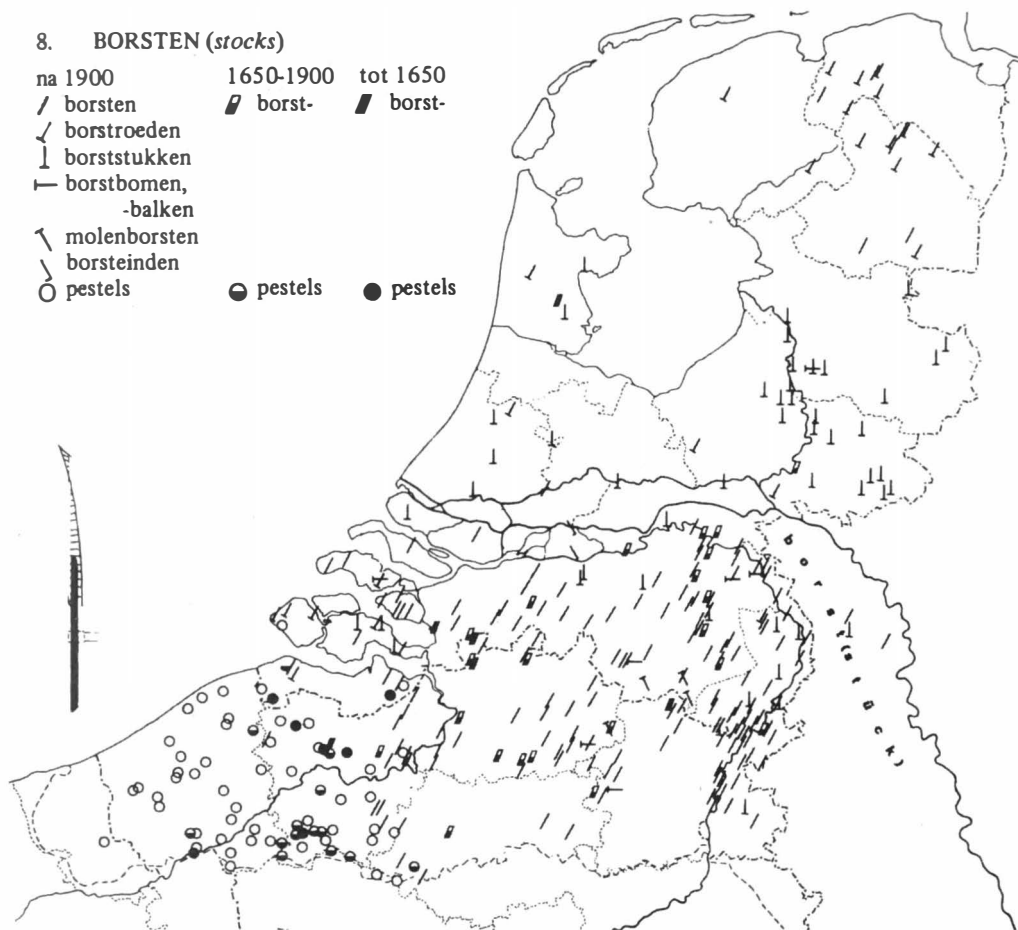
de scheepvaart zeilen gebruikt, die op de wieken gelegd worden. Dit zwichten kan dus gemakkelijk zijn overgegaan op de borden die ook al eens moesten weggehaald worden voor de wind.

3. Roeden en hekwerk

Roeden zijn balken met een enorme lengte, soms wel 25 meter lang. Als de roede uit één stuk bestaat, wat heel vroeger wel eens het geval was, kon die ook wel eens breken, vooral in het midden vlak bij de askop. Een ander veel gebruikt systeem was de roede niet uit één stuk te vervaardigen, maar een zware balk te gebruiken in het midden en die te verlengen met een balk aan weerskanten. Die verlengstukken worden *lassen* genoemd. Daaraan wordt het hekwerk dan bevestigd. Hekwerk en lassen samen worden ook wel *einden* genoemd. De middelste zware balk is de *borst*.

In ons taalgebied worden de roeden meestal *roeden* genoemd, behalve door leken die *wieken* gebruiken. Voor de kortere balken zijn vooral *borst* en *pestel* in gebruik, en in Frans-Vlaanderen *buik* (2). *Borst* wordt hier gebruikt in de betekenis van een onderdeel waarin sprake is van een verdikking of verbreding, omdat de molenborst ook het dikkere gedeelte van de roede vormt. *Pestel* is langs dezelfde metaforische weg molenterm geworden. *Pestel* is in zijn eerste betekenis de naam van een lichaamsdeel, waarschijnlijk een pees of spier in de arm. Ook in Engelse dialecten zou *pestel* 'been in ledematen' hebben betekend. De Bo herleidt het woord tot het Latijnse *paxillus* met de betekenis 'paaltje'. Ook *buik* is een lichaamsdeel met de ovedrachtelijke betekenis 'middenstuk, verbreed of dikker gedeelte'. (zie kaart 4)

De terminologie van de molenroeden is altijd ingewikkeld geweest. De leek spreekt van vier *wieken*, de molenaar van twee *roeden*, waaraan vier *einden* zijn bevestigd. Aan de borst of pestel zijn dus einden vastgemaakt, verlengstukken waaraan het hekwerk bevestigd wordt. De molenaars zelf geven voor het hekwerk *hek* of *heksen* of samenstellingen daarmee. Het hekwerk bestaat uit hekscheien en zomen. De hekscheien zijn de dwarse latten van het hekwerk, de zomen de lange dunne latten die evenwijdig lopen aan de roede.

Kaart 4: de borsten van het hek (Stroop : 77)

Het woord *schei* of *schee* betekende in het Middelnederlands o.a. spie, het is afgeleid van het werkwoord *scheiden* en het wordt gebruikt voor allerlei dwarslatten, en dus ook voor de dwarslatten van het hekwerk van een molen. *Zomen* en *latten* worden door elkaar gebruikt in het Vlaamse taalgebied. De naam *zoom* verwijst steeds naar een boord of rand. Wellicht werd *zoom* eerst gebruikt voor de laatste, buitenste lat, maar is het daarna ook de naam geworden voor de langse latten die er parallel mee lopen. Andere namen zijn *stevens*, *lopers*, *lassen*, enz.

Een wiek of hek staat nooit helemaal recht maar heeft een schuine stand. Dit wordt in het Nederlands de *zeeg* genoemd. Het woord *zeeg* is verwant met het werkwoord *zijgen*. Andere namen zijn *schep*, *schoot*, *valling*, *steek*, *windschep*, *zak*. Al deze woorden kunnen een kromming aanduiden, en dat geldt zeker niet alleen voor de molenterminologie. De woorden voor

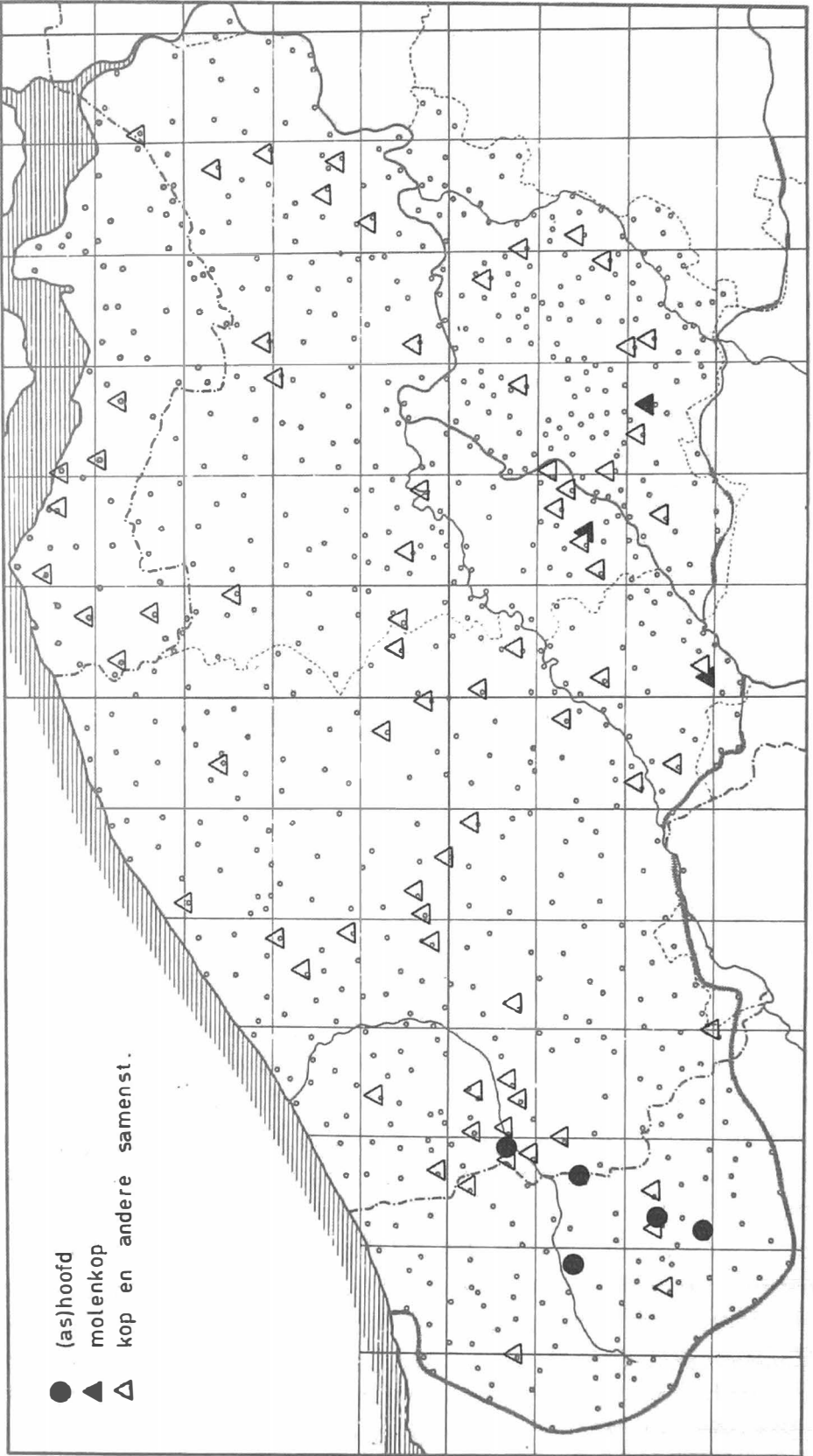
schuine stand van een hekwerk vinden we ook terug in de zeevissersterminologie voor bijvoorbeeld de romp van een schip (zie daarvoor de aflevering over zeevisserij van het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten).

4. Binnenwerk van de molen

De twee roeden gaan door een askop (zie kaart 5 en afbeelding op p 162). *Hoofd* dat vooral in het westen voorkomt is een oude benaming. *Hoofd* is vrijwel overal vervangen door *kop*, behalve in het uiterste westen. Dit is een voorbeeld van wat in de taalkunde Brabantse expansie wordt genoemd. Vanuit Brabant heeft het woord *kop* het oudere woord *hoofd* verdrongen. Maar in samenstellingen blijven de oudere benamingen dikwijls langer bewaard. De askop is het uiteinde van de molenas die horizontaal boven in de molen hangt en de beweging van de wieken overbrengt naar het binnenwerk. Deze as heeft uiteraard vooraan een speciale constructie. Je hebt de hals van de as, waarop lemmers liggen, een kraag, de as zelf, het pineind en de asbanden.

De hals van de as is het cilindervormig gedeelte dat met lemmers belegd is en op de halssteen rust en draait. De steen eronder draagt eigenlijk het volle gewicht van as en roeden. Omdat dit gedeelte van de as, de hals dus, door de versmalling uitermate onderhevig is aan slijtage, wordt die versterkt met smalle stroken ijzer waaromheen banden worden geslagen om het geheel bij elkaar te houden. De ijzeren stroken heten *schenen* of *lemmers*. *Scheen* verwijst weer naar het lichaam, en wordt overdrachtelijk gebruikt voor diverse lange smalle stukjes hout of ijzeren banden. De oorsprong van het woord *lemmer* ligt in het Latijnse *lamna*, *lamina*. Misschien heeft ook het verkleinwoord *lamella* invloed gehad. *Lemmer* is door dissimilatie, *lemmet* (dat we bijvoorbeeld kennen van een mes) door verwisseling van suffix uit *lemmele* ontstaan, een vorm die nog wel eens voorkwam in de 16de eeuw. *Hals* is een metaforische benaming, en zoals we al eerder noteerden weer een overdrachtelijk gebruikte naam van een lichaamsdeel. De etymologie is duidelijk als we weten dat dit gedeelte tussen kop en lijf/romp te vinden is. In het Vlaamse

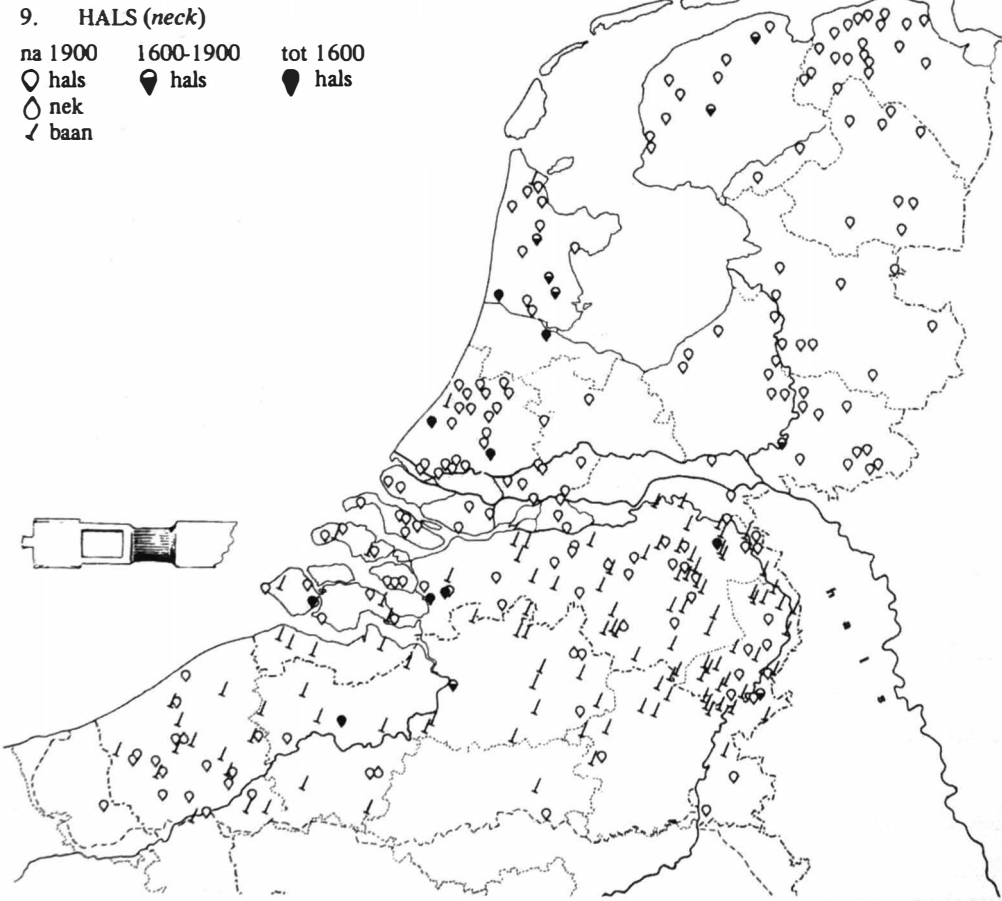
ASKOP

Kaart 5 : Askop (WVD)

taalgebied komt ook de naam *baan* voor, dat etymologisch wat lastiger te verklaren is. Het is blijkbaar geen oude term, want Stroop heeft hem nergens aangetroffen voor 1900. *Baan* komt ook niet voor in een specifiek gebied, altijd wordt in de buurt ook wel *hals* genoemd. Een echte etymologische verklaring heeft Stroop niet gevonden. Volgens hem betekent *baan* hier 'glad oppervlak'

Kaart 6 hals (Stroop : 86)

omdat dit deel van de as immers glad en rond moet zijn (zie kaart 6).

Deze hals draait in een steen, die vooral *halssteen* en *baansteen* genoemd wordt. Er zijn ook enkele benamingen die verwijzen naar het materiaal van de steen (*marmar* of *arduinsteen*). Sommigen molenaars vergelijken de steen met een kussen (*kussen/coussinet*) waarop de hals rust. Hier is de functie dus van belang. Ook *assteen* drukt een soort functie uit, de steen ondersteunt de as. Dat geldt zeker voor *baan-* en *halssteen* die

10. HALSSTEEN (*neck bearing*)

na 1900

○ halssteen

✓ baansteen

◊ marbel(steen)

▮ assteen

● coussinet (en var.

kussen

▷ kattensteen

1600-1900

○ halssteen

✓ baansteen

◊ marbel(steen)

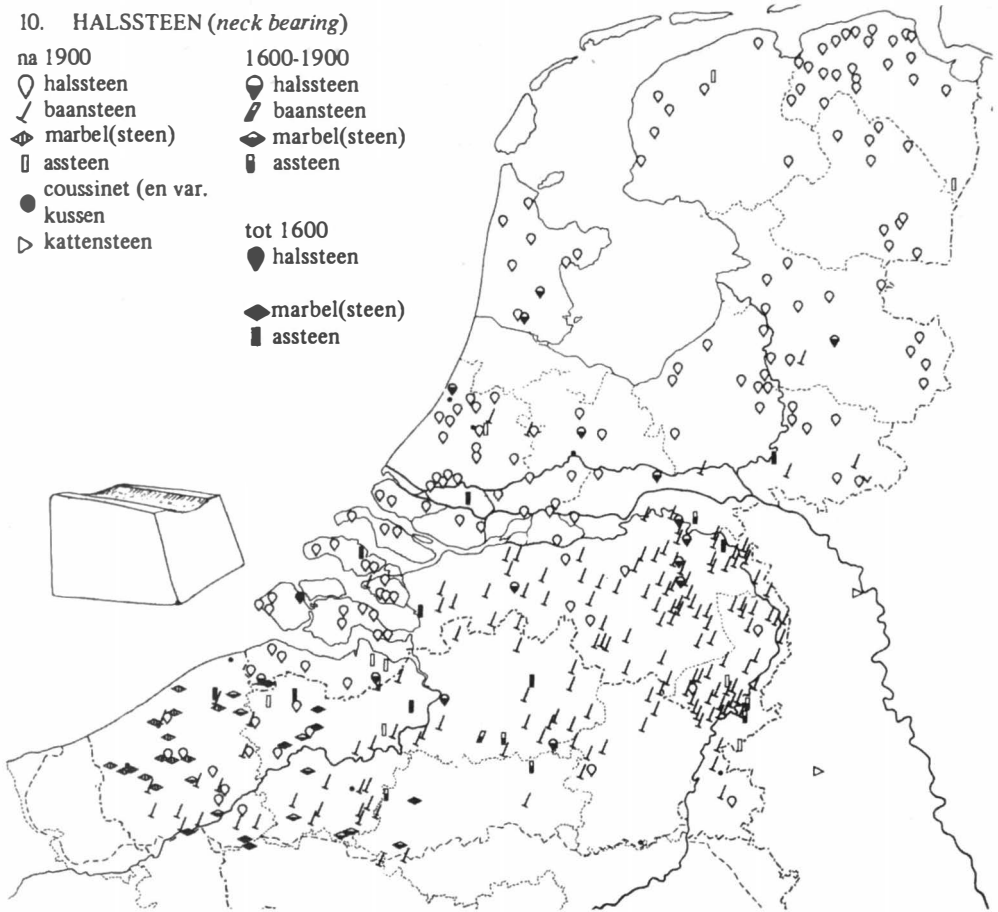
▮ assteen

tot 1600

● halssteen

◊ marbel(steen)

▮ assteen

Kaart 7 (halssteen)

zelfs nog specifiekere aangeven waar de as ondersteund wordt.

Deze steen staat op een balk die de *windpeluw* of *windpalm* heet, of *assebalk*, *banebalk*, *kussen*, *marbelbalk* of *steenbalk*. *Peuluw*, *peluw* en *pulm* zijn vroege ontleeningen uit het Latijnse *pulvinus*. Je herkent er het Engelse woord *pillow* nog in. *Peuluw* komt in onze taal in verschillende vormen voor, waarvan *peuluw* en het thans als beschaafd geldende *peluw* de meest gewone zijn, maar ook de verkorte vorm *peul(e)* is vrij algemeen. Andere vervormingen zijn *peuling*, *peulem* en *pulm*. Het element *wind*- in deze samenstelling bespraken we hoger al. De windpalm is immers de horizontale balk in de zijde van de roeden, de windweeg dus. Dat deze balk ook *assebalk*, *banebalk*, *marbelbalk* en *steenbalk* heet, is vrij eenvoudig uit te leggen: de balk draagt de as, de baan, de marbel of de steen. *Kussen* is vergelijkbaar

met *peuluw*, dat ongeveer dezelfde betekenis heeft.

5. Het aswiel

Rond de as zit een kamwiel dat de beweging van de as via een ander wiel (een wiel met staven) moet doorgeven aan de steen. Rond dit grote aswiel zit de rem, die in de molenterminologie meestal *vang* genoemd wordt (zie paragraaf 6). Dit wiel moet de horizontaal draaiende beweging omzetten in een verticaal draaiende beweging. Het is het grootste wiel in de molen, soms wel met een doorsnede van drie meter. Het aswiel bestond uit kruisarmen, plooiën en een velg waarin de kammen gestoken waren. Rond de velg van dit wiel gaat de vang, de rem.

De namen voor het aswiel zijn heel doorzichtig: samenstellingen met in het westen overal *wiel*, in het oosten *rad* als tweede element. Het eerste deel van de samenstelling kan *as-* zijn: het wiel dat op de as is bevestigd. *Groot wiel* werd gebruikt om dit wiel te onderscheiden van andere kleinere wielen in de molen. *Kamwiel* verwijst naar de kammen die dit wiel heeft. Het geheel van die kammen die op de velg waren ingeplant vormen een kroon, vandaar *kroonwiel*. *Bovenwiel* verwijst naar de plaats van het wiel in de windmolen en *vangwiel* naar de rem die rond dit grote wiel ligt.

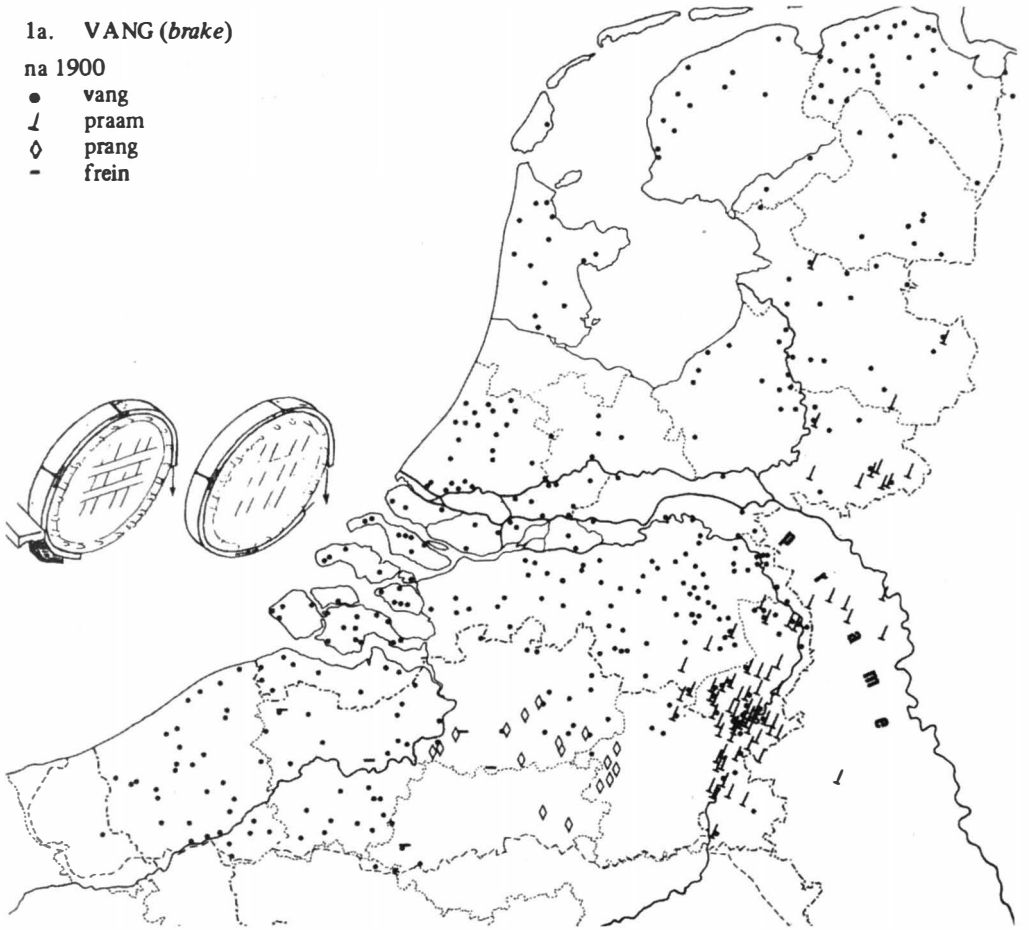
6. De vang

De vang of de rem die gebruikt wordt om de draaiende roeden van de windmolen tot stilstand te brengen is een houten hoepel (meestal uit vier of vijf segmenten, soms uit één stuk) met een ijzeren band eromheen. Deze rem ligt rond het grote wiel en werkt zoals een trommelrem. Het ene uiteinde van de hoepel ligt vast, terwijl aan het andere einde de zware vangbalk hangt, die als hij uit de ruststand getild wordt door zijn gewicht de vang nauwer om het draaiende kamwiel trekt totdat de molen stilstaat. Er zijn verschillen tussen de Hollandse vang en de Vlaamse, en ook de bediening van de vang kan verschillen. Er zijn vier benamingen in ons taalgebied: *vang*, *praam*, *prang* en *frein*, waarvan *vang* de meest verspreide is. *Praam* komt voor in Limburg, *prang* in Brabant. *Frein* komt slechts zelden voor. Stroop vermeldt dat

1a. VANG (*brake*)

na 1900

- vang
- ∟ praam
- ◇ prang
- frein

Kaart 8: vang (Stroop : 20)

er in oorsprong een woord *ghevange* bestond, maar dat de *ge-* daarvan is weggevallen. Het woord zou afgeleid zijn van het werkwoord *gevangen*, waarin het voorvoegsel de voltooide handeling uitdrukt en hier de betekenis heeft van 'door grijpen of vatten in zijn macht brengen'. *Ge* is later - toen het functioneel was geworden - afgevallen. En zo is *vang* ontstaan. (Stroop : 17-25)

Praam en *prang* hebben iets gemeenschappelijks in hun betekenis en etymologie. Ze kunnen beide herleid worden tot een werkwoord dat 'drukken' betekent en *frein* is het Franse woord dat afgeleid is van het Latijn *frenum* dat 'teugel' betekent.

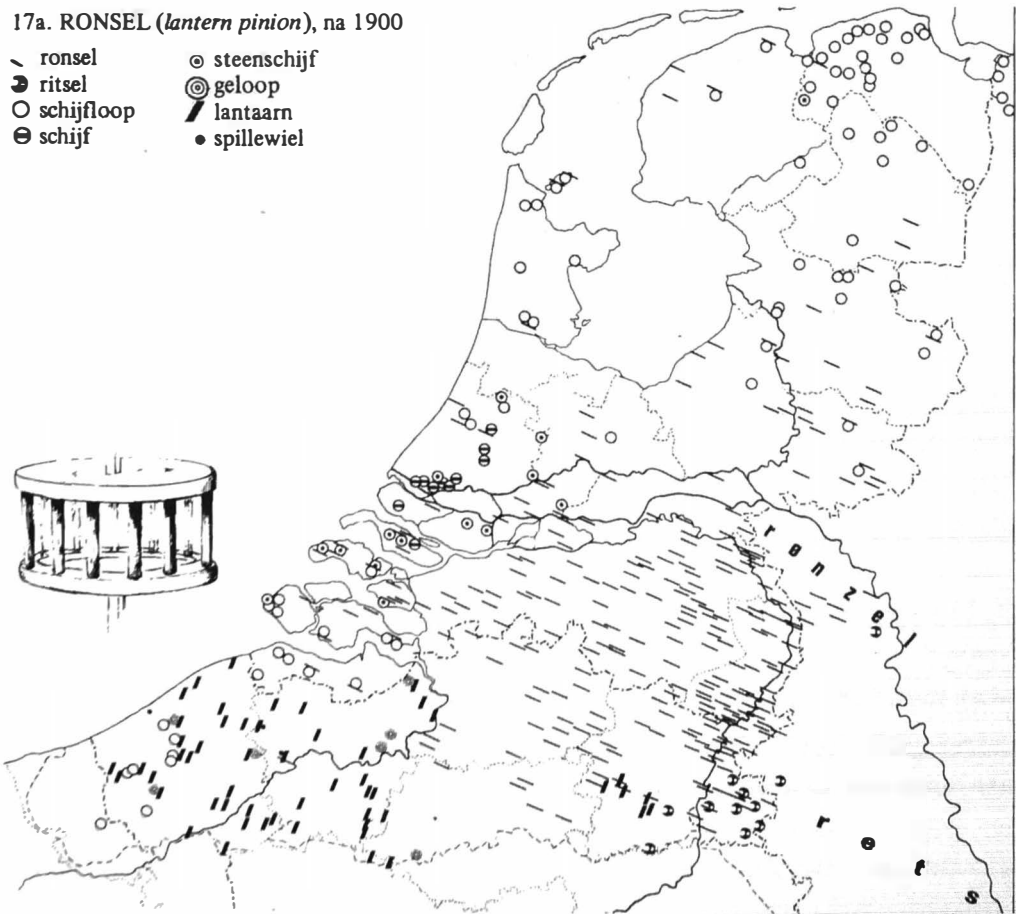
7. De lantaarn

Het kamwiel waarop de vang zit, draait in een wiel met spillen, een schijfloop. Dit onderdeel kent heel wat benamingen in ons

taalgebied: *lantaarn*, *schijfloop*, *rondsel*, enz. Het is een spillen- of stavenrad dat bestaat uit twee schijven van olmenhout met daartussen twaalf of veertien houten staven. Door dit rondsel gaat een grote spil die de stenen aandrijft. Dit wiel is een wiel met spillen omdat de stenen een beetje moeten kunnen bewegen naar boven, en dat kan omdat een toestel, de licht, ervoor zorgt dat de bovenste steen wat hoger of lager kan draaien. Doordat de steen hoger en lager kan, moet ook de spil hoger en lager geplaatst kunnen worden. Dat betekent dat de lantaarn of het rondsel ook mee naar boven en beneden beweegt, maar toch moet zorgen voor een continue beweging met het kamwiel. En dat kan alleen als de kammen tussen de staven kunnen blijven grijpen, ook al zakt of stijgt de spil een beetje. Van zeker één van de benamingen weten we dat die te maken heeft met de opkomst en de verspreiding van de watermolen, nl.

17a. RONSEL (*lantern pinion*), na 1900

- ronsel
- ☉ steenschijf
- ☉ geloop
- ☉ schijfloop
- ☉ schijf
- ☉ lantaarn
- spillewiel

Kaart 9: ronsel (Stroop : 190)

het Romaanse *lantaarn*. Het woord hangt samen met de vorm van dit onderdeel. De oudste lantaarn had immers een ronde vorm en bestond ook uit twee schijven met daartussen een aantal spijlen. Die benaming en vorm vindt men nog terug in de bouwkunde. *Schijfloop* en *spillegeloop* zijn beide afgeleid van het werkwoord *lopen*, waarmee hier de beweging van dit onderdeel wordt bedoeld. *Schijf* en *spillen* verwijzen naar de vorm van dit onderdeel. De term *geloop* kan een simplificatie zijn van de vorige benamingen, maar kan ook de oudere benaming zijn, waarbij de vorige benamingen dan specificerende benamingen geworden zijn. *Spillewiel* verwijst weer naar de spillen en *klein wiel* moet het hebben van de tegenstelling met het grote aswiel.

De andere frequent voorkomende benamingen zijn *rondsel*, *ritsel*, *rutsel* enz. De etymologie is niet zo duidelijk. Stroop zegt het volgende: "hoewel rondsel en ritsel op het eerste gezicht de indruk wekken verwante termen te zijn, beide beginnen met een r en zijn met een verwant suffix gevormd en doen vermoeden dat ze alleen door een eventueel assimilatieproces van elkaar zijn gaan verschillen, toch moeten we ze als aparte benamingen beschouwen". (Stroop: 185)

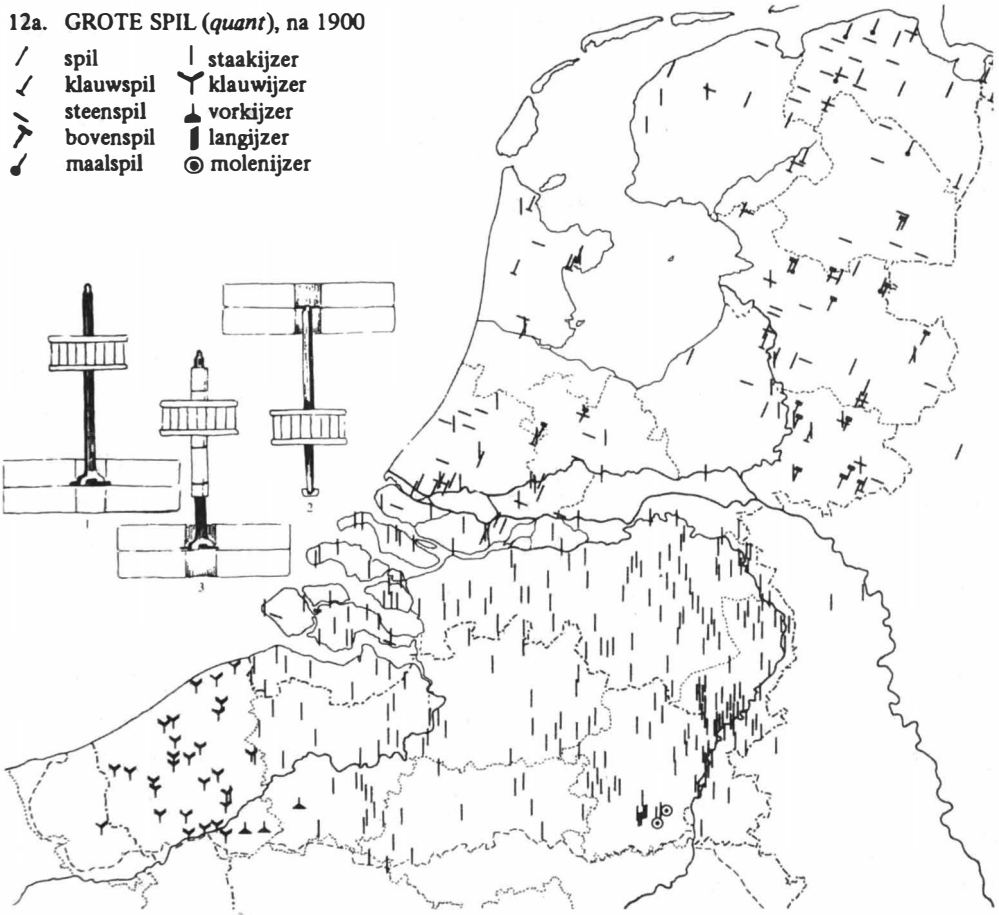
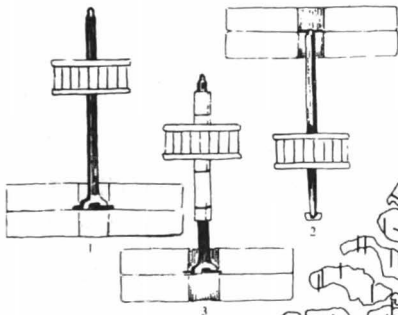
Ronsel bijvoorbeeld kan samenhangen met het adjectief *rond*. Sommigen suggereren dat het een verkleinvorm is van *rons*. Stroop denkt echter aan een afleiding van een werkwoord met *-sel*. Hij denkt aan het werkwoord *rinnen/rennen* (denk aan *renne* voor 'schommel'). Er zijn echter ook wel wat bezwaren. Het wijst – als we deze etymologie aanvaarden – op beweging. Dat geldt ook voor *ritsel*. *Rutsel* zou dan een rondingsproduct kunnen zijn. Er komen ook geassimileerde vormen voor zoals *russel* en *rossel*.

8. De grote spil

Het rondsel zit op de grote spil, de staande as die de steen in beweging zet. De grote spil moet de beweging van het aswiel immers doorgeven aan de rijs, een ijzer in de molensteen, en zo aan de bovenste molensteen. Zowel de watermolen als de windmolen hebben een dergelijke spil, maar de plaats is in beide molens verschillend. Ik beperk me tot de windmolen, waar deze spil zich steeds boven de stenen bevindt. Hij draait bovenaan in

12a. GROTE SPIL (*quant*), na 1900

/	spil		staakijzer
✓	klauwspil	Y	klauwijzer
⌘	steenspil	▲	vorkijzer
⌘	bovenspil	▬	langijzer
●	maalspil	⊙	molenijzer

kaart 10: de grote spil of het klauwijzer (Stroop : 128)

een balk en grijpt met een klauwvormig ondereind over de rij. De rij zelf rust op de kleine spil (zie tekening 2).

De benamingen voor de grote spil zijn gemakkelijk, ze refereren allemaal aan het uiterlijk van de spil. De meest algemene benaming is *spil*. *Steen-* en *maalspil* verwijzen naar de functie (*maalspil* is de spil die ervoor zorgt dat het graan gemalen wordt, brengt de stenen aan het malen en *steenspil* verwijst naar wat aangedreven wordt, de stenen waarmee men maalt). De spil wordt ook *bovenspil* genoemd omdat hij in een windmolen boven de stenen staat (en vormt daardoor een tegenstelling met het ijzer onder de steen dat *onderijzer* genoemd kan worden). *Molenijzer* komt ook voor. Deze benaming was vroeger de naam voor de rij, maar toen die een andere naam kreeg is het molenijzer overgegaan op dit onderdeel. *Langijzer* verwijst naar de lengte van deze spil. Dat geldt ook voor *staakijzer*; een staak moet altijd een zekere lengte hebben, denk aan de benaming *staak* voor

de standaard van de houten molen. *Vork-* en *klauwijzer* verwijzen naar de klauwvormige voet.

Op kaart 10 van het Nederlandse taalgebied kunnen we twee gebieden onderscheiden, nl. een met *ijzer* en een met *spil*, de grens loopt ongeveer gelijk met de grote rivieren.

9. De kleine spil

Er is ook een kleine spil in de molen. Die zit gedeeltelijk in en onder de liggende molenstenen. Hierop rust de rij, die precies over de nok van de kleine spil past. Onder die nok is de kleine spil rond en dikker dan het onderste gedeelte (zie tekening 2). Dat dikke gedeelte draait in de bus in de onderste molensteen, de ligger. De spil moet precies in die bus passen zodat geen meel verloren gaat. De spil eindigt in een rond uiteinde dat in een ijzeren of stalen pot draait, de spoorpot. Die pot is gemonteerd op een balk die omhoog en omlaag bewogen kan worden, om de afstand tussen de stenen te regelen (een onderdeel van de licht). De benamingen zijn soms te verklaren uit de aanwezigheid van de grote spil, zoals bijvoorbeeld *kleine spil*, *klein (molen)ijzer*, *onderspil*, *onderijzer*. De andere benamingen verwijzen naar de vorm van de spil en dan meestal naar het dikkere gedeelte dat in de bus draait. Zo heb je *hals*, *peer*, *peerijzer*, *perestaf*. Ook *borstspil* en *bolspil* houden verband met die verdikking.

10. De rij

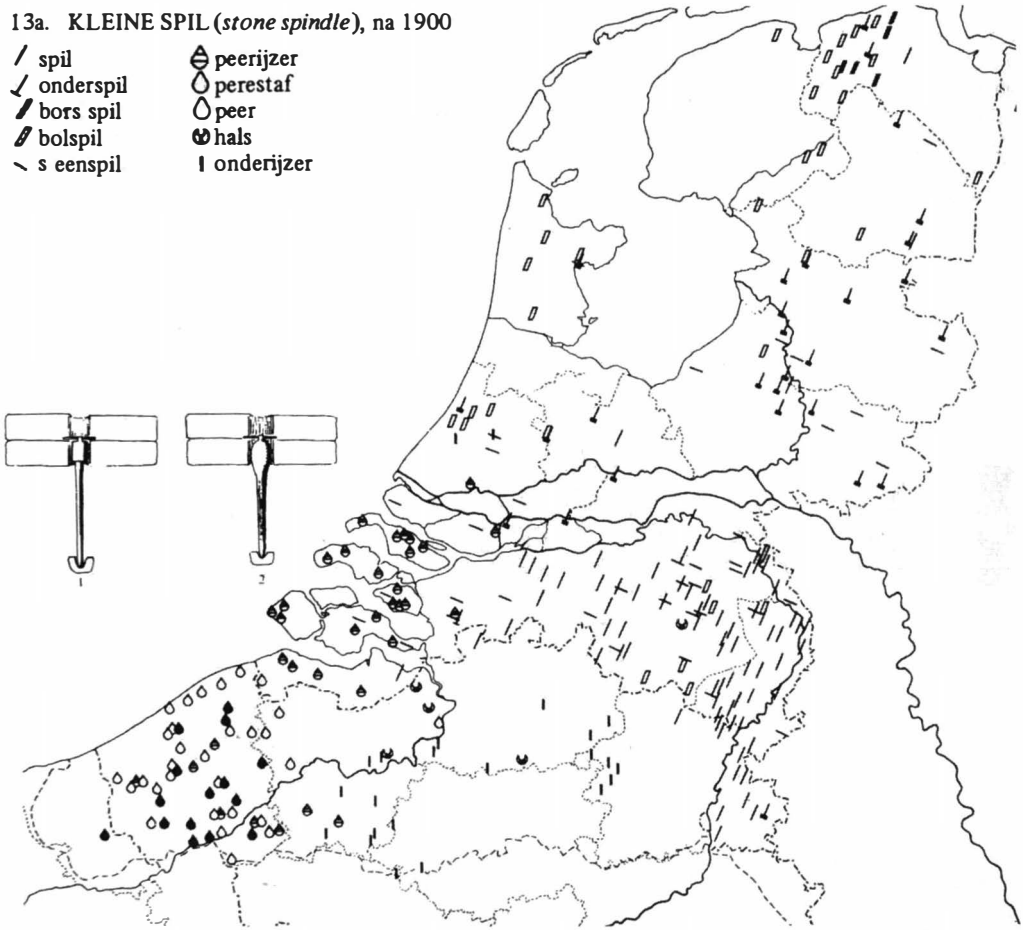
De rij zelf is een speciaal ijzer dat zich in de bovenste steen, de looper bevindt. Tegenwoordig is dat een kruisvormige rij, maar vroeger was er ook een model met twee takken. De rij met de dubbele zwaluwstaart is lang het voornaamste type gebleven.

Molenijzer is een merkwaardige benaming, omdat het woord nu niet meer in de terminologie van de molenaar voorkomt, maar wel een gangbare benaming is in heraldische kringen. De naam *molenijzer* voor de rij hangt samen met het feit dat er nauwelijks ijzer aanwezig is in de molen. In oude rekeningen wordt gesproken van vier grote ijzers, en dat zijn de vier die op tekening 2 worden getoond.

De oudste benaming voor de rij is het Latijnse *anaticula*, letterlijk

13a. KLEINE SPIL (*stone spindle*), na 1900

/ spil	⊕ peerijzer
✓ onderspil	○ perestaf
▤ bors spil	○ peer
▥ bolspil	⊗ hals
~ s eenspil	I onderijzer

Kaart 11: de kleine spil (Stroop : 144)

'eendje' dat als molenterm nu in alle Romaanstalige landen van Europa aangetroffen wordt. Een Nederlandse benaming die met het uiterlijk te maken heeft, is *desser*. Het is hetzelfde woord als *dessel* in de betekenis 'houweel'. Die naamsovereenkomst is te verklaren op basis van de uiterlijke overeenkomsten tussen zo'n houweel met steel en de rijm met de kleine spil of onderijzer.

De etymologie van de Nederlandse benaming *rijm* is moeilijk. Een van de mogelijke etymologieën die Stroop (108) geeft, is dat het woord samenhangt met het werkwoord *rinnen* (cfr. hoger), maar de kans is wellicht klein omdat de meeste benamingen voor de rijm gebaseerd zijn op de uiterlijke kenmerken van dit onderdeel. Stroop vermoedt dat de naam te maken heeft met het Latijnse *rana* dat 'kikvors' betekent en dus gebaseerd is op vergelijking met dit dier (Stroop : 108).

11a. RIJN (*rynd*)

na 1900

● rijn

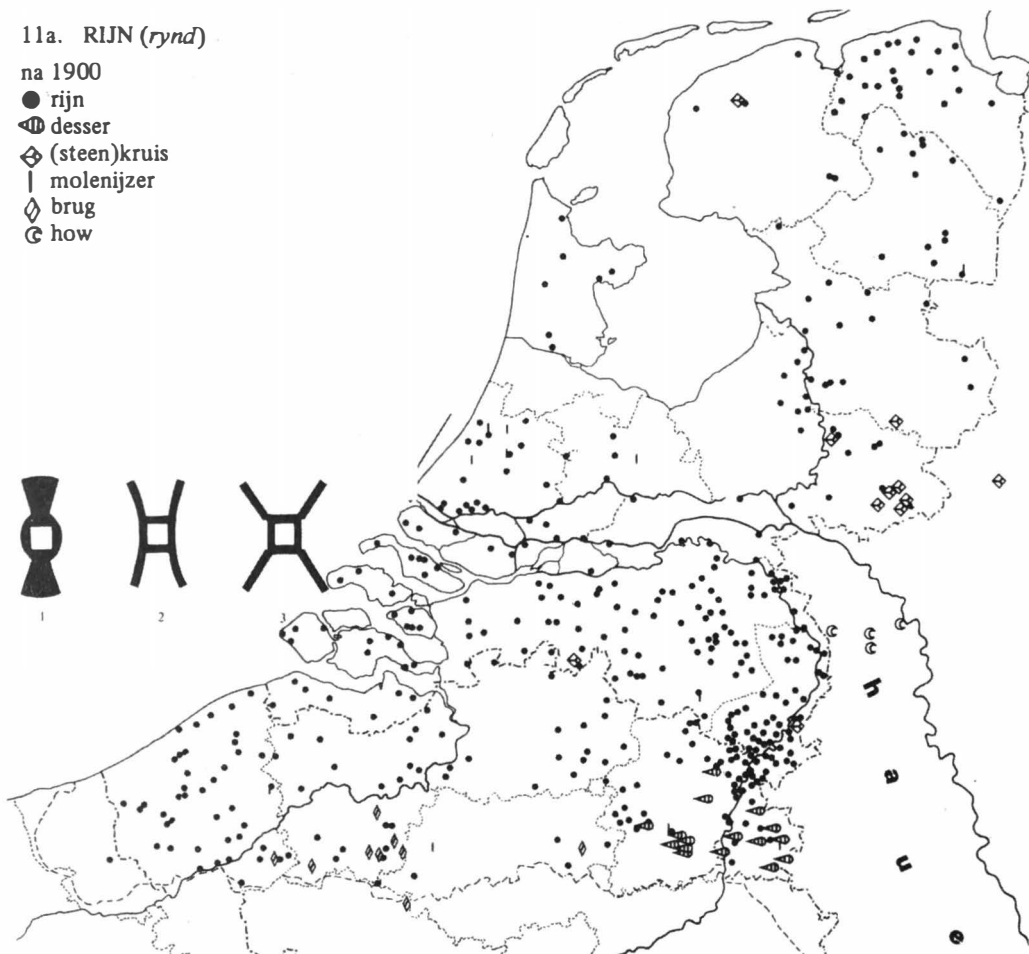
◐ desser

◊ (steen)kruis

| molenijzer

◊ brug

⊗ how

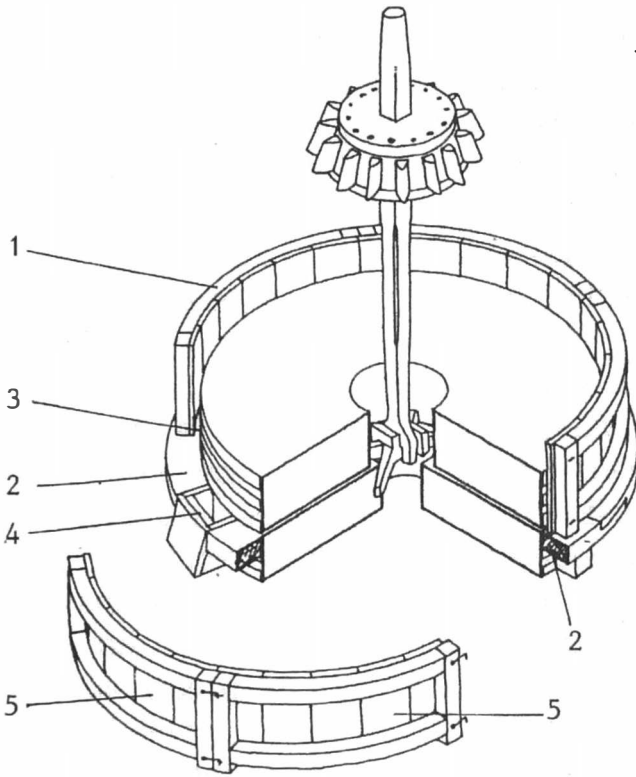
Kaart 12: de rijn (Stroop : 112)

11. Steen en graanbak

Met de spillen en de rijn zijn we bij de twee maalstenen, de looper en de ligger (de ene loopt, de andere ligt stil) terechtgekomen. Ze zitten in een steenkuip, met daarop een bak, het kaar, in de vorm van een afgeknotte piramide, die zich boven de bovenste molensteen bevindt. (zie tekening 1) Het graan wordt in deze trechter gestort en komt eerst in het schoe, vervolgens in het kroggat van de molensteen terecht. De bak rust op twee balkjes, *kaarbomen*, die zelf weer dragen op het deksel van de steenkuip. Het schoe is een klein schoenvormig bakje dat, doordat het voortdurend tegen de vierkante draaiende grote spil slaat, in een

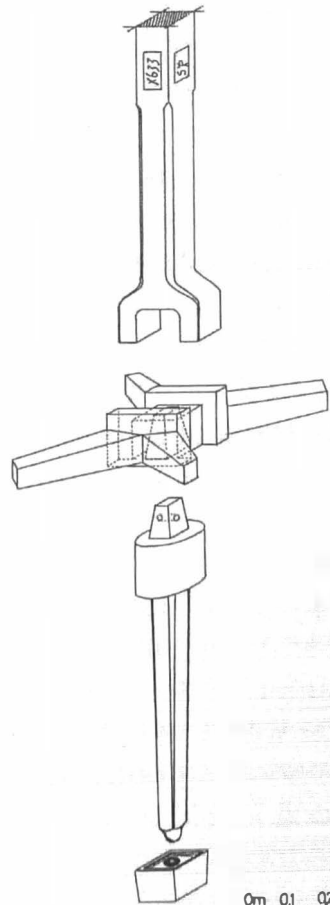

◀ Tekening 1 : steenkuip met de maalstenen en de grote spil (Woordenboek van de Vlaamse Dialecten)

1 steenkuip, 2 ringhout,
3 ruimte tussen steen en kuip,
4 meelgat, 5 kuipstuk.

Tekening 2 : viertakrijn met
bovenaan de grote spil, onder-
aan de kleine spil en spoorpot
(Woordenboek van de Vlaamse
Dialecten) ▶

constante schuddende beweging is. Het graan loopt daardoor in regelmatige hoeveelheden in het kroggat van de molensteen. *Graanbak* is uiteraard de meest doorzichtige benaming: de bak waar men het graan in giet. Dergelijke constructies komen ook voor in oude rekeningen, het zijn samenstellingen met woorden die tot de algemene woordenschat behoren. Het gebruik van het adjectief *grote* zowel bij *graanbak* als bij *bak* dient als tegenstelling met het veel kleinere bakje, het *schoe*, onder aan de stenen.

Het woord *kaar* is dan weer een simplex, maar het is een woord dat volgens Stroop ook elders in Europa voorkomt. Het is de naam voor allerlei soorten vaatwerk van lijk-kist tot braadpan. De etymologen zijn het erover eens dat het woord *kaar* een specifiek Germaans woord is. Bij ons is het in gebruik voor een vismand en een bijenkorf. Dat geldt ook voor *romp*, dat als bijenkort bekend is in onder andere Sleeswijk-Holstein en Mecklenburg. Deze beide woorden sluiten daarmee aan bij een reeks Zweedse namen voor het kaar, die ook gebruikt worden voor vaten van allerlei vlechtwerk zoals de bijenkorf en de viskorf. Er zijn etymologen die *romp* en *kaar* proberen te herleiden tot de grondbetekenis 'uitgeholde boomstam' en dat is eigenlijk wel plausibel. Om echter tot de molenbetekenis te komen, dient na de grondbetekenis een algemene betekenis 'vaatwerk in de vorm van een holle boomstam' te worden toegevoegd. Dan is het ook niet nodig aan te nemen dat er bij het vissen werkelijk holle boomstammen zijn gebruikt.

---

182 *Tremel* is de enige Romaanse benaming onder de benamingen voor het kaar. De vorm *treme* die voorkomt in het ouder Nederlands is te herleiden tot het Latijnse *trimodia*, oorspronkelijk de naam voor een vat met een inhoud van drie schepel (Stroop : 205-215).

Enkele onderdelen zoals de licht (het systeem om de stenen van elkaar te lichten) en het luiwerk (het systeem om zakken op te trekken), de standerd en de teerlingen van de standerdmolen, de spruiten of schoren van de stenen molen bleven onbesproken. Toch willen we graag op basis van de besproken gegevens tot een soort samenvatting komen, die vooral gebaseerd is op wat Stroop in zijn onderzoek heeft onderzocht (Stroop : 219-230).

12. Besluit: benoemingsmotieven in de molenterminologie en ontstaan van molentermen

Voor de naamgeving in de molenterminologie worden diverse benoemingsmotieven gebruikt. Uiteraard zijn deze motieven universeler toepasbaar dan enkel op de molentaal. Een beroepstaal moet zich immers behelpen met zaken uit de algemene woordenschat van de overkoepelende taal in die regio of dat land.

Een algemene manier om dingen te benoemen is gebruikmaken van metaforen: men benoemt een voorwerp op grond van zijn uiterlijke gelijkenis met een andere zaak. In de molenaarsterminologie hebben we bijvoorbeeld *klauwijzer*, *vorkijzer*, *peerijzer* en *lantaarn*. Overeenkomst met lichaamsdelen is ook bij de molen een vrij vaak voorkomend motief: *pestel*, *borst*, *hals*. Dierlijke metaforiek is aanwezig in *rijn*, maar ook in *kikkers* of *puiten* - dat zijn de haken waarachter de zeilen worden vastgemaakt.

Een betrekkelijk weinig voorkomend motief is dat van het materiaal waarvan een onderdeel gemaakt is, maar dat is ook begrijpelijk want bijna alle molenonderdelen zijn van hout; we kennen wel de namen voor de vier grote ijzers: *staakijzer*, *klauwijzer*, *molenijzer*, *groot ijzer*, *klein ijzer*, *peerijzer* en *houten molen* en *stenen molen*. Enkele namen zijn afgeleid van werkwoorden: *rutsel*, *ronsel*, *schijfloop*, *spillegeloop*, *vang*, *praam*, *prang*, ook *loper* en *ligger*. De molenaarsterminologie kent naast directe ontleningen een aantal gevallen van leenvertaling. Dat is het vertalen van een woord uit een bepaald woordveld van een ander taalsysteem. Bij de *vang* waren dat *prang* en *praam* die opgevat kunnen worden als leenvertaling van *pass*. Ook *romp* 'kaar' zou als zodanig kunnen worden beschouwd. Het verschijnsel heeft te maken met de omstandigheid dat het steeds namen betreft voor begrippen die ook ontleend worden. Nog duidelijker blijkt dat bij het grote aantal ontleningen dat in de molenaarsterminologie voorkomt. Echte ontleningen zijn bijvoorbeeld oorspronkelijk Romaanse woorden als *pestel*, *rijn*, *lantaarn* en *tremel*. Evengoed zou je bij een aantal Germaanse namen van ontleningen kunnen spreken, maar het is moeilijk om aan te tonen of een woord echt is overgenomen of al in het eigen taalsysteem aanwezig was en

een betekenisuitbreiding onderging.

Bij de naamgeving neemt men ook een zeker streven naar gemeenschappelijke kenmerken waar. Zo zijn *windluiken* en *windborden* in veel plaatsen zo genoemd naar de windzijde. Waar die *stormeind* heet, komen voor de hoger genoemde onderdelen namen voor als *stormluiken* en *stormborden*. Waar het *windweeg* is, tekenen we *windborden* of *windluiken* op.

Een ander vaak voorkomend motief is werken met tegenstellingen zoals in *groot* en *klein ijzer*, *bovenwiel* en *onderwiel*, *bovenspil* en *onderspil*.

Er zijn ook veel samengestelde benamingen in de molenterminologie, die te herleiden zijn tot een substantief met een beperkende nabepaling. In een aantal gevallen gingen deze constructies echt vooraf aan de huidige namen. Dat kunnen we uit oude rekeningen opmaken. Voorbeelden zijn: bak daarmen tcoren in gheit → korenbak; daar tgroot ijzer in loopt → ijzerbalk; cupe die om den steen staan → steenkuip. Woorden zoals *assteen*, *kamwiel*, *korenwiel*, *vangwiel*, *windzijde* en *standerdmolen* zijn eveneens voorbeelden.

Weinig molentermen zijn ontstaan in de Nederlanden. Het aantal heteroniemen bij verreweg de meeste onderdelen is opvallend klein. Dit hangt ongetwijfeld samen met het beroep van de molenaar. In kleine plaatsen was zelden meer dan een molenaar werkzaam, bovendien werd het werk gedaan buiten de woonkernen. Een molenaar bevond zich dus in twee opzichten in een geïsoleerde positie. Hij woonde en werkte zonder onmiddellijke bureu, en had vrijwel geen contact had met collega's van elders. Als er al contact was, dan ging dat via de molenbouwer of molenhersteller. Veranderingen in de molenaarsterminologie gaan dan ook bijna altijd gepaard met technische veranderingen die van elders worden overgenomen.

Jan Stroop heeft met zijn onderzoek vooral willen aantonen dat er verschillende molengolven zijn geweest, die hun invloed hebben gehad op de taal van de molenaars. Stroop ziet een aantal vernieuwingen in de woordenschat opduiken met de opkomst van de Hollandse of stenen molen, sinds 1600. Vernieuwingen die hiermee te maken hebben zijn de namen voor de schoren of spruiten (die we in dit artikel niet hebben besproken) en de

windborden. Naamsveranderingen die door de invoering van dit type gebeurd zijn, zijn de namen voor het aswiel. Dat aswiel kreeg in de Hollandse molen de naam *bovenwiel*, omdat er twee grote wielen waren in een stenen molen. Er zijn ook oude benamingen die een nieuwe impuls krijgen bij het invoeren van dit nieuwe type. Dat geldt bijvoorbeeld voor de vang. Op oudere kaarten komt *vang* nooit voor in het oostelijke gedeelte, op nieuwere wel. De verandering valt zo precies samen met de opkomst van de Hollandse molen dat het niet moeilijk is er verband tussen te zien. Ook op een meer indirecte manier heeft de opkomst van de stenen molen invloed gehad op de ontwikkeling van de terminologie, bijvoorbeeld *standermolen*. Voor het nieuwe type er was, heette een houten molen gewoon *windmolen*.

De Brabants-Antwerpse regio vertoont eigen kenmerken. Zo is het ontstaan en de opkomst van *staakijzer* een Antwerps-Brabantse aangelegenheid, evenals die van *hals* voor kleine spil. *Baan* en *baansteen* vallen eveneens onder deze groep, ook al komen ze beide ook wel in Limburg en Vlaanderen voor en zijn ze opvallend jonger dan *staakijzer* en *hals*. Het lijkt erop dat Brabant in de ruimste zin maar toch in het bijzonder in het zuiden door de eeuwen heen een terminologisch eiland geweest is dat zijn termen ook naar omringende gebieden heeft uitgestraald. Ook Vlaanderen, en meer specifiek West-Vlaanderen vertoont duidelijk eigen trekken. Vlaamse voorbeelden zijn *klauwijzer* en *peerijzer*. Een opmerkelijke jonge verandering is *lantaarn*, en ook *graanbak* en *korenbak*. Beide ontwikkelingen tonen aan dat Vlaanderen als windmolengebied lang een grote betekenis heeft gehad. Dit zijn vrij recente veranderingen, maar de meest typerende bestanddelen van de Vlaamse terminologie stammen nog uit de eerste tijd van de windmolen. Het zijn benamingen die ten tijde van de eerste windmolens vanaf ongeveer de 13de eeuw in Vlaanderen zelf ontstaan zijn of eventueel in vertaling ontleend werden aan de naamgeving in Noordwest-Frankrijk. Ze hebben dan ook alle betrekking op de houten standermolen. Zo kennen we bijvoorbeeld *staken*, een voortzetting van *atak* dat in Noordwest-Frankrijk nog altijd gebruikt wordt. Ook *pestel* is hiervan een voorbeeld. Ook al is het woord etymologisch zo Romaans als maar kan zijn, een variant in Frankrijk is niet aanwijsbaar. Een ander woord dat het niet ver gebracht heeft, is

windweeg, waarvan het gebied in grote trekken overeenkomt met het gebied van *pestel* en *stake*. Het grote belang van Vlaanderen als molenland blijkt het duidelijkst bij benamingen die niet tot dat gebied beperkt gebleven zijn, maar die zich na hun ontstaan of ontlening in Vlaanderen over het Nederlandse taalgebied verspreid hebben. De expansie van die benamingen illustreert hoe de oude standerdmolen vanuit Noordwest-Frankrijk via Vlaanderen en de Nederlanden is binnengedrongen. Een goed voorbeeld is de schijfloop of lantaarn. De tijds- en ruimteaspecten van de verspreiding daarvan vormen een weerspiegeling van wat met de windmolen zelf gebeurd is. Dat geldt ook voor *rijn* en *vang*: deze benamingen komen al vroeg voor in het zuidwestelijke deel, maar *rijn* en *vang* zijn benamingen van onderdelen die in technisch opzicht verschillen van soortgelijke onderdelen elders. Deze gebieden zeggen dus weinig of niets over de zuidwestelijke expansie van de windmolen als zodanig. Opvallend is ook nog dat het gaat om een omsingelende expansierichting: langs de kust, dan naar Oost-Nederland, en het middendeel niet.

Het verhaal van de taalgeografie loopt tot nog toe redelijk parallel met wat geschiedkundigen vertellen maar er moet ook nog een tweede verspreidingshaard geweest zijn. Stroop noemt dit de Rijnlandse expansie. Voorbeelden noemt hij *praam*, *prang* en *pars*, ook *stander* en *borsten*. Stroop besluit dat deze Rijnlandse expansie er moet geweest zijn rond dezelfde periode als in het zuidwesten, rond het einde van de 13de eeuw. De oostelijke expansie is dus ongeveer gelijktijdig met de zuidwestelijke verlopen.

NOTEN

1. Dit artikel is gebaseerd op een lezing die werd gehouden op een studiedag over 'vakwoordenschat en arbeidersdialekten' op 19 december 2008. Deze studiedag wordt georganiseerd door VIAT vzw en O.F.O.B.I.E (Oost-Vlaamse Federatie voor Oudheidkundig Bodemonderzoek en Industrieel Erfgoed), in samenwerking met VARIATIES vzw, Koepelorganisatie voor Dialecten en Oraal Erfgoed in Vlaanderen en Universiteit Gent, Vakgroep Nederlandse Taalkunde/Woordenboek van de Vlaamse dialecten.
2. Op de kaart die Stroop afdruckt is het Frans-Vlaamse woord buik niet geattesteerd. Het is wel te vinden in het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten, dat pas na de studie van Stroop verscheen. Zie de woordkaart in die aflevering.

GERAADPLEEGDE WERKEN

L.-L. De Bo, *Westvlaams Idioticon*, Gent, 1873, 18922

P. de Kunder- J. de Hulster, *Enige molen(aars)termen in Zeeuws-Vlaanderen*, scriptie M.O. – nederlands aan de Haagse leergangen, 1984.

V. De Tier, *De terminologie van de windmolenaar in Oost-Vlaanderen*, licentiaatsverhandeling, Gent, 1985.

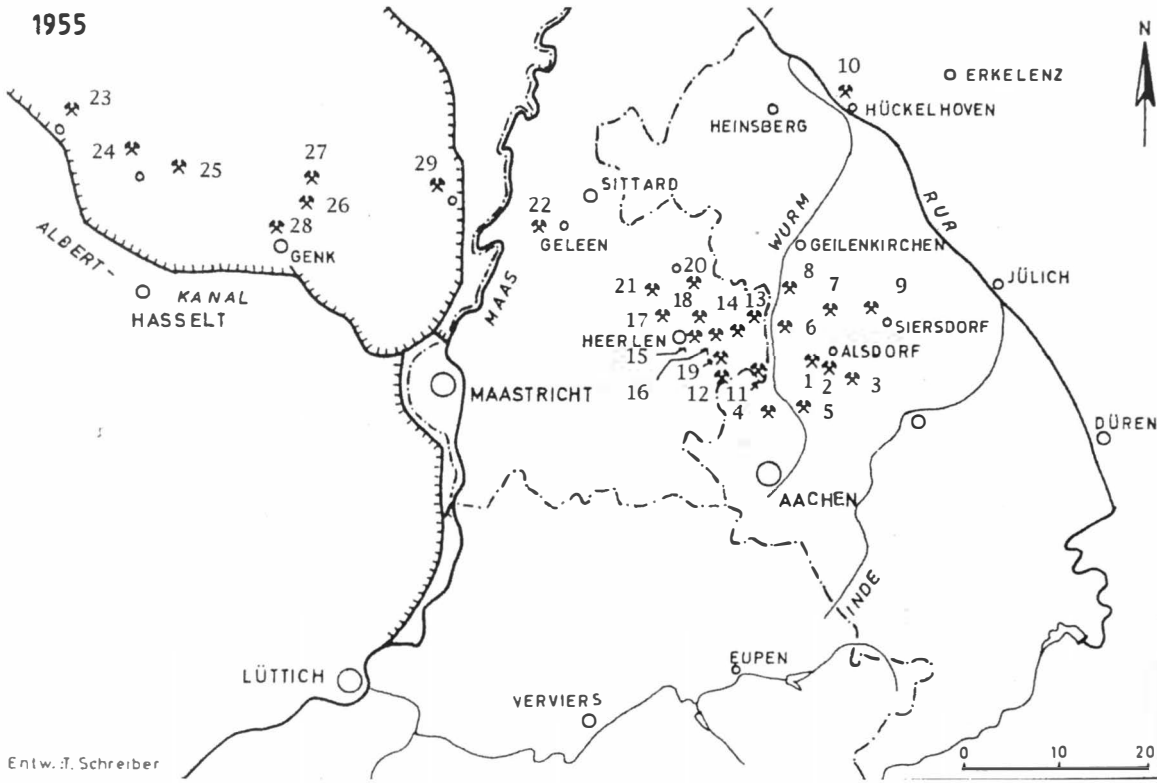
V. De Tier en J. Van Keymeulen, *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten. Deel II Niet-agrarische vaktalen, aflevering 5. De Molenaar*. Tongeren, 1990

J. Stroop, *Molenaarstermen en molengeschiedenis*. Amsterdam, 1977.

P.H. Vos en A. Weijnen, *Woordenboek van de Brabantse Dialecten. Deel II Niet-agrarische vaktalen, aflevering 2. Brouwer en molenaar*. Assen, 1983.

R. Vandenberghe, *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten. Deel II Niet-agrarische vaktalen, aflevering 7. De zeevisser*. Tongeren, 2000.

H. van de Wijngaard en H. Cromptvoets, *Woordenboek van de Limburgse Dialecten. Deel II Niet-agrarische vaktalen, aflevering 3. Molenaar*. Assen/Maastricht, 1991.

De mijnbouwgebieden in Belgisch en Nederlands Limburg en het aangrenzende Duitse gebied in 1955

11 Domaniale mijn	21 Emma
12 Willem-Sophia	22 Maurits
13 Julia	23 Beringen
14 Laura	24 Zolder
15 Oranje Nassau I	25 Houthalen
16 Oranje Nassau II	26 Zwartberg
17 Oranje Nassau III	27 Waterschei
18 Oranje Nassau IV	28 Winterslag
19 Wilhelmina	29 Limburg Maas Eisden
20 Hendrik	

Mijnwerkerstaal in Nederland en Vlaanderen

Ton van de Wijngaard

Inleiding

In 1974 werden de laatste 2 mijnen in Nederlands Limburg gesloten en in 1992 ging in Belgisch Limburg als laatste de mijn in Zolder dicht. Met die sluiting kwam een einde aan een periode die ongeveer 100 jaar een duidelijk stempel heeft gedrukt op het economische, maatschappelijke en culturele leven in deze twee provincies. Voor de beide Limburgen geldt dat de grootschalige ontginning van koollagen pas dateert van het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste. De mijnbouwterminologie is dus, in tegenstelling tot veel andere vaktalen, overwegend van jonge datum. Maar ook op andere punten wijkt ze af van het traditionele patroon. Het begrip mijnbouwtaal is bijvoorbeeld de overkoepelende term voor verschillende beroepen die we binnen de mijn aantreffen: dat van de houwer, van de stutter, van de schietmeester, enzovoorts.

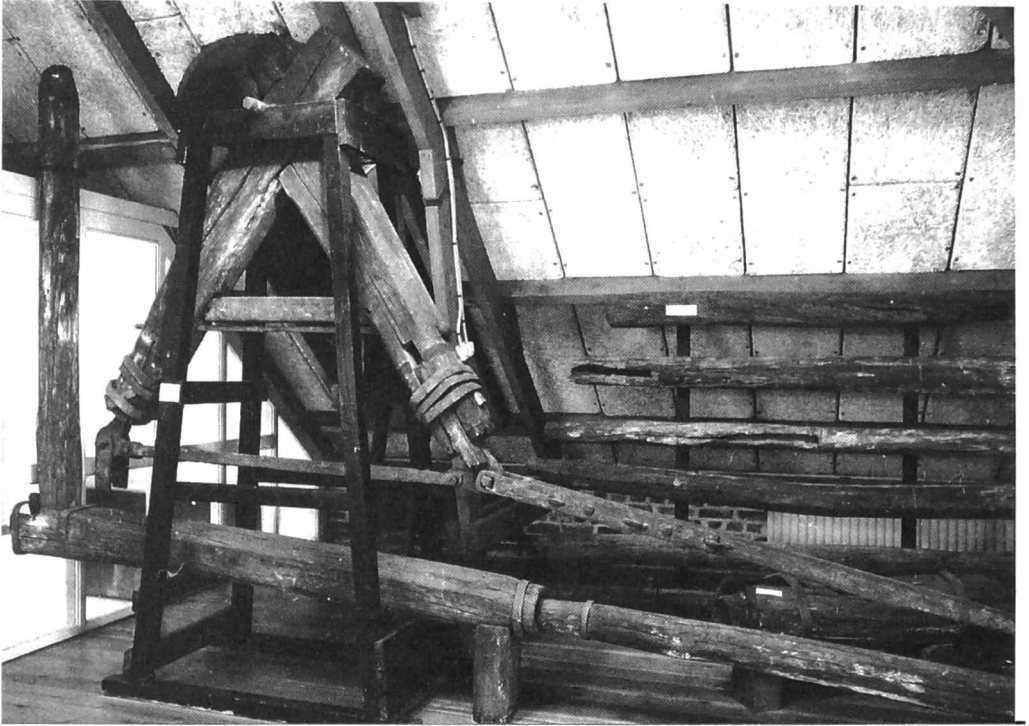
In 1989 is deze vaktaal vastgelegd in een aflevering van het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* (WLD). (Noot 1) De materiaalverzameling en enquêtering daarvoor heeft plaatsgevonden in de eerste helft van de jaren tachtig van de vorige eeuw. Toen waren er nog volop mijnwerkers – ook in Nederlands Limburg – die het mijnbedrijf van dichtbij hadden meegemaakt.

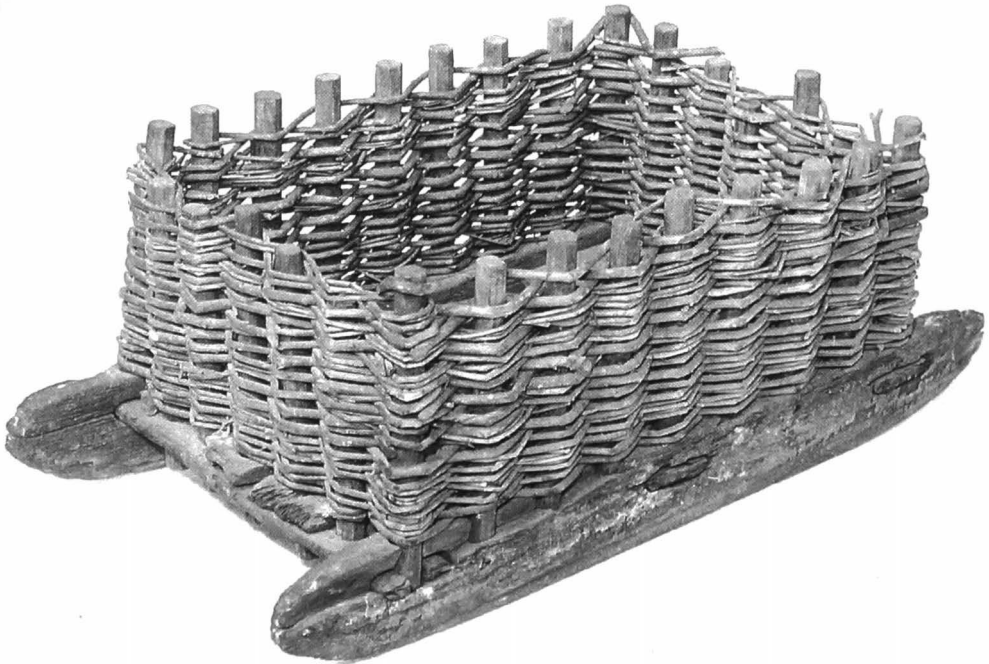
189

1. Het gebied

Het Nederlands Limburgse en het Belgisch Limburgse mijnbouwgebied zijn onderdeel van hetzelfde steenkoolbekken. Het strekt zich uit van de omgeving van Aken in Duitsland via het zuiden van Nederlands Limburg tot in de buurt van Antwerpen in het westen. In het daar meer ten zuiden van gelegen steenkoolbekken vinden we de mijnbouwgebieden van Luik en van de Borinage. Meer noordelijk in Nederlands Limburg loopt nog een ander steenkoolgebied. Daar is men in de jaren zestig in Vlodrop nog begonnen met het aanleggen van een nieuwe

'Pompenwerck', afkomstig uit het mijnbouwgebied rond Kerkrade

'Hond(t)' voor het ondergrondse transport van de kolen, afkomstig uit het mijnbouwgebied rond Kerkrade

mijn, de Beatrix, maar die is nooit in exploitatie genomen. In de beide Limburgen bevonden zich in totaal 19 mijnen waarvan 7 in Belgisch Limburg en 12 in Nederlands Limburg. In Belgisch Limburg waren dat van west naar oost de mijnzetels van Beringen, Zolder en Houthalen, de gemeente Genk met de mijnzetels van Zwartberg, Winterslag en Waterschei en de meest oostelijke mijn in Eisden. In Nederlands Limburg bevonden zich twaalf mijnen. Daarvan waren er acht particuliere mijnen en vier staatsmijnen die door de overheid werden geëxploiteerd. Dat waren van west naar oost de Maurits (in Geleen), de Emma (Hoensbroek), de Hendrik (in Brunssum) en de Wilhelmina (in Schaesberg). Van de 8 particuliere mijnen waren er vier van het Oranje-Nassau concern (de mijnzetels Oranje Nassau I, III en IV in Heerlen en de Oranje Nassau II in Schaesberg), twee van Laura en Vereeniging (de mijnen Laura en de Julia, beide in Eygelshoven) en daarnaast nog de Domaniale mijn en de Willem-Sophia, beide in Kerkrade. Ten oosten van Nederlands Limburg bevond het mijnbouwgebied van Aken met een tiental steenkoolmijnen. De laatste nog in productie zijnde mijnen uit dit Duitse gebied werden eind jaren negentig van de vorige eeuw gesloten.

2. Historisch overzicht

2.1 Nederlands Limburg

De aanwezigheid van steenkolen in Nederlands Limburg was al van oudsher bekend. Al in de Middeleeuwen werden er in de omgeving van Kerkrade steenkolen gedolven. Dat was mogelijk omdat de steenkoollagen in het dal van het riviertje de Worm aan de oppervlakte kwamen. Vanaf de dertiende eeuw gingen de kolendelvers ook lagen op grotere diepte ontginnen en ging men met behulp van schachtjes de ondergrond in. De koolgroeven werden geëxploiteerd door particuliere kolengravers: *Koelgrevere* of *Köhler*. Deze kolendelvers waren vaak verenigd in kleine groepjes: de *Köhlergesellschaften*.

In 1741 nam de abdij Kloosterrade of Rolduc, in de buurt van Kerkrade, één van die mijnbedrijven onder eigen beheer. Men

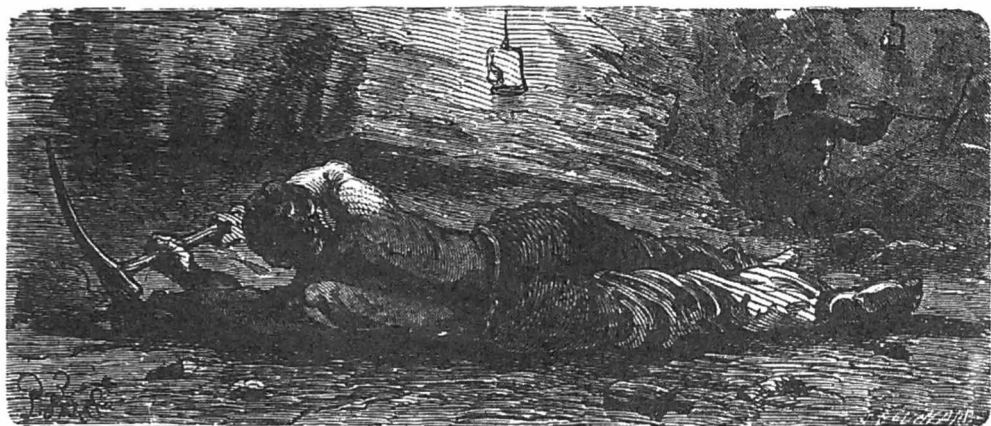
begon toen de technische uitrusting te verbeteren. Vooral de afvoer van het mijnwater werd grondig aangepakt, want doordat er op grotere diepte werd gewerkt ontstond er ook meer watertoevloed. Daarbij werd gebruik gemaakt van houten pompinstallaties voor het omhoogpompen van het mijnwater. De pomp werd aangedreven door middel van paarden of met behulp van een waterrad. Een dergelijke installatie wordt in archiefstukken met de term *pompenwerck* aangeduid. Het transport ondergronds gebeurde met behulp van de zogeheten *hoent* of *hont*, een van wilgentenen gevlochten slede waarmee de steenkolen in de mijn naar de schacht werden vervoerd.

In de loop van de jaren steeg het aantal mijnwerkers en werden meer schachten aangelegd. En tegen het einde van de achttiende eeuw kon men spreken van een voor die tijd bloeiende mijnontginning. Er werden rond die tijd ongeveer 50.000 ton kolen per jaar geproduceerd.

In de Franse tijd (1793-1815) nam de Franse staat de mijn in beslag. De mijn die inmiddels Domaniale mijn genoemd werd, raakte door slecht beheer in verval en werd rond 1800 gesloten. Vanaf 1815, met een onderbreking in de Belgische periode 1830 – 1839, werd de mijn door de Nederlandse Staat geëxploiteerd. Naast de Domaniale mijn bestond er op dat moment nog een tweede mijn op Nederlands grondgebied. Deze mijn, de Neuprick, was in handen van particulieren.

Vanwege de slechte verkeersverbindingen van de Domaniale mijn en de daardoor veroorzaakte afzetproblemen, werd in 1842 bij de Staten-Generaal een voorstel ingediend tot aanleg van een spoorwegverbinding Aken-Maastricht met een zijlijn van Simpelveld naar de Domaniale mijn. Nadat de Staten-Generaal geweigerd hadden om hiervoor geld ter beschikking te stellen, stelde een consortium van particulieren voor, de spoorlijn op hun kosten te bouwen. Voorwaarde was wel dat zij de Domaniale mijn konden pachten. In 1846 werd de Domaniale mijn door de Nederlandse Staat voor 99 jaar verpacht aan de Aken-Maastrichtsche Spoorwegmaatschappij. (Noot 2)

In 1882 werd het ondergrondse bedrijf van de Domaniale mijn beschreven in een bijdrage in het tijdschrift *Eigen Haard*. (Noot 3)
De schachtkooi waarmee de mijnwerkers naar het ondergrondse

Het loshakken der steenkool.

Loshakken van de steenkool in de Domaniale mijn in Kerkrade (1882)

gedeelte van de mijn werden vervoerd, werd toen al met behulp van een stoommachine op- en neergelaten. Daarnaast kon men ook nog steeds met behulp van ladders het ondergronds bedrijf bereiken. Het transport van de kolen vond in de grotere gangen plaats met behulp van paarden, die ook ondergronds een stal hadden. In kleinere gangen werden de mijnwagens door kinderen naar de schachten getrokken. De kolen werden liggend met behulp van de pikhouweel, de *bickel* losgemaakt; de werkplek werd verlicht met behulp van een olielampje, dat ook wel *sjwaampot* werd genoemd. *Sjwame* betekent in het lokale dialect 'walmen'.

Rond 1850-1860 steeg de vraag naar steenkolen krachtig. Dit had in Nederlands Limburg tot gevolg dat er een aanzienlijk aantal proefboringen werden gedaan. Tot de aanleg van nieuwe mijnen kwam het echter niet, vooral veroorzaakt door het ontbreken van goede verkeersverbindingen. Pas toen in 1893 concessie werd verleend voor de aanleg van de spoorlijn Sittard-Heerlen-Herzogenrath, kon er in Zuid-Limburg een echte mijnindustrie ontstaan. Uit de samenwerking tussen de bouwer van de spoorlijn, H. Sarolea, en de Duitse gebroeders Honigmann, mijnontginners en industriëlen uit Aken, ontstond een samenwerking die resulteerde in de "N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkoolmijnen genaamd Oranje-Nassau te Heerlen". In 1893 werd aan deze maatschappij concessie verleend en in 1899 ging de mijn Oranje-Nassau I

in productie. Rond 1900 kwam ook de exploitatie van andere particuliere mijnen in Nederlands Limburg op gang: in 1901 de mijn Willem-Sophia in Spekholzerheide, eigendom van de "S.A. des Charbonnages Néerlandais Willem-Sophia" en in 1907 respectievelijk 1926 de Eijgelshovense mijnen Laura en Julia geëxploiteerd door de Belgische maatschappij "Société des Charbonnages Réunis Laura en Vereeniging" uit Brussel.

In 1900 besloot de regering een wetsvoorstel in te dienen om het hele Zuid-Limburgse kolengebied, voor zover nog niet aan particulieren in concessie gegeven, voor ontginning van staatswege te reserveren. In 1902 werd de uitsluitend door de Staat gefinancierde onderneming "Staatsmijnen in Limburg" opgericht. Als eerste staatsmijn kwam de mijn Wilhelmina te Terwinselen in 1909 in bedrijf. De staatsmijn Emma te Treebeek volgde in 1914, de staatsmijn Hendrik in de gemeente Brunssum in 1918. De laatste staatsmijn die in exploitatie werd genomen was de mijn Maurits in Geleen. Daar werd de productie in 1926 gestart. (Noot 4)

De Nederlandse mijnindustrie heeft wat betreft haar afzet in haar vrij korte bestaan altijd concurrentie ondervonden van de steenkoolmijnbouw uit Europa en Amerika. In de jaren zestig kwam daar door de aardgasvondst in Slochteren nog bij dat de Nederlandse markt voor huisbrandkolen steeds kleiner werd. Daarom werd besloten de mijnen in snel tempo te sluiten en met de afbraak van de mijnen Oranje Nassau I en Julia in 1974 kwam dan ook een definitief einde aan de steenkoolmijnbouw in Nederland.

2.2 *Belgisch Limburg*

In Belgisch Limburg duurde het nog tot eind negentiende eeuw voordat de mijnbouw op gang kwam. In 1870 en 1871 werden in Nederlands Limburg ten noordwesten van al bestaande vindplaatsen boringen ondernomen door een groep ingenieurs onder leiding van Louis Jourdain en Evence Coppée. In 1874 werden deze boringen met succes bekroond en op basis van deze resultaten voorspelde de Leuvense hoogleraar Guillaume Lambert dat er naast de in het Waalse bekken aanwezige steenkool een tweede, noordelijker gelegen steenkoolgordel in Belgisch Limburg aanwezig zou zijn. In 1901 werd door André

Dumont op het grondgebied van de gemeente As voor het eerst de steenkool bereikt. Daarna werden ook op andere plaatsen succesvolle boringen gedaan die leidden tot de indiening van een groot aantal concessieaanvragen. Als eerste werd in 1906 de concessie Genk - Zutendaal toegekend aan de exploitatiemaatschappij S.A. des Charbonnages de Ressaix. De eerste mijnzetel werd in Winterslag opgericht.

Het duurde nog tot 1917 voordat de mijnzetel Winterslag in productie kon gaan. Dat had te maken met moeilijkheden bij het delven van de schachten, maar vooral ook door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. De overige bedrijven waarvan de exploitatiezetels zich bevonden in Eisden, Beringen, Waterschei, Zwartberg, Zolder en Houthalen, kwamen tussen 1923 en 1939 in productie. In vergelijking met de Nederlandse bedrijven was dat dus bijna 20 jaar later. De exploitatiemaatschappijen van de Limburgse mijnen waren volledig in handen van Waals en Frans kapitaal. Zo was bijvoorbeeld het Waalse staalbedrijf John Cockerill grootaandeelhouder van de mijn van Zwartberg. Dat is begrijpelijk wanneer men bedenkt dat deze mijn evenals de meeste andere Belgisch Limburgse mijnen, cokeskolen produceerde die in grote hoeveelheden bij het productieproces van staal nodig waren. (Noot 5) Uiteraard had deze situatie gevolgen voor de taaltoestanden in en rond het mijnbedrijf in Belgisch Limburg.

3. De mijnbouwtaal in de beide Limburgen

195

3.1 De periode vóór 1700

Zoals gezegd kende Nederlands Limburg in tegenstelling tot Belgisch Limburg een pre-industriële fase in het delven van kolen. In het dal van het riviertje de Worm in de buurt van Kerkrade heeft men eeuwenlang kolen gedolven met beperkte technische middelen. (Noot 6) De eerste schriftelijke bronnen uit dat gebied waarin over de mijnbouw bericht wordt, stammen uit de 16^e eeuw. De technische middelen waarmee gewerkt werd, waren vrij primitief en daarom is de vakwoordenschat vrij klein. Uit onderzoek van bronnenmateriaal bleek dat het om ongeveer 40 vaktermen ging. (Noot 7) Een aantal daarvan zijn hier met hun betekenis bijeengezet; in cursief zijn een paar (etymologische)

opmerkingen door de auteur van deze bijdrage toegevoegd:

Adit, aat, aeth	Ondergronds afvoerkanaal voor mijnwater <i>Een ontlening aan het Latijnse aqueductus.</i>
(de coul) bevaren, bereyden	Het ondergrondse deel van de mijn controleren <i>Coul: dit dialectwoord, uitgesproken als koel, wordt ook nu nog in Nl. Limb. voor 'mijn' gebruikt; het betekent letterlijk 'kuil'.</i>
Bickel	Pikkel, hak.
Brugge	Deel van een kolenlaag die uit veiligheidsoverwegingen niet mag worden afgebouwd.
Coelwerck, coolcuyle, koule	Steenkoolmijn.
Gesellen, meesters	Mensen die werkzaam zijn in een steenkoolmijn.
Getuyg	Gereedschap.
Pompenschacht	Schacht waarlangs het mijnwater naar boven gepompt wordt.
Vlos	Watertoevloed in de mijn; <i>vgl. het Hgd. Fluss.</i>
Waarschacht	Schacht waarlangs men het ondergrondse deel van de mijn kan bereiken.

In de 18^e eeuw, als ook de bij Kerkrade gelegen abdij Rolduc met het ontginnen van steenkoolmijnen begint, worden regelmatig mijnbouwkundige vaklieden uit Luik naar het gebied gehaald. In deze periode vindt men ook Luikse en Franse mijnbouwtermen in de archieven terug. Maar ze hebben de woorden uit de lokale taal echter nooit kunnen verdrijven. Ook hiervan een paar voorbeelden, in dit geval uit een rekeningenboek, het *Liber Computuum* uit de periode 1774 - 1783 met de uitgaven en inkomsten van de mijnbouw van de abdij Rolduc. (Noot 8) In het eerste deel van het volgende overzicht staan een aantal Franse woorden uit dit rekeningenboek, in het tweede voorbeelden van

woorden uit de lokale volkstaal:

Beurre	Schacht.
Houillerie	Steenkoolmijn.
Houilles	Kolen.
Porteuses	Vrouwen die bovengronds voor het transport van de kolen zorgden.
Schachthondt	Vergoeding voor de eigenaar onder wiens grond kolen gewonnen werden.
Weyerleuth	Personeel dat de ondergrondse afvoerkanalen moest onderhouden; <i>letterlijk: wijerlieden; wijer is het lokale dialectwoord voor 'vijver', een ontleening aan het Lat. vivarium.</i>
Drinckgeld	Gratificatie voor het personeel.

3.2 De negentiende eeuw

Na 1850 begon de invloed van het Frans en het Waals in de mijnbouwtaal geleidelijk af te nemen. De Duitse invloed nam daarentegen geweldig toe. Dat had vooral te maken met het feit dat de Duitse steenkoolmijnbouw zich in die periode sterk uitbreidde. Door de slechte wegverbindingen met het Nederlandse achterland oriënteerde de Domaniale mijn zich steeds meer op Duitsland, en in het bijzonder op het gebied rond Aken. Hier lag hetzelfde kolenbekken en ontwikkelde zich snel een nieuw afzetgebied.

In 1898 publiceerde Franz Büttgenbach een Duitstalig boekje waarin hij probeert aan te tonen dat de mijnbouw in Kerkrade tot de oudste van Europa gerekend moest worden. In het boek gaf Büttgenbach ook een lijstje met ongeveer 40 woorden waarvan hij beweerde dat ze in het *Kohlenländchen* (zo werd het gebied rond Kerkrade toen genoemd TvdW) nog uitsluitend door de oudere generatie mijnwerkers werden gebruikt. Hij schreef daar: "De jongere generatie kent ze nog wel, maar gebruikt onder invloed

van andere elementen, met name de mijnscholen (*Bergschulen*) waar uitsluitend in de Duitse taal les wordt gegeven, steeds meer die Duitse begrippen. Zo zullen deze oeroude uitdrukkingen met de tijd verdwijnen en na enige generaties ook nauwelijks nog bekend zijn.” (Noot 9)

Een aantal woorden uit de lijst van Büttgenbach zijn hieronder weergegeven; de opmerkingen in cursief zijn wederom door de auteur van deze bijdrage toegevoegd:

Kull	Steenkoolmijn.
Meesterkneët	Opzichter.
Gezüg	Gereedschap van de mijnwerker.
Vuhshammer	Handhamer; <i>letterlijke vertaling: vuisthamer.</i>
Berg	Bovenzijde steenkoollaag.
Wank	Onderzijde steenkoollaag; <i>letterlijke vertaling: wand.</i>
Magerang	Ongesorteerde schachtkolen.
Stipp	Ondersteuning, stijl.
Wenkbahn	Luchtgalerij; <i>letterlijke vertaling: windbaan.</i>
Kulkutsch	Mijnhoed, -pet.
Dat Schwartz	Steenkoolpijler, de kolen die afgebouwd gaan worden; <i>letterlijke vertaling: dat zwarte.</i>
Vüer	Mijngas.
Aftreck	Losvloer (bij de schacht).
Onduëgt	Storing in de steenkoollaag; <i>letterlijke vertaling: ondeugd.</i>
Bläg	Drinkbus; <i>letterlijk 'blik'; de dialecten in dit gebied hebben de Hoogduitse klankverschuiving ondergaan; vgl. het Hgd. Blech.</i>

3.3 De twintigste eeuw – Nederlands Limburg

In Nederlands Limburg treedt na 1900 in de mijnbouw de industriële fase in en ontstaat er een kolossale uitbreiding van

de koolwinning. Afgezien van Kerkrade waar in het begin van de twintigste eeuw een gevestigde mijnwerkersstand bestond die als volkseigen werd geaccepteerd, was de animo bij de plaatselijke bevolking in Heerlen en omgeving niet groot om in de mijnen te gaan werken. Boeren, geestelijken en schrijvers ageerden om verschillende redenen tegen de grootschalige mijnbouw in Zuid-Limburg. Men vreesde de teloorgang van het goede, Limburgse volkskarakter en het katholieke geloofsleven. De plaatselijke bevolking, veelal agrarisch van aard, was tegen het onregelmatige leven van de mijnwerker met zijn nachtdiensten. Men vond het werken in de mijn smerig en gevaarlijk en met name de boeren waren bang geen arbeidskrachten meer te krijgen door de aantrekkingskracht van de mijnindustrie. De directies van de mijnen zagen zich genoodzaakt elders werknemers te gaan werven. Men probeerde vooral uit de omliggende Duitse plaatsen arbeidskrachten te halen, maar men moest ook vaak verder weg. Heerlen, dat in 1900 een plaats was met ruim 6000 inwoners, kende in 1950 een inwonertal van ruim 60.000 personen. Eenzelfde stormachtige groei maakte men in Hoensbroek, Brunssum, Kerkrade en Geleen door.

De overgang van een bijna zuiver agrarische structuur naar een praktisch geheel industriële maatschappij bracht uiteraard de nodige problemen met zich mee. In 1908 al wordt er gewaarschuwd tegen de vreemdelingen "die de pest van zedeloosheid en bandeloosheid ook onder de landskinderen brengen". (Noot 10) In 1906 vestigden zich alleen al in Heerlen tijdelijk bijna 500 mannen en 400 vrouwen uit het buitenland. Dat

Belegschaft der Anlage „Carl“

ab 1. September 1904.

unter Tage

was ruim 10 procent van de gehele bevolking.

Zoals gezegd waren het vooral Duitsers die in groten getale in de Limburgse mijnen kwamen werken. In 1930 was bijvoorbeeld 32 procent van de mijnwerkers in de Nederlands Limburgse mijnen buitenlander, waarvan 20 procent Duitsers. (Noot 11) Ook in de bedrijfsleiding van met name de particuliere mijnen was het Duitse aandeel sterk vertegenwoordigd. Daarom was in de eerste decennia van de exploitatie de voertaal op veel particuliere mijnen dan ook het Duits. Dat was bijvoorbeeld het geval op de Oranje Nassau II in Schaesberg en op de mijn Laura van Laura en Vereeniging in Eyselshoven.

Dat het leidinggevend personeel van de bedrijven Duits georiënteerd was had twee oorzaken. Ten eerste bestond er in Nederland tot 1913 geen eigen mijnschool waar opzichters konden worden opgeleid. Wel was er in het naburige Duitsland, in Bardenberg en later in Aken een mijnschool. Veel opzichters in de Limburgse mijnen met hun technische kennis en hun Duitse terminologie kwamen van deze school. Pas in 1913 kwam er ook in Heerlen een mijnschool. Maar de Duitse invloed bleef sterk aanwezig want ook op deze school werd nog lang van Duitstalige vakliteratuur gebruik gemaakt. Een voorbeeld van een dergelijk Duits leerboek was *Kurzer Leitfaden der Bergbaukunde* van F. Heise en F. Herbst uit 1914. Veel generaties opzichters, zelfs nog na de Tweede Wereldoorlog, zijn in Nederland met behulp van dit handboek vertrouwd gemaakt met de mijnbouwkunde.

200

Al vrij vroeg in de twintigste eeuw worden er in Nederlands Limburg al pogingen ondernomen om de mijnbouwvaktaal te standaardiseren. Dat was ook wel begrijpelijk want de spraakverwarring ondergronds zorgde vaak voor onveilige situaties omdat men zich onderling niet begreep. De vraag naar een Nederlandstalige terminologie kwam met name ook van de Staatsmijnen, want in dit bedrijf mochten geen buitenlanders tewerkgesteld worden en wilde men 'buitenlandse invloeden' tot het minimum beperken.

De eerste aanzet om te komen tot een genormeerde mijnbouwterminologie werd in 1918 genomen door de

Mijnbouwkundige sectie van het Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en Koloniën. Tijdens een vergadering van dit genootschap in Heerlen werd besloten tot het samenstellen van een lijst met mijnbouwkundige benamingen. In het archief van dit genootschap bevond zich een publicatie *Proeve eener Nederlandsche Terminologie op het gebied van den Mijnbouw, de Aardrijkskunde, de Metaalbereidkunde en aanverwante vakken*, die was uitgegeven door de Nederlandse Mijnbouwkundige Vereeniging. Deze thematisch geordende lijst bevatte de Nederlandse mijntermen, en hun vertaling in Frans, Duits en Engels. Sommige woorden waren ook van een toelichting voorzien. Het boekje werd aan alle leden van de mijnbouwkundige sectie van het genootschap toegezonden met de vraag eventuele fouten te verbeteren en de lijst aan te vullen. Doel was de uitgave van een vijftalig mijnbouwkundig woordenboek, vijftalig omdat het in de bedoeling lag om ook Spaanse termen in het boek op te nemen. Dit initiatief heeft echter niet geleid tot een dergelijk woordenboek.

Het materiaal werd wel gebruikt voor de *Mijnbouwkundige Nomenclator* die in 1949 werd uitgebracht door hetzelfde Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en Koloniën. (Noot 12) Deze *Nomenclator* was thematisch geordend. Alle termen rond bijvoorbeeld het ondersteunen van de mijngangen of de winning van steenkool waren daarbij in één hoofdstuk bijeengezet. De *Nomenclator* gaf bij de Nederlandse vorm ook de vergelijkbare Engelse, Franse, Duitse en Spaanse vormen. In het alfabetische register werd bij gebruikelijke germanismen naar 'verbeterde' woorden verwezen. Wegens het praktische nut werd de *Nomenclator* veel gebruikt op de Limburgse mijnen.

In 1952 stelde de Centrale Taalcommissie voor de Techniek een woordenlijst samen over de mijnbouwkunde waarin ernaar werd gestreefd de mijntaal van germanismen te zuiveren: *dak* in plaats van het *hangende* (vgl. Duits *das Hangende*), *winning* in plaats van *afbouw* (Duits *Abbau*), *helling* in plaats van *invallen* (Duits *das Einfallen*) enz. (Noot 13)

De ontwikkelde woordenlijsten werden in de loop van de volgende decennia ook veel gebruikt op de mijnen. Een verspreiding van

SOCIÉTÉ ANONYME
DES
CHARBONNAGES DE BEERINGEN

RÈGLEMENT D'ATELIER

(FRANÇAIS-FLAMAND)

202

BRUXELLES
IMPRIMERIE TYPO-LITHOGRAPHIQUE F. NYS
11, Rue de l'Écouyer, Téléphone 5599

1911

de Nederlandse vormen werd verder ook in de hand gewerkt door het feit dat vanaf de jaren '50 het lesmateriaal dat op de Ondergrondse Vakscholen werd gebruikt, centraal werd ontwikkeld voor alle Limburgse mijnen. De Staatsmijnen speelden daar een belangrijke rol bij. Op de Ondergrondse Vakscholen leerden jongens van 14 tot 17 jaar het vak van mijnwerker. De opleiding bestond uit halve dagen leren en halve dagen werken. Bij de school hoorde een leermijn, waarin de leerlingen alvast kennis konden maken met het werk onder de grond. Voorbeelden van dergelijke, centraal ontwikkelde handboeken waren onder meer het *Handboek houwer* en de zesdelige reeks *Mijnbouwkunde*, een lessenreeks voor de opleiding van ondergronds personeel die in de tweede helft van de jaren '60 op de Limburgse mijnen werd gebruikt.

Wanneer we de mijnbouwtaal uit de handboeken en publicaties aan het eind van de jaren 60 van de vorige eeuw vergelijken, kunnen we vaststellen dat de Hoogduitse invloed plaats heeft moeten maken voor een eigen Nederlandstalige mijnbouwterminologie. Die gestandaardiseerde vaktaal wordt ook door het hogere personeel gebruikt. Daarnaast is er de vaktaal van de mijnwerkers zelf, op de werkvloer en in de pijlers ondergronds. Daar komen sporadisch nog Duitse ontleningen in voor en – vooral in Kerkrade – dialectwoorden.

3.4 De twintigste eeuw – Belgisch Limburg

Toen in 1901 in As de eerste aanzet wordt gegeven tot de exploitatie van steenkoollagen, betekende dit ook voor Belgisch Limburg grote veranderingen. De agrarische, en ook armoedige Kempen maakte in een korte tijd een enorme ontwikkeling door. Genk, het latere middelpunt van de Kempense mijnindustrie, was in 1900 een dorp met 2.500 inwoners. In 1950 waren er dat 44.000. Zonhoven had in 1900 een kleine 3.000 inwoners en in 1952 ruim 9000. (Noot 14) De bevolking was in Genk en Eisdon in 1935 vertienvoudigd vergeleken met die van 1900. (Noot 15) De bevolkingsgroei in deze plaatsen werd veroorzaakt door de grote vraag naar arbeiders op de mijnen. De bedrijven haalden hun personeel noodgedwongen dan ook uit allerlei streken. Zo had de André Dumont-mijn in Waterschei in 1930 bijvoorbeeld

ruim 3.500 Limburgers in dienst, 669 arbeiders uit andere Belgische provincies en 1.585 arbeiders uit andere landen. (Noot 16) Op de mijn in Winterslag was in 1936 de verhouding zelfs: één vreemde arbeider op twee Belgische arbeiders.

Dat men zoveel buitenlandse arbeiders moest aantrekken, lag o.a. aan het feit dat de Limburgse arbeider en boerenzoon een afkeer had van het mijnbedrijf. Zeker in het begin van de mijnbouw was er bij de autochtone boerenbevolking een sterke weerstand tegen het werken in de mijn. Hierdoor kwam het ook dat er weinig of geen plaatselijke dialectwoorden uit bijvoorbeeld de landbouwerstaal ingang konden vinden in de terminologie rondom de mijnbouw. En evenzeer dat er weinig klankkenmerken van de lokale dialecten in de mijnbouwtaal werden opgenomen.

Lange tijd was in de Belgisch Limburgse mijnen het Frans de voertaal. Daar ging een sterke Waalse invloed aan vooraf. De allereerste mijnwerkers waren Walen en kwamen voor het merendeel uit Henegouwen. Daarbij voegden zich al vrij spoedig Limburgers die in de Luikse mijnen hadden gewerkt. Zij brachten eveneens Waalse mijnbouwtermen mee uit het Luikse mijngebied. Het gebruik van Waalse en Franse woorden werd verder nog gecultiveerd door het feit dat de bedrijfsleiders en de ingenieurs van Waalse of Franse komaf waren.

In de jaren dertig groeide het besef dat het geen ideale toestand was, wanneer de arbeiders op eigen bodem door vreemden in een vreemde taal aangesproken en bevolen werden. Het leidde ondergronds bovendien regelmatig tot gevaarlijke toestanden en beïnvloedde daardoor ook het productieproces. Rond de jaren 1935-1936 kreeg het Nederlands dan ook een grotere plaats in de mijnbouwindustrie. De Vlaamse Ingenieursvereniging begon met het samenstellen van een Nederlands-Franse bedrijfsterminologie. Die verscheen in 1942. De lijst bevatte een opsomming van de Nederlandse vakterm, het Franse equivalent en gaf verder bij veel termen een korte toelichting of omschrijving van het begrip. In de inleiding van deze publicatie merkten de samenstellers op: "Met de ontwikkeling van het Limburgsche Kolenbekken en de daarmee gepaard gaanden voortschrijdende aanpassing van de toestanden op taalgebied, werd een

mijnbouwkundig woordenboek steeds meer noodzakelijk, wilde men een einde stellen aan het weelderig tieren van allerlei bastaardtermen en tevens eenvormigheid brengen in de terminologie. De beslissing van de voornaamste bedrijven tot algeheele vernederlandsching van hunne diensten maakte het tenslotte noodig in korten tijd te kunnen beschikken over een betrouwbare technische woordenlijst voor het mijnbedrijf.” (Noot 17)

Na de Tweede Wereldoorlog zien we dat de vernederlandsing van de terminologie zich verder doorzet. Daar draagt de *Handleiding tot de mijnbouwkunde* van J. Dalemans en L. Suetens uit 1947 wezenlijk toe bij. Dit boek werd gebruikt op de mijnbouwschool van Beringen bij de opleiding van opzichters. Gallicismen in de terminologie waren in dit boek vervangen door Nederlandse termen. In de inleiding leggen de auteurs uit wat het doel van deze publicatie is: “Bij de aanvang der steenkolenwinning in onze Kempen, bestond het toezichhoudend personeel in de kolenmijnen hoofdzakelijk en bijna vanzelfsprekend uit vreemde en vooral Waalse elementen. Het is echter spoedig gebleken, dat onze Limburgse mijnwerkers behoefte hadden aan Vlaamse meesters en zo drong zich de noodzakelijkheid op, deze leemte aan te vullen door het opleiden van degelijk geschoolde en gezaghebbende opzichters”. (Noot 18)

In 1952 werd er een akkoord gesloten tussen afgevaardigden-beheerders van alle Limburgse mijnen en de leden van de Limburgse Economische Raad (L.E.R.). In dit akkoord werd vastgelegd dat het bedrijfsleven in de betrekkingen naar buiten en in de interne diensten moest worden vervlaamst, dat arbeiders en bedienden steeds in het Nederlands moesten worden aangesproken en dat Franstalige ingenieurs en bedienden in de kortst mogelijke tijd Nederlands moesten leren.

Mede als gevolg van deze overeenkomst verschenen er in de jaren vijftig verschillende publicaties waarin de nadruk ligt op de vervanging van de Frans/Waalse term door de Nederlandse. Een goed voorbeeld van zo'n uitgave is het boekje dat de mijningenieur J. Defoin ter gelegenheid van de Limburgse dag

in 1958 publiceerde. Het bevat een alfabetische lijst van 555 mijntermen. De woorden zijn gerangschikt op de Nederlandse term en zijn van een korte toelichting voorzien. Soms wordt ook verwezen naar het Franse equivalent of wordt de vergelijkbare term vermeld uit wat de auteur het 'Dialect Belgisch Limburg' (DBL) noemt. Een voorbeeld daarvan is de term *betimmering*, waarnaast het Franse *boisage* wordt vermeld en het dialectwoord *bohetsj* dat in dit geval duidelijk een Waalse achtergrond heeft. (Noot 19)

Toch lijken de pogingen die in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw worden ondernomen door de Kempense steenkoolmijnen om de vaktaal te vernederlandsen niet al te succesvol te zijn geweest. Dat blijkt uit de verschillende omspellijsten die er in de volgende decennia centraal en op de verschillende mijnen blijven verschijnen.

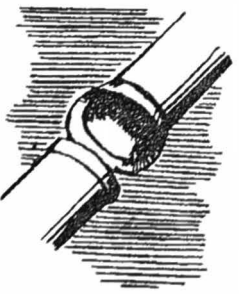

Een voorbeeld van een dergelijke lijst is de publicatie *Aangepaste technische woordenlijst – We zeggen het zo!* Deze ongedateerde lijst werd uitgegeven door de Kempense Steenkoolmijnen. Die zijn in 1967 onder deze naam gaan samenwerken, dus de publicatie is waarschijnlijk van na die datum. De lijst bevat bladzijden met 2 kolommen met als bovenschriften "Wij zeggen voortaan" en "Wij zeggen voortaan niet meer". Onder het eerste opschrift zijn de Nederlandse vaktermen gerangschikt en onder het tweede de Franse en Waalse leenwoorden. (Noot 20)

206

Een voorbeeld van een lijst die op de mijnzetels zelf werd ontwikkeld is de uitgave *Gebruikte technische mijnvaktermen* van de organisatiedienst van de mijnzetel Waterschei. Deze lijst maakt goed duidelijk dat het probleem van de Franse en Waalse leenwoorden tot aan het eind van de exploitatieperiode van de Belgische mijnen heeft bestaan: de lijst is uit 1986, en is dus nog 1 jaar voor de sluiting van deze mijn gemaakt. (Noot 21)

Naast de Waalse en Franse invloeden op de vaktaal, speelde natuurlijk ook nog het probleem dat veel mijnwerkers uit andere landen zoals Italië, aangeworven werden. Voor deze groepen werd een meertalig, geïllustreerd woordenboek uitgebracht

ENGINS A AIR COMPRIMÉ — PERSLUCHT TOESTELLEN
 ARNESI AD'ARIA COMPRESSA
 PRESSLUFTMASCHINEN

 <p>MARTEAU-PIQUEUR AFBOUWHAMER DEMOLITORE ABBAUHÄMMER</p>	 <p>1. AIGUILLE - NAALD AGO - ABBAUSPITZE 2. POIGNÉE - HANDVAT IMPUGNATURA HANDGRIFF</p>	 <p>1. FLEXIBLE - LUCHT- SLANG - FLESSIBILE SCHLAUCH 2. RACCORD - VERBIN- DING - ATTACCO ANSCHLUSSNIPPEL</p>
 <p>MARTEAU-PERFORATEUR BOORHAMER MARTELLO-PERFORATORE BOHRHAMMER</p>	 <p>1.-2. TIGE AVEC TÊTE AMOVIBLE - STANG MET AFNEEMBARE KROON FIORETTO CON TESTA AMOVIBILE - STANG MIT BOHRSCHEIDEN 3. FLEURET A HÉLICE SLANGBOORIJZER FIORETTO CON ELICA SCHLANGENBOHRER</p>	 <p>BURETTE SMEERBUS OLIATORE ÖLKANNE</p>
 <p>CANAR D'AÉRAGE LUCHTKOKER TUBO PER ARIA WETTERLUTTE</p>	 <p>VENTILATEUR VENTILATOR VENTILATORE VENTILATOR</p>	 <p>SOUFFLEUR LUCHTBLAZER SOFFIATORE D'ARIA DÜSE</p>

waarmee de Nederlandse mijnvaktermen konden worden bijgebracht. Het bestaat uit een afbeelding van het voorwerp of de handeling en daaronder in vier verschillende talen (Frans, Vlaams, Italiaans, Duits) de vakterm. (Noot 22)

Wanneer we de mijnbouwtaal in Vlaanderen aan het eind van de jaren tachtig vergelijken, valt op dat de eigen Nederlandstalige vaktaal vooral wordt gebruikt in handboeken. Op de werkvloer, in de pijler, wordt op dat moment nog steeds vooral een vaktaal gesproken met veel Franse en Waalse leenwoorden. Dat wordt ook bevestigd door de antwoorden in de vragenlijsten van het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* uit de eerste helft van de jaren tachtig. Daar blijkt bovendien uit dat de invloed van de lokale dialecten op de vaktaal minimaal is geweest.

4. Tot slot

We kunnen vaststellen dat de invloed van de mijnwerkerstaal en -terminologie op het dialect in de beide Limburgen gering is geweest. Dat heeft verschillende oorzaken. Mijnarbeid werd verricht in een gemengde taalsituatie; mijnarbeid was alleen mannenarbeid en mijnarbeid genoot gering aanzien zeker bij de oorspronkelijk agrarische bevolking van de mijnstreek. Bovendien is de mijnterminologie nog zeer jong. Ze heeft pas in de twintigste eeuw door de grote technologische ontwikkelingen flinke uitbreiding gekregen. En omgekeerd vinden we weinig lexicale sporen van het dialect terug in de mijnbouwvaktaal. Als er een taalkundige ontwikkeling te bespeuren valt, dan geldt voor Belgisch Limburg vooral de ontwikkeling van een sterk Frans-Waals gerichte terminologie naar een uiteindelijk meer aan het Nederlands aangepaste vaktaal: *porion* werd *opzichter*, *beur* werd *schacht*, *piqueur* werd *afbouwhamer*. Voor Nederlands Limburg zien we een overgang van het gebruik van een Duitstalige terminologie naar een meer Nederlandse waarbij woorden als *querslag*, *streb* en *stempel* werden vervangen door *steengang*, *pijler* en *stijl*. In deze twee ontwikkelingen heeft het zogenaamde “kompels” of de taal van Oosteuropese mijnwerkers in de beide Limburgen geen rol van betekenis kunnen spelen. Evenmin hebben andere buitenlandse mijnwerkers, bijvoorbeeld Italianen,

sporen in de mijntaal achtergelaten. Opvallend is ook dat de mijnbedrijven uit de beide gebieden nauwelijks pogingen hebben ondernomen, om gemeenschappelijk een gestandaardiseerde Nederlandse vaktaal te ontwikkelen.

Dit artikel is gebaseerd op een lezing die werd gehouden op een studiedag over 'vakwoordenschat en arbeidersdialekten' op 19 december 2008. Deze studiedag wordt georganiseerd door VIAT vzw en O.F.O.B.I.E (Oost-Vlaamse Federatie voor Oudheidkundig Bodemonderzoek en Industrieel Erfgoed), in samenwerking met VARIATIES vzw, Koepelorganisatie voor Dialecten en Oraal Erfgoed in Vlaanderen en Universiteit Gent, Vakgroep Nederlandse Taalkunde/Woordenboek van de Vlaamse dialecten.

NOTEN

1. Cromptvoets, H. en H. van de Wijngaard, *Woordenboek van de Limburgse Dialecten*. Aflevering II.5, Mijnwerker. Assen 1989.
2. Kreukels, L., *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid*. Assen/ Maastricht 1986, pag. 14.
3. Doyer van Cleeff, G., Een bezoek aan een steenkoolmijn. In: *Eigen Haard*, 1882, pag. 604-608 en 621-624.
4. *Mijnbouwkunde. Leerstof voor de houweroopleiding*. Deel I [z.p.] 1963, pag. 43-45.
5. Pinxten, E.H.K., *Het Kempisch Steenkoolbekken*. Brussel 1937, pag. 33.
6. Lochtman, H., *De mijnvaktaal in het Wormbekken en in de Limburgse mijnstreek*. Doctorale scriptie, Nijmegen 1963, pag. 5.
7. Roukens, W., Bijdrage tot de studie der Limburgsche mijntaal. In: *Veldeke*, jrg. 14 (1939), pag. 29-34 en jrg. 15 (1940), pag. 26-28.
8. Lochtman, pag. 108-109.
9. Büttgenbach, F., *Der erste Steinkohlenbergbau in Europa*. Aachen 1898, pag. 22. De geciteerde tekst hierboven is een vertaling. De originele tekst luidt als volgt: "die jüngere Generation kennt sie, gebraucht jedoch, in Folge des Einflusses anderer Elemente, besonders aber der Bergschulen, wo ausschließlich in der offiziellen deutschen Sprache gelehrt wird, allmählich diese; so werden diese uralten Ausdrücke mit der Zeit verschwinden und nach einigen Generationen auch kaum mehr bekannt sein".

10. Vianen, Th., *Bevolkingstoestanden in het Zuid-Limburgse kolenrevier*. Heerlen 1908, pag. 19
11. Lochtman, pag. 35.
12. Nederlandsch geologisch mijnbouwkundig genootschap, *Mijnbouwkundige Nomenclator*. Groningen/Batavia 1949.
13. Centrale Taalcommissie voor de Techniek (C.T.T.), *Mijnbouwkunde: woordenlijst*. Delft 1952.
14. Rubens, A., *Zonhoven. Van Landbouwersgemeente tot mijnwerkersdorp*. Leuven 1953, pag. 100.
15. Pinxten, pag. 252.
16. Pinxten, pag. 103.
17. Vlaamsche Ingenieurs Vereeniging, *Mijnbouwterminologie*. Antwerpen 1942, pag. IV.
18. Daelemans, J. en L. Suetens, *Handleiding tot de mijnbouwkunde*. Antwerpen/Brussel 1947, pag. 5.
19. Defoin, J., *Woordenlijst van mijnvaktermen*. Zonhoven 1958, pag. 19.
20. N.V. Kempense steenkoolmijnen, *Aangepaste technische woordenlijst. We zeggen het zo!* [z.p. en z.j.]
21. Organisatiedienst K.S. Zetel Waterschei, *Gebruikte technische mijnvaktermen*. [Genk] 1986.
22. N.V. Kempense steenkoolmijnen, *Dictionnaire illustré français – flamand – italien et allemand à l'usage des mineurs – Geïllustreerd woordenboek ten gebruike van Franse – Vlaamse – Italiaanse en Duitse mijnwerkers* [z.p. en z.j.]

Oorlog en Vrede

Opvattingen van het ACV/ICV en IAO op een veranderend internationaal toneel

Charlotte Hauwaert

1. Inleiding.

In onderstaand artikel wordt de nadruk gelegd op de visie van het Algemeen Christelijk Vakverbond (ACV) en de Internationale Christelijke Vakbeweging (ICV) op de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO) in de periodes direct na de Eerste Wereldoorlog en de Tweede Wereldoorlog. Het artikel werd opgedeeld in twee delen; in het eerste deel worden de naoorlogse onderwerpen behandeld zoals het Verdrag van Versailles, de herstelbetalingenproblematiek van Duitsland en tenslotte het opkomend fascisme in de jaren '20. Het tweede deel handelt over de naoorlogse creatie van de Verenigde Naties (VN) en de bijhorende organen. De VN zijn zeer belangrijk voor het verdere begrip van de context, aangezien het ICV en het ACV zich uitgesloten voelden net zoals ze zich uitgesloten voelden in de IAO. Het Marshallplan wordt ook besproken omdat dit een zeer belangrijk onderwerp was voor het ACV en het ICV. Ook werd er een hoofdstuk gewijd aan de ontluikende Koude Oorlog en de grote (al dan niet gepercipieerde) dreiging van het communisme. Dit hoofdstuk houdt direct verband met het conflict tussen het ICV en het Wereldvakverbond, wat een eerste glimp weergeeft van de ontluikende Koude Oorlog.

211

De bedoeling van deze twee delen is om ze daarna te kunnen vergelijken, namelijk een vergelijking tussen de politieke thema's: het verdrag van Versailles met de creatie van de Volkenbond na de eerste wereldoorlog en de vredesbesprekingen te San Francisco bij de creatie van de VN na de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast worden ook enkele economische aspecten vergeleken, zoals de herstelbetalingen aan Duitsland na de Eerste Wereldoorlog en de heropbouw van Europa en het Marshallplan na de Tweede Wereldoorlog. Hierbij wordt steeds gekeken naar zowel de

indivuele posities van zowel het ACV, ICV en de IAO ten opzichte van deze grote veranderingen op het internationale toneel. Deze veranderingen waren bepalend voor de drie organisaties, die zichzelf telkens moesten evalueren en herpositioneren en zich zo moesten aanpassen in een volledig verschillende wereld. De wereld veranderde drastisch na een oorlog en er werden gelijkaardige organisaties gesticht na elke oorlog (de Volkenbond en de VN.). Doordat na de afloop van zo'n ingrijpende periode toch twee keer zeer gelijkaardige organen werden gecreëerd, is het zeer interessant om deze organen met elkaar te vergelijken.

In dit onderzoek worden vooral gepubliceerde bronnen gebruikt zoals maandbladen van zowel het ICV en het ACV, congresverslagen van het ICV en ongepubliceerde bronnen zoals notulen van vergaderingen van het ACV. Er werd secundaire literatuur over de algemene geschiedenis van de eerste helft van de 20^e eeuw geraadpleegd, alsook secundaire literatuur betreffende het ACV, ICV en de IAO. De primaire bronnen bleken echter een grotere verscheidenheid aan informatie te geven dan de secundaire literatuur. Dit had zeker nadelen omdat archiefstukken veel meer tijd in beslag nemen om ze te ontcijferen en omdat sommige archiefstukken verloren zijn gegaan of ontbreken. In de secundaire literatuur werd er, in tegenstelling tot de archieven, niet ingegaan op de manier waarop het ACV dacht over de internationale veranderingen. Veel secundaire literatuur beperkt zich immers tot het binnenlands beleid dat het ACV voerde. Er waren bovendien zoveel archiefstukken dat ik me beperkt heb tot twee specifieke afbakeningen in de tijd, namelijk de periode 1919 tot 1924 en de periode 1944 tot 1949. Dit artikel is daarom een *snapshot* van twee zeer complexe periodes en verder onderzoek is dus zeker mogelijk en gewenst.

2. Na WO I, 1919 – 1924.

2.1 Historische schets: het verdrag van Versailles

Het verdrag van Versailles was een onderdeel van de Vrede van Parijs. Deze Vrede herbergt meerdere verdragen: respectievelijk het verdrag van St.-Germain, Trianon, Neuilly, Sèvres en

Versailles. Voor dit artikel is het verdrag van Versailles het meest relevant. ¹ Het verdrag van Versailles moest ervoor zorgen dat de wereld opnieuw vrede kende en dat de economie zich kon herstellen. Om dit te verwezenlijken werden er in het verdrag strikte voorwaarden opgelegd aan Duitsland. Zo moest Duitsland demilitariseren, het Ruhrgebied afstaan en vooral enorme herstelbetalingen aan Frankrijk en België betalen.²

De Volkenbond werd opgericht door een van de belangrijkste actoren op het toenmalige internationale toneel: Woodrow Wilson. Het doel van de Volkenbond was dat alle naties met elkaar overleg zouden plegen in geval van een (dreigend) conflict om zo oorlog ten alle koste te vermijden.³ De Volkenbond speelde wel een belangrijke rol in bepaalde kwesties, zoals de herstelbetalingen aan Duitsland, maar over het algemeen was de Volkenbond geen succes omdat te weinig Europese staten de instelling geloofwaardig vonden en doordat de Verenigde Staten zelf niet participeerden in de Volkenbond. De droom van Woodrow Wilson zou uiteindelijk pas na WO II vorm krijgen door de creatie van de Verenigde Naties. (cfr. infra) ⁴

Een andere organisatie die het licht zag in de jaren na de Eerste Wereldoorlog was de IAO. Deze organisatie was bedoeld om de arbeiders te beschermen. Het had een tripartite-structuur waarbij de regering, de vakbonden en de werkgevers werden vertegenwoordigd. Er werden beslissingen getroffen met betrekking tot de economie, sociale vraagstukken, etc... De IAO had echter geen echte politieke macht: men kon wetten en akkoorden maken, maar uiteindelijk moesten de regeringen van de desbetreffende landen deze voorstellen ratificeren. De constitutie van de IAO werd deel 8, artikel 427 van het Verdrag van Versailles tot na de Tweede Wereldoorlog. Toch was de creatie van zo'n organisatie een zeer grote stap: de arbeidersorganisatie kreeg inspraak en kon vele problemen aan de kaak stellen zonder gehinderd te worden⁵

Na het Verdrag van Versailles kwam het in Europa niet direct tot een economische bloei. Heel Europa had vier jaar lang quasi stilgelegen en dit gold ook voor de economie, wat een grote

impact had op de vakbonden. Het duurde enkele jaren voor er terug sprake kon zijn van een goed draaiende economie. Hierdoor werd pas in 1920 het ICV opgericht.⁶

2.2 Na de creatie van het ICV en IAO.

Na de creatie van de IAO was het ACV oorspronkelijk vol lof over de Volkenbond. Het zou immers zorgen voor een eeuwigdurende vrede en het zou de economie doen heropleven. De Volkenbond bleek op bepaalde vlakken echter een lege doos: weinig landen sloten zich aan en uiteindelijk primeerde het (nationaal) eigenbelang op het internationale belang.⁷ Het ACV hoopte op een zeer glorieuze toekomst voor de Volkenbond en hoopte dat de oorlog de onverdraagzaamheid ten opzichte van de werkende klasse zou doen verdwijnen.⁸ Na de oorlog werd deze onverdraagzaamheid echter omgezet naar echte klassenhaat. Om dit tij te doen keren, wenste het ACV een hervorming van de maatschappij. Deze hervorming kan geassocieerd worden met de creatie van het ICV. Het ICV moest een zeer brede organisatie worden met een internationaal karakter die alle christelijke vakbonden zou verenigen en zo op een zeer brede schaal de maatschappij kon bijsturen via de christelijke moraal. Er waren in het verleden al plannen geweest voor de creatie van het ICV: de eerste conferentie van het ICV werd reeds gepland voor 1913. Door de Eerste Wereldoorlog kon deze conferentie echter niet doorgaan, waardoor het ICV pas in mei 1920 het levenslicht zag⁹

Het ACV was zeer enthousiast bij de creatie van de IAO want onder de invloed van The American Federation of Labor¹⁰ mochten vakverenigingen participeren in de onderhandelingen. Wel moet benadrukt worden dat het ICV niet aanwezig was op de conferentie van Washington. Dit was een grote ontgoocheling voor zowel het ACV als het ICV, maar toch werd de creatie en het bestaan van de IAO zeer positief onthaald.¹¹

Men kwam bovendien tot een internationale arbeidswetgeving.¹² Dit betekende een waaier aan mogelijkheden voor tal van vakbonden. Zo zou men de 8-urendag kunnen instellen. De ontgoocheling over de effectieve macht van de IAO was echter groot: er moest nog altijd met de eigen regering onderhandeld worden voordat een voorstel geratificeerd kon worden. De

internationale arbeidswetgeving werd hierdoor alleen moreel gerealiseerd en niet geratificeerd door Groot-Brittannië, Frankrijk of Duitsland. Dit kwam doordat ook de VSA de internationale arbeidswetgeving niet geratificeerd hadden. De VSA waren de belangrijkste internationale actor na de Eerste Wereldoorlog. Het had de creatie van de Volkenbond mee mogelijk gemaakt maar bij de internationale arbeidswetgeving werkten de VSA niet mee, wat er indirect op wees dat de VSA niet bereid waren de IAO te respecteren en de wetten te ratificeren.¹³

De Eerste Wereldoorlog had een grote economische crisis veroorzaakt en de christelijke vakbonden op het Europese vasteland waren volledig ontredderd. Behalve in Nederland en in Frankrijk had het ledenaantal en de interne organisatie van de vakbonden bijna geen invloed van de oorlog ondervonden. Dit verklaart ook waarom de hoofdzetel van het ICV zich in Amsterdam bevond. Na de creatie van het ICV zou het toch nog enkele jaren duren vooraleer het ACV zich meer zou toespitsen op internationale problemen. Dit was het gevolg van de naoorlogse periode, die voor het ACV een periode was waarin men op zoek ging naar leden en economische heropleving en ook het grote aantal werklozen moest opvangen.¹⁴ Het jaar 1920 was het keerpunt voor het ACV en het ICV. Beide organisaties maakten zich klaar om zich te laten gelden in de IAO tijdens de tweede internationale arbeidsconferentie te Genua. Het was ook in dit jaar dat het ledenaantal terug begon te stijgen en dat het ACV dus meer zeggenschap kon eisen in de internationale organisaties.¹⁵

2.3 Herstelbetalingen van Duitsland

De Europese economieën verkeerden nog steeds in een kritieke toestand. In het verdrag van Versailles werd er door de VSA wel financiële hulp voorzien aan de noodlijdende landen, maar het werd al snel duidelijk dat dit praktisch moeilijk te verwezenlijken was. Om deze reden werden er aan Duitsland zeer zware herstelbetalingen opgelegd, wat het verdrag van Versailles in Duitsland al gauw voor de bijnaam van 'Diktat Versailles' gaf.¹⁶ De sommen die aan Duitsland werden gevraagd, waren onrealistisch. Toch leidde dit tot een zeer gewichtige discussie binnen het ACV zelf.¹⁷

Tijdens de ACV-vergaderingen in 1920 waren velen verbitterd over de Grote Oorlog. De Duitse bezetter had vele Belgische en Franse werklieden naar Duitsland gedeporteerd en slecht behandeld. Voor dit onrecht wou het ACV genoegdoening van Duitsland en dit moest publiekelijk gebeuren tijdens het eerste congres van het ICV en de IAO, vooraleer de Duitse vakbonden toegelaten werden in de IAO. Dit was ook een voorwaarde om toegelaten te worden in het ICV.

Deze discussie werd gelanceerd vanuit de IAO; zij vroeg aan de vakorganisaties te kiezen welk standpunt ze wensten in te nemen in verband met de opgelegde schadeloosstelling van Duitsland. Want, indien men Duitsland weer wou heropbouwen, moest men de vakbonden in de IAO toelaten.¹⁸ Zo konden het ICV en het ACV weer een grotere rol spelen op het internationaal toneel via de IAO. Op deze oproep van de IAO reageerde het ACV terughoudend met als reden dat de bijgesloten tekst van dit telegram niet aangekomen was en dat dit punt nog niet op de agenda van de vergadering stond.¹⁹ Uit de notulen kan afgeleid worden dat dit echter drogredenen waren. Intern woedde er een hevige discussie tussen verschillende leden en er heerste ook onvrede over het standpunt dat het ICV in deze kwestie moest innemen. Het ACV besloot dus eerst te wachten op de Duitse organisatie vooraleer haar standpunt openbaar te maken.²⁰

---

216 De Duitse vakbondsorganisaties waren tegen de sancties omdat die Duitsland niet vooruit zouden helpen. Toch namen de Duitse organisaties geen duidelijk standpunt in en bleven ze de kat uit de boom kijken. Dit bracht vele frustraties en fricties teweeg tussen het ACV en het ICV. Het ICV pleitte dat Duitsland enkel een spijtbetuiging moest uiten over de behandeling van de Belgische arbeiders tijdens WOI en dat daarmee de kous af zou zijn. Voor het ICV was het zeer belangrijk om Duitsland terug op de been te krijgen en het meende bovendien dat de Duitse arbeiders ook slachtoffer waren in een wereldoorlog.²¹ Het ACV was het daar niet mee eens en eiste dat Duitsland zich persoonlijk zou excuseren tegenover België en Frankrijk voordat het lid mocht worden in zowel het ICV en de IAO.²² In deze kwestie werd duidelijk dat het ICV buiten de lijnen kleurde.

Het ICV had namelijk niet de bevoegdheid om aan Duitsland te vragen een standpunt in te nemen in verband met het betalen van schadevergoedingen die ingesteld waren door de geallieerden aangezien deze bevoegdheid alleen was weggelegd voor de IAO. Toch oefende het ICV druk uit. Als oplossing stelde het ACV voor dat de IAO een internationaal congres bijeen zou roepen en dat er een studie uitgevoerd zou worden betreffende de schadevergoeding van Duitsland, in samenwerking met een parlementaire commissie van het ACV.²³ Het ACV haalde ook sterk uit naar de persoonlijke politiek van leden van het ICV in deze kwestie en benadrukte dat het ICV moest spreken in naam van organisaties zoals het ACV en een grondige studiecommissie moest oprichten voor de schadevergoeding.²⁴

Het probleem van de toelating van de Duitse vakbeweging in de IAO was snel van de baan, aangezien er in 1920 al vertegenwoordigers werkten in de IAO. De toelating tot het ICV verliep moeizamer en zou pas in 1921-1922 een definitieve oplossing krijgen. In de notulen van het ACV werd er na de hevige discussie ACV – ICV weinig verder verteld over de precieze omstandigheden van het akkoord. Dit was te wijten aan het feit dat in de jaren 1920 tot 1922 het ACV druk bezig was de achturedag te laten ratificeren door de Belgische regering.²⁵

De herstelbetalingen werden op internationaal vlak geregeld met de geallieerden door de invoering van het Dawesplan in 1924. Dit plan moest het herstel van Duitsland garanderen en de inflatie tegengaan. Zo zou Duitsland haar schulden ten opzichte van andere landen langzaam kunnen aflossen en er toch zelf economisch bovenop kunnen komen. Dit plan werd door de Volkenbond opgesteld en uitgevoerd, wat de wereld voor even weer ademruimte gaf.²⁶

2.4. Het uiteenspatten van de Volkenbond en de opkomst van het fascisme

Al in 1924 werd het duidelijk dat het ICV zich keerde tegen de Volkenbond zoals men kan lezen in het voorwoord van Serrarens in het Maandschrift: “ [...] *weinig gunstigen toestand*

die voortkwam uit een vrede, welke wel geteekend, doch niet verwezenlijkt werd, de vakorganisaties der verschillende landen toch een internationaal centrum hebben gevormd."²⁷ Hier werd duidelijk dat de principes van de Volkenbond niet realiseerbaar waren, ook al had de Volkenbond het Dawesplan opgesteld en later het verdrag van Locarno tot stand gebracht. Het verdrag van Locarno werd getekend in 1925 in Zwitserland om de dreigende oorlog af te wenden. Europa kende een korte periode van rust en Duitsland kwam in 1926 in de Volkenbond. Dit zou echter niet voldoende zijn, aangezien de vrede nog steeds onstabiel was en gemakkelijk verbroken kon worden.²⁸ De Volkenbond bleef in se bestaan, maar had weinig slagkracht of zeggenschap op het internationale toneel; de facto was de Volkenbond een dode letter. De enige internationale organisatie die succesvol was, was de IAO.

Deze organisatie werkte wel naar behoren en bleef een vaste waarde. Rond deze periode werd er veel propaganda gemaakt voor de IAO en het ICV. De vakbonden waren immers een voorbeeld voor de wereldleiders die er maar niet in slaagden een goedfunctionerend internationaal orgaan op te richten.²⁹

In 1926 werd ook in het Maandschrift van het ICV al opgemerkt dat het nationalisme in Duitsland vele aanhangers kreeg en dat de Gele vakbeweging in Duitsland niet echt een vakorganisatie was omdat deze gesponsord werd door werkgevers. De vrees voor een nieuwe oorlog kwam meer en meer tot uiting, gekoppeld aan de vrees voor het fascisme. Dit laatste kwam zeker tot uiting toen Mussolini aan de macht kwam in Italië. Het was ook dan dat het ACV zich zorgen ging maken over het fascisme en zich aansloot bij het ICV, dat pleitte voor een grondigere controle en het aan de kaak stellen van onwettigheden in fascistische regimes.³⁰

In de jaren 1920 zal het ICV zich vooral concentreren op het fascistische regime in Italië. Het werkte zich op als verdediger van de vakbondsvrijheid, om telkens de heersende onrechtvaardigheid in de verf te zetten. De christelijke vakbewegingen hadden het ideologisch zeer moeilijk met het Italiaans fascisme doordat dit fascisme zich verzoende met het Vaticaan.³¹ Dit ideologisch probleem verdween echter doordat Italië druk op de Italiaanse

vakbonden legde om te verdwijnen en zo plaats te maken voor een landsvakbond. Het ICV distantieerde zich onmiddellijk van de fascistische Italiaanse eenheidsvakbond en fulmineerde zeer regelmatig tegen het Italiaans regime.³²

Het ACV volgde de mening van het ICV, maar bleef toch op haar hoede. Dit was misschien te wijten aan de eigen verrechtsing in België, die in de jaren 1933 uitmondde in het ontstaan van Rex, VNV, enz...³³ Het is pas in de jaren 1930 dat achtereenvolgens Italië en Duitsland uit de IAO werden gezet.³⁴ De reden voor deze late uitsluiting is moeilijk te achterhalen. De jaren 1920 waren sociaal-economisch goede jaren. De economie herstelde zich en de IAO was optimistisch dat het fascistische regime in Italië niet zou kunnen blijven duren. Met de crisis van de jaren 1930 verrechtste ook Duitsland en trokken de VSA hun investeringen terug uit Europa. Dit gaf veel speelruimte voor fascistische regimes.³⁵ Toen werd besloten dat Italië en Duitsland uit de IAO verwijderd werden omdat het fascistische regime niet kon rijmen met de tripartite-structuur van de IAO.³⁶

Na de uitsluiting van de fascistische regimes begon het ACV een sterke campagne tegen de gevaren van totalitaire regimes.³⁷ Dit is te wijten aan de interne problematiek binnen het ACV en binnen België zelf. In de beginjaren 1930 vormden zich fascistische partijen zoals het VNV en Rex. Dat het ACV zo fel reageerde was om zichzelf volledig te kunnen distantiëren van deze ideologie.³⁸ Het was een ware propaganda en in deze geschriften werd de vrees voor een nieuwe oorlog bevestigd. Het ACV was ervan overtuigd dat een nieuwe oorlog bijna onafwendbaar was.³⁹

2.5 Conclusies deel I.

De directe nasleep van de Eerste Wereldoorlog had veel teweeggebracht zowel op internationaal als nationaal vlak. Europa was ontredderd en vele Europese landen moesten zich helemaal weer opbouwen. De Volkenbond had de kans om een stabiele organisatie te worden en zo de vrede te kunnen garanderen in de wereld. Toch had de Volkenbond weinig effectieve macht en werd deze organisatie een lege doos. Dit kwam doordat de grootmachten (VSA, Groot-Brittannië, Frankrijk) niet in zee gingen met de Volkenbond en op economisch vlak

protectionistische maatregelen namen.

De IAO daarentegen, was een zeersuccesvolle organisatie die veel gerealiseerd had op vlak van internationale arbeiderswetgeving. Het enige minpunt was dat de IAO geen echte macht had en moest rekenen op de individuele goodwill van regeringen van de afzonderlijke naties om haar voorstellen te ratificeren. Het hing van het thema af hoelang het duurde voordat een voorstel geratificeerd werd en ook van de slagkracht van de vakbonden in het desbetreffende land.

Het ICV werd eveneens in 1920 opgericht en had een grote impact op het internationale toneel. Velen sloten zich aan en het ICV hield zich bezig met verschillende actuele thema's zoals het opkomende fascisme die gevoelig en vernieuwend waren voor het 'nieuwe' Europa. Het ICV ging ook buiten de lijnen kleuren door zich te mengen met zaken die eigenlijk een bevoegdheid waren van de IAO (cfr. supra). Ook de problematiek van de herstelbetalingen zorgde voor een tijdelijk schisma tussen de twee organisaties. Het ACV droeg het ICV op handen aangezien zij de enige internationale spreekbuis waren voor de christelijke vakbonden in de IAO. Ondanks het conflict tussen het ACV en het ICV bleven de relaties niet verzuurd.

Het verdrag van Versailles betekende aanvankelijk nieuwe kansen voor het ACV doordat het instond voor de creatie van de IAO, een orgaan dat mee zou spelen met de andere grote spelers in de wereld. Er werd een langdurige vrede en economische bloei beloofd door het Verdrag van Versailles. Dit werd verwezenlijkt door de oprichting van de Volkenbond. Het ACV en het ICV zouden spoedig inzien dat de Volkenbond een dode letter was. Ze waren ook teleurgesteld in het verdrag van Versailles doordat de herstelbetalingenproblematiek voor grote discussies leidde met zowel het ICV als de IAO. De herstelbetalingendiscussie was in feite een kantelmoment: het ACV kon ofwel trachten een akkoord te bereiken met het ICV ofwel de keuze maken om alleen te komen staan. Het ACV verkoos de eerste optie en het conflict werd opgelost.

Het volgende kantelmoment voor de IAO, het ACV en het ICV was de opkomst van het fascisme. Het fascisme was een indirect gevolg van het verdrag van Versailles, of wat in Duitsland het 'Diktat Versailles' werd genoemd. Het fascisme werd vrijwel direct afgezworen door de IAO en het ICV, maar dit gold niet direct voor het ACV. Waarom het ACV dit niet deed was omdat de christelijke ideologie toch vrij sterk aansloot (in het begin) met de fascistische ideologie. Deze ideologische problematiek werd ook een probleem tijdens WO II.

De Volkenbond heeft dus zijn doel niet behaald, terwijl de IAO en de vakorganisaties veel beter uit de naoorlogse periode zijn gekomen. Dit gaf kansen tot verbeteringen voor het arbeidswezen en gaf hoop op een rooskleurige en optimistische toekomst. Het ACV zou geen moment voorbij laten gaan om erop te wijzen dat de IAO wel successen boekte en dat de grootmachten een voorbeeld konden nemen aan de IAO. Deze stelling komt terug in het tweede deel van deze paper waarin de naoorlogse periode volgend op WO II uitgespit wordt en waarbij wordt stilgestaan bij de creatie van de VN, het Marshall plan en het begin van de Koude Oorlog.

3. Na WO II , 1944 – 1949

3.1 Historische schets

Na de Tweede Wereldoorlog werd er een nieuwe internationale organisatie gecreëerd; de Verenigde Naties (VN). De VN zijn eigenlijk een vervanging van de Volkenbond. De grootmachten hadden geleerd uit hun eerdere fouten bij het Verdrag van Versailles. Er werd tussen de grootmachten (VSA, Groot-Brittannië en Rusland) afgesproken een orgaan - de VN - te creëren; dit werd definitief gedaan tijdens de conferenties te San Francisco in 1945.⁴⁰ De beginselen waren dezelfde als die van de voormalige Volkenbond: de vrede bewaren en zorgen voor een (economische) heropleving van de getroffen landen in Europa. Wel moet benadrukt worden dat de economische situatie beter was dan direct na WO I omdat juist vele landen een oorlogseconomie onderhielden.⁴¹ De fout die niet opnieuw gemaakt werd, was die

van de enorme opgelegde herstelbetalingen van in 1919. Deze keer zou Duitsland een veel realistischer plan voorgeschoteld krijgen en zouden de VSA hun investeringen niet terugtrekken vanaf het moment dat er een economische crisis was. (cfr. Beurscrisis 1929).⁴²

Europa had in 1945 in een oorlogseconomie die moest herleid worden naar een vredeseconomie. Deze taak was zeer gewichtig en men verwachtte veel van zowel de VN, de IAO als de grootmachten om deze problematiek op te lossen. De oplossing voor deze impasse was het zogenaamde Marshallplan (of European Recovery Program). Dit plan was een onderdeel van de Trumandoctrine en had als doel Europa economisch te laten herrijzen. Het trad in werking in 1947 en diende ook als een sterke buffer tegen het communistisch blok in Oost-Europa.⁴³

Na Nazi-Duitsland trad er in de tweede helft van de jaren 1940 een nieuwe 'vijand' aan: de Sovjet-Unie. Weer overheerste het onbehagen dat een nieuwe oorlog in aantocht was, dit was echter een Koude Oorlog. Deze Koude Oorlog zou nooit uitbreken tot een daadwerkelijke oorlog, maar zorgde wel voor een grote angst in het Westen dat het communisme (het Rode Gevaar) zich zou verspreiden over West-Europa. Om dit te voorkomen werden West-Europese landen aangespoord om zich aan te sluiten bij de Trumandoctrine en het Marshallplan.⁴⁴

3.1 Conferentie van Philadelphia 1944 en de vredesbesprekingen te San Francisco

In 1940 verhuisde de IAO haar hoofdzetel van Genève naar Montréal. Na de bevrijding van achtereenvolgens Frankrijk, België en Nederland vond er in 1944 een conferentie plaats in Philadelphia. In deze periode was de IAO het hoogste gezag betreffende nationale en internationale vraagstukken en politiek.⁴⁵ Dat dit ook op politiek vlak zo was, kan men eenvoudigweg bewijzen doordat de vredesregelingen in 1945 en de constitutie van de VN gebaseerd zijn op de conferentie van Philadelphia.⁴⁶ De conferentie van Philadelphia luidde een nieuw tijdperk in. Voor het eerst legde men een link tussen de economie en het sociale aspect van de samenleving en ontstond

het eerste idee van mensenrechten.⁴⁷ De IAO wou heel nauw samenwerken met de VN, maar dit lukte echter pas vanaf 1946 – 1947.

Tijdens de vredesbesprekingen van 1945 te San Francisco werd het duidelijk dat noch de IAO, noch het ICV vertegenwoordigd waren. Dit was te wijten aan een van de grootmachten, nl. de Sovjet-Unie, die geen samenwerking wenste tussen de VN en de IAO. Deze kwestie zal later nog spelen in de machtsstrijd tussen de IAO en het Wereldvakverbond (WVV) (cfr. infra).⁴⁸ De VN creëerden haar eigen organisaties zoals de Economische en Sociale Raad.⁴⁹ Dit was een zware opdoffer voor zowel het ICV als het ACV. Beide organisaties hoopten op spoedige medezeggenschap van de IAO in de VN. Toch wijzen de activiteitenverslagen van het ACV erop dat men heel hard was en heel verbitterd over deze beslissing van de VN.⁵⁰ Pas in 1946 werd de IAO erkend door de VN op de conferentie van Montréal. Deze conferentie was ook een herziening van de constitutie van de IAO.⁵¹ Vanaf dan werkten de VN en de IAO samen door middel van een de commissie voor sociale vraagstukken, later de Economische en Sociale Raad.⁵² Het ICV werd ook erkend door de IAO in 1946. Deze erkenning was eerder een formele kwestie.⁵³ Het ICV reageerde opgelucht want zo kon het weer kans maken op meer zeggenschap en het hoopte er dan ook op dat beide organisaties veel meer bevoegdheden zouden krijgen dan de Volkenbond ten tijde van het Verdrag van Versailles.⁵⁴

223

Al vlug bleek dat de VN en de IAO niet echt zeggenschap kregen over het al dan niet ratificeren van wetten door de lidstaten. De VN hadden wel NGO's die als raadgevende organen werkten bij het ratificeren. Landen waren dus nog niet verplicht ze te ratificeren, maar nu moesten ze wel een reden geven waarom dit niet gebeurde. Dit heette de 'Waarom niet?' - procedure.⁵⁵

Het is opmerkelijk dat het ACV zich niet veel uitliet over de internationale politiek. Dit was te wijten aan het feit dat het ACV niet ongeschonden uit de oorlog kwam. Tijdens de bezetting waren de prominente leiders van het ACV (net zoals van de socialistische vakbonden) naar Frankrijk gevlucht. Bepaalde groepen zetten

echter de vakbondenactiviteiten verder, o.a. onder de leiding van Hendrik de Man. Deze groepering geloofde in de overwinning van Duitsland en richtte de UHGA op (Unie van Hand- en Geestesarbeiders).⁵⁶ Deze vakbond was een eenheidsvakbond die de Duitse bezetter van pas kwam bij de Galopin-doctrine. Deze economische regeling stelde dat bedrijven alles mochten produceren behalve de productie van wapens of onderdelen van wapens. De doctrine was zeer ambigue en de Belgische regering in Londen distantieerde er zich onmiddellijk van.⁵⁷

Na de bevrijding moest het ACV zich hergroeperen en reorganiseren. België was ontredderd door de materiële schade door de bombardementen, de sterk gedaalde levensstandaard en de lamgelegde economie. Het ACV concentreerde zich dus vooral op de heropbloei van de economie en om dit doel te bereiken werd er een CSC-congres georganiseerd (Confédération des syndicats Chrétiens de Belgique). Dit congres was een voorbereiding op het internationale congres betreffende het Marshallplan, dat een product was van de geallieerden en dus ook beraadslaagd werd in de VN in 1947 en effectief in werking trad in 1948.⁵⁸ Men kon dus stellen dat voor het ACV het nationale belang primeerde op het internationale belang.

3.2 Het Marshallplan.

Het Marshallplan was een economische maatregel betreffende het economische herstel van Europa. Dit European Recovery Program had als doel de chaos in Europa te ordenen en zou door de VSA gefinancierd worden. Het was eigenlijk een plan dat niet een van politieke aard was, maar een van humanitaire hulp.⁵⁹ Elke natie in Europa zou een aangepaste formule krijgen van dit plan volgens de noden van elk land. Om het non-politieke karakter van dit plan te benadrukken, werd de Sovjet-Unie bij de landen in nood gerekend. De Sovjet-Unie ging niet akkoord en plooidde op zichzelf terug. (zie infra)⁶⁰

Het Marshallplan werd gelanceerd in 1947, maar trad pas effectief in werking vanaf 1948. Het zorgde voor een snelle heropleving van Europa en gaf de aanzet voor de economische boom van de jaren '50 en '60. De maatschappij moderniseerde en het

plan had als voordeel dat zowel de financier, de VSA, als de ontvangers er baat bij hadden en winst maakten. Het nadeel van dit plan was dat de Sovjet - Unie zich meer en meer isoleerde en afkeerde van het Westen. Dit schisma werd dus versterkt door het Marshallplan. ⁶¹

Demening van het ICV betreffende het Marshallplan is zeer complex. Het ICV was niet aanwezig op de vakbewegingsconferentie over het Marshallplan in 1948. Het ICV verkeerde in een impasse met het WVV en indien het ICV aanwezig zou zijn geweest op deze conferentie, had het WVV ook uitgenodigd moeten worden⁶² (cfr. 3.4.). Toch stemde het ICV in met dit plan, officieel omdat het voor economisch herstel zou zorgen, maar ook omdat de Sovjet - Unie het plan verwierp.⁶³ Het ICV richtte vooral haar aandacht op het herstellen van de christelijke vakbeweging in Duitsland. De geallieerden hadden in 1945 een eenheidsvakbeweging in Duitsland opgericht, wat in strijd was met de vrijheid van vakverenigingen. Het ICV stelde dus een plan op om, als het klimaat in Duitsland beter werd, de vakbeweging daar weer op gang te trekken. ⁶⁴

Het ACV toonde begrip voor de strijd tussen het ICV en het WVV, maar moeide zich niet verder met het conflict omdat het zeer begaan was met het Marshallplan. Het idee van het Marshallplan werd eerst zeer positief onthaald door het ACV, maar de uitvoering was niet wat het ACV verwachtte. Het ACV hoopte op meer zeggenschap van de vakbonden in dit plan, aangezien het om de arbeiders ging die tijdens de oorlog en door de mislukte oogst van 1946–1947 het meest hadden geleden.⁶⁵ Het feit dat de (Belgische) staat de vakbonden niet betrokken had bij de uitvoering van het Marshallplan betekende voor het ACV het falen van de VN. Volgens het ACV kon er geen correcte en adequate uitvoering van het Marshallplan gebeuren indien de vakbonden hierin niet betrokken waren. ⁶⁶ Waar het ACV wel lof voor had, was de voorloper van het Marshallplan, de UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration). Deze organisatie was in het leven geroepen in 1945 en zou in werking blijven tot de invoering van het Marshallplan.⁶⁷ De UNRRA had hetzelfde doel als het Marshallplan, maar was gericht op de korte

termijn. Toen bleek dat Europa meer tijd en geld nodig had om te herstellen, was het Marshallplan een eigenlijke verfijning van de UNRRA.⁶⁸ De grootste kritiek die het ACV had ten opzichte van het Marshallplan, was dat de economische voorspoed een voorwaarde sine qua non was voor de wereldvrede. Het ACV was heel ongerust over het reconstructieprobleem in Duitsland. Het ACV pleitte voor een grotere input in Duitsland en dan vooral in het Ruhrgebied. Ook moest dit plan een 'einddatum' krijgen en stelde het ACV dat tegen 1951 de Europese economie weer op het rechte pad zou moeten zijn.⁶⁹

Uiteindelijk verdween het Marshallplandebbat naar de achtergrond, want een nieuwe dreiging voor de democratie en de vakbonden kwam op, namelijk de Sovjet – Unie. In de activiteitenverslagen van het ACV werd het zo verwoord: “ *De ontgoocheling, die was voortgesprongen uit de mislukking van de Volkenbond, werd overtroffen door de afwezigheid van elk vertrouwen in de VN ter overstaan van dreigende gevaren.*”⁷⁰ De dreigende gevaren refereren naar het WVV en naar het Communistisch blok.

3.3 Het Wereldvakverbond

Het WVV hield in 1945 een conferentie te Londen. Op deze conferentie was het ICV niet uitgenodigd, wat het ICV ertoe aanzette om een boycot uit te roepen tegen de conferentie. Het ICV nodigde het ACV en andere nationale vakbonden uit om niet naar de conferentie van het WVV te gaan bij wijze van protest.⁷¹ Het WVV vroeg tijdens de conferentie om een erkenning door de IAO wat het ICV niet aanvaardde. Het ICV beargumenteerde zijn standpunt door het WVV af te schrijven als onvrij, in tegenstelling tot het ICV dat wel vrij was.⁷²

Er was al langer frictie tussen het wereldvakverbond en het ICV. Het WVV werd namelijk gedomineerd door de Sovjet-Unie, die geen lid was van de IAO. Het WVV hergroepeerde zowel communisten, socialisten als liberalen, wat in tegenstrijd was met de ideologie van het ICV.⁷³ Toch was er vooral sprake van wrok ten opzichte van het communisme, dat volgens het gangbare discours hét nieuwe gevaar vormde in de naoorlogse periode. Het WVV was volledig gekant tegen het Marshallplan omdat de

Sovjet-Unie het plan niet had aangenomen, en dus weigerden ook de communistische vakbonden het Marshallplan.⁷⁴ Door dit gebeuren veranderde het ICV haar eerder afwachtende houding naar een sterk pro-Marshallplanhouding.⁷⁵

In 1947 werd alles op de spits gedreven. Het ICV werd aanvaard door de NGO's als raadgevend orgaan voor de Economische en Sociale Raad van de VN. Maar ook het WVV werd aanvaard als een raadgevend orgaan.⁷⁶ Dit zorgde voor heel veel wrijving tussen het ICV en het WVV. Beiden voelden zich bedreigd door de andere en ook hun ideologische achtergronden botsten. Het ICV was namelijk de enige organisatie die de christelijke moraal uitdroeg en dit leidde tot frustratie van het WVV, dat vooral een communistische – en dus atheïstische - ideologie had.⁷⁷

Het WVV diende een motie in voor vakbondsvrijheid en dit omdat de Sovjet – Unie niet vertegenwoordigd was in de IAO. Het WVV hoopte meer zeggenschap te krijgen, ondanks het feit dat de vakbewegingsrechten enkel een bevoegdheid van de IAO waren. De IAO had trouwens deze bevoegdheden gekregen van de VN, een reden voor het ICV om zich volledig achter de IAO te scharen.⁷⁸ Er werd een akkoord bereikt doordat de VN en de IAO het praktische toezicht op het doorvoeren van de vakbondsvrijheid voor hun rekening namen.⁷⁹ Door dit akkoord werden verdere rampen vermeden en werd de wereldsolidariteit bevestigd. Ook werd de samenwerking tussen de VN en de IAO benadrukt; ze vormden als het ware een stevig tegengewicht tegen het communisme.⁸⁰

227

Over deze kwestie sprak het ACV zich uit door volledig de kant van het ICV te kiezen en men was dan ook zeer opgelucht dat het WVV uiteindelijk verdween in 1949.⁸¹

Het WVV plooidde zich helemaal terug op zichzelf en het ACV schreef de verdwijning van deze organisatie toe aan het feit dat het volledig communistisch geworden was. Het ACV merkte dat het WVV meer wou dan Europa en de VN en dan zouden de VN moeten inboeten aan macht.⁸² Dit horrorscenario werd geen werkelijkheid en de opluchting was groot toen de kwestie van de vakbondsvrijheid verdeeld werd tussen de VN en de IAO.

3.4 De Koude Oorlog

Toen de naweeën van de Tweede Oorlog ten einde waren gekomen, kwam er een nieuwe dreiging voor de wereldvrede op het toneel: de Sovjet – Unie. Het ‘Rode Gevaar’ werd vooral gezien als een grote bedreiging voor de democratie en men vreesde dat het communisme een grote opmars zou maken in het voormalig Nazi-Duitsland en zo West-Europa zou veroveren.⁸³

Deze angst overheerste ook in het ICV. Men pleitte er tijdens het congres van Amsterdam (1946) voor dat landen uit West-Europa handelsovereenkomsten zouden moeten sluiten ten gunste van de West-Europese landen.⁸⁴ Deze maatregel liet de Sovjet – Unie en haar satellietstaten natuurlijk in de kou staan. Dit congres was het startschot voor een ware propagandacampagne tegen het communisme en het ICV greep terug naar de authentieke Christelijke waarden in haar discours, net zoals het ACV, want deze waarden - zo meende het ICV - waren de enige oplossing tegen het communisme.⁸⁵

Dit was niet de enige voorziene maatregel van het ICV tegen de Sovjet – Unie. Er was een groot probleem met Duitsland. Duitsland had een eenheidsvakbond en in de jaren 1946 – 1948 achtte het ICV de tijd rijp om er weer een christelijke vakbond op te richten. Dit zou tevens een grote buffer zijn tegen het communisme.⁸⁶ Het ICV pleitte dus voor een ‘geestelijke’ hernieuwing van Duitsland. Het ICV deed ook een oproep voor vrede in 1947: “[...] *aan de wanhoopskreet van miljoenen wezens, die leven in angst om de dag van morgen en zich vertwijfeld afvragen, waarom de verstandhouding der Volkeren onmogelijk is om de vrede te bouwen, terwijl zij wel verwezenlijkt werden om de oorlog tot een einde te brengen.*”⁸⁷

Dit getuigt van een zware ideologische strijd en de bijna niet aflatende angst die Europa in de ban hield. Dit was enkel het begin want later werd duidelijk dat de Sovjet – Unie zich meer en meer terugplooidde op zichzelf door achtereenvolgens het WVV te isoleren, in te druisen tegen de IAO en door het Marshallplan

af te keuren. (cfr. supra)

In deze kwestie volgde het ACV de mening van het ICV. Ook het ACV ondervond de dreiging van het communisme, maar was hierin gematigder dan het ICV. Wel vermeldde het ACV expliciet in haar maandblad dat op de 26ste Internationale conferentie van de arbeid de Sovjet – Unie niet aanwezig was en dat het ACV een beurtrol had verkregen met het ABVV betreffende de vertegenwoordiging in de IAO. ⁸⁸

Dat het ACV zich niet echt verdiepte in deze problematiek was te wijten aan het feit dat het ACV druk bezig was met het voorbereiden van het Marshallplan.⁸⁹ Dit plan was het belangrijkste streefdoel van het ACV in de late jaren 1940. Ook de reorganisatie van de vakbond stond bovenaan het programma in de directe naoorlogse jaren.

Daarom cijferde het ACV zich eerder weg van het internationaal toneel. ⁹⁰

3.5 Conclusie deel II

De naoorlogse periode zorgde voor vele problemen die allemaal opgelost moesten worden. Deze problemen waren, zowel nationaal als internationaal van aard. Het belangrijkste doel tijdens deze periode was de economie weer op gang krijgen in Europa. Want een goede economie zou garant staan voor een vredesklimaat. Het creëren van dit vredesklimaat ging niet zonder slag of stoot. De grootmachten lieten hun macht gelden en tijdens de vredeshandelingen werd er geen rekening gehouden met de vakbondenorganisaties, noch de IAO, wat opmerkelijk was aangezien de IAO steeds was blijven werken tijdens WO II. Ook was er veel verontwaardiging dat de IAO - een organisatie die de Volkenbond had voorbijgestreefd, de oorlog had overleefd en nog steeds actief en vernieuwend was, waarvan de constitutie de basis zou vormen voor een nieuw internationaal orgaan - niet vertegenwoordigd werd bij de vredesbesprekingen te San Francisco.

Zowel het ICV als het ACV waren zeer teleurgesteld in de VN en vreesden onderhuids dat de VN een kopie zouden worden

van de Volkenbond. Het feit dat de VN parallelle organisaties stichtte zoals de Economische en Sociale Raad, de UNO, etc... zorgde voor veel frustratie bij de IAO, het ICV en het ACV. Deze nieuwe organisaties hadden eigenlijk dezelfde functie als de IAO. De nieuwe organisaties van de VN hadden ook de bevoegdheid en taak om naar werkomstandigheden, vrijheid, economische gelijkheid, enz.... te peilen. De IAO had eigenlijk deze taakomschrijving vanaf haar creatie en die werd ook expliciet beschreven in het verdrag van Versailles. Daarom dat de IAO niet tevreden was over de VN, waarop het ICV en het ACV deze mening volgden. De reden dat het ICV en het ACV hier niet tevreden mee waren, was omdat beide organisaties eigenlijk lid waren (of erkend) door de IAO en dus eigenlijk niet konden zetelen in de nieuwe organisaties van de VN. Uiteindelijk werd deze frustratie grotendeels opgelost door de vakbondsvrijheidkwestie. Deze kwestie zorgde voor een betere samenwerking van de VN en de IAO tegen het WVV. Zo waren het ICV en ACV er tegelijkertijd van overtuigd dat de VN in niets vergeleken kon worden met de Volkenbond.

De VN erkende uiteindelijk de IAO en de IAO erkende nu ook formeel het ICV in 1946. Dit was een grote stap vooruit. Het ACV en het ICV hoopten dat de IAO meer bevoegdheden zou krijgen en meer macht ten opzichte van de staten betreffende het ratificeren van voorstellen van de IAO. De bevoegdheden van de VN en de IAO waren niet zo toereikend, naties hadden nog altijd de macht om een wet niet te ratificeren. Wel moesten ze de reden hiervoor geven. Wat volledig verschilde met de periode van de Eerste Wereldoorlog, er werd toen nooit gevraagd naar de reden waarom een voorstel niet geratificeerd werd. Na WO II was dit wel het geval en dit heette de 'Waarom niet' - procedure. Deze procedure zorgde ervoor dat naties verantwoording moesten afleggen zowel aan hun eigen vakbonden als aan de internationale organisaties. Ook zou dit een indirect gevolg kunnen hebben inzake de druk die bepaalde landen zouden kunnen uitoefenen op andere landen om voorstellen te ratificeren

Het volgend belangrijk besluit was de invoering van het Marshallplan. Dit plan werd met luid gejuich onthaald door het

ACV en gaf weer hoop op een gouden economische tijd. Het ACV vond wel dat de vakbonden meer zeggenschap moesten krijgen en meer betrokken moesten worden bij de uitvoering van dit plan, wat hen belet werd door de Belgische staat.

Het ACV stelde ook grenzen aan het Marshallplan in verband met de duur.

Het Marshallplan was zeer belangrijk voor de heropbouw van Europa, maar had ook een negatieve invloed op het ACV. Het ACV ging enerzijds helemaal akkoord met het Marshallplan en vond het een veel beter plan dan het herstelbetalingsplan na WO I. Toch vond het ACV dat er te weinig voorwaarden aan gekoppeld werden, namelijk de einddatum en de samenwerking tussen vakbonden en regering moest beter en vlotter verlopen. Onderhuids zorgde het ACV voor een grotere appreciatie voor de VN en ook voor een vorming van een westers blok tegen het communisme.

Het ICV hield zich eerst afzijdig omdat het een groot conflict had met het WVV, maar uiteindelijk was het zeer pro-Marshallplan. Het conflict met het WVV was zeer ingrijpend voor zowel de IAO, de VN als het ACV. Het betrof een thema, namelijk de vakbondsvrijheid, dat eigenlijk alleen een bevoegdheid van de IAO was. Het WVV daagde eigenlijk de legitimiteit uit van de IAO en testte ook de macht en slaagkracht van de IAO. Het ICV is eigenlijk tijdens dit conflict, dat zich afspeelde in de Economische en Sociale Raad van de VN, de enige tegenhanger van het WVV en profileerde zich eigenlijk als voorvechter van de idealen van de IAO. Het ICV wees erop dat men de bevoegdheid van de IAO niet mocht negeren en deze kwestie ook moest toevertrouwen aan de IAO. Het is opmerkelijk dat de VN in dit conflict koos voor een samenwerking met de IAO. Dit kan verklaard worden doordat de VN sterker in hun schoenen stonden in de strijd tegen de Sovjet – Unie. Dat het ACV de kant van het ICV en de IAO koos, is volledig logisch omdat het ACV zeggenschap had op het internationaal niveau via het ICV en de IAO.

De jaren 1940 eindigden met de dreiging en angst voor het communisme en de Sovjet – Unie. Zowel de IAO, het ICV als het ACV namen maatregelen om het communisme af te weren

en West-Europa te beschermen. De IAO kwam, samen met het ICV, op voor haar rechten en bevoegdheden in het conflict met het WVV. Het ICV was na dit conflict zeer anticommunistisch en verspreidde dit ook via propaganda. Ook het ACV voerde een ware propagandastrijd tegen het communistisch blok. Het feit dat zowel het ACV, het ICV als de IAO meewerken aan het Marshallplan getuigt van een zekere actie tegen de Sovjet – Unie en een herbevestiging van het westerse blok. Het grootste 'offensief' dat het ICV ondernam tegen de Sovjet – unie was de creatie van nieuwe vakbonden in Duitsland, toch werd hier duidelijk dat de geallieerden (en dus ook indirect de VN) tegenwerkten. Later kreeg Duitsland wel de kans om de vakbonden weer op te richten. De aandacht van het ICV voor Duitsland was om Duitsland en verder ook West-Europa te behoeden voor het communisme. Dit was ook het doel van de geallieerden, alleen geloofden zij dat de eenheidsvakbond daartoe de oplossing was. Hier wordt duidelijk dat één probleem, twee verschillende oplossingen krijgt van verschillende organisaties, die toch hetzelfde doel nastreven

De naoorlogse jaren waren dus jaren van conflict, van zoeken naar nieuwe definities, politieke posities en nieuwe bevoegdheden en doelen van organisaties. Het ICV en het ACV werden beïnvloed door verschillende factoren, zoals de creaties van organisaties, herstelbetalingen, nieuwe ideologieën (fascisme en communisme), parallelle organisaties en nieuwe economische beleidsplannen die eigenlijk nauwelijks in overleg met de vakbonden werden samengesteld of uitgevoerd. Soms moesten het ICV en het ACV hun aandacht letterlijk verdelen en kiezen waaraan ze gingen werken. Zo ging het ACV zich volledig toeleggen op het invoeren van het Marshallplan in België en het ICV op het installeren van een christelijke vakbond in Duitsland, wapens tegen het oprukkend communisme aangezien Duitsland de grens vormde tussen het westers blok en de Sovjet – unie.

Deze tweedeling zorgt ervoor dat het heel moeilijk is een duidelijk beeld te creëren over wat het ACV of ICV dachten over bepaalde onderwerpen. Meestal werd die gedachte neergepend in het maandblad in een enkele zin, wat dus de zoektocht naar verklaring bemoeilijkt. Toch merkt men een vrij directe

invloed van internationale gebeurtenissen op het ICV en het ACV. Internationale besluiten konden ofwel een negatief ofwel een positief effect hebben op de vakbonden. Soms werden internationale besluiten afgekeurd, zoals het toelaten van het WVV in de Economische en Sociale Raad, of werden ze eerst zeer positief onthaald zoals het Marshallplan. Toch waren de vakbonden nooit honderd procent tevreden over besluiten van zowel de VN als de IAO omdat ze geen echte controle hadden op het uitvoeren van besluiten, noch sancties konden opleggen.

4. Algemene Conclusie

De twee periodes volgend op de Eerste en de Tweede Wereldoorlog waren zeer ingrijpend. Beide periodes betekenden de creatie van nieuwe organisaties en nieuwe ideeën op sociaal, economisch en politiek vlak. Na WO I werd de IAO, de Volkenbond en het ICV gevormd. Deze drie organisaties hadden een grote invloed op het internationaal toneel. De IAO was een spreekbuis voor de vakbonden, de Volkenbond probeerde de vrede te handhaven en het ICV trachtte erkenning te verwerven in de IAO. De Volkenbond zou niet lang bestaan aangezien vele grootmachten er geen lid van werden en deze organisatie de facto een lege doos was. De IAO overleefde WOII wel net zoals het ICV. Na de Tweede Wereldoorlog werden de VN opgericht. Deze organisatie was gelijkaardig aan de Volkenbond, maar deze keer kreeg ze wel de steun van de grootmachten. Dit nieuwe evenwicht had een grote impact op de IAO en zorgde voor een nieuwe vredige start in Europa. Wat de Volkenbond niet kon realiseren, realiseerden de VN wel. Dit betekende ook enkele nadelen voor de IAO. De IAO moest haar alleenheerschappij opgeven doordat de VN parallelle organisaties in het leven riepen die in se dezelfde functie hadden als de IAO.

Er is ook een verschil in de confrontatie met Duitsland na de beide wereldoorlogen. Na WO I kreeg Duitsland torenhoge herstelbetalingen, zodat het land uiteindelijk toch in economisch verval raakte, wat de aanzet was voor WO II. Na WO II was men milder en hield men rekening met het nodige economisch herstel van heel het Europese vasteland. Men stelde plannen op om dit

te realiseren (onder andere UNRRA en het Marshallplan). Zowel de IAO, het ICV als het ACV werkten mee aan deze plannen en de plooiën tussen de VN en de IAO werden gladgestreken.

De rol van het WVV was zeer dubbelzinnig in deze periode en het was niet altijd duidelijk welke de beweegredenen waren om zoveel frictie te veroorzaken in de IAO (en met het ICV). Het grote conflict tussen het ICV en het WVV zorgden juist voor een betere cohesie tussen het ICV, de IAO en het ACV. De apotheose zou uiteindelijk beginnen met de strijd tegen het communisme; de VN, de IAO, het ICV en het ACV schaarden zich allemaal achter het Westers Blok. Het communisme werd de gemeenschappelijke vijand en alle organisaties namen maatregelen tegen dit grote gevaar.

Tenslotte werden de visies van zowel het ACV en het ICV bepaald door verschillende besluiten en politieke wendingen op zowel het internationaal als het nationale vlak. Dit beïnvloedde bepaalde keuzes in het beleid (en de programmapunten) van de verschillende organisaties. Dit kan natuurlijk te wijten zijn aan de vele gebeurtenissen op het internationale en nationale toneel, maar men kan zich ook afvragen of dit niet met opzet gedaan werd. Deze visie zou zeer intrigerende antwoorden kunnen opleveren.

Wat betreft de invloed van de internationale gebeurtenissen werd zeer duidelijk dat zowel de IAO, het ICV en het ACV zeer geïnteresseerd waren in deze besluiten. De interesse was niet voor elk onderwerp even scherp: het ICV en het ACV hadden onderling een soort 'takenverdeling'. Dit maakte het voor beide organen gemakkelijker om zich te concentreren op enkele onderwerpen en die verder uit te spitten. Het ACV en het ICV keken ook altijd naar de relaties tussen de Volkenbond en de IAO en later tussen de VN en de IAO. Opmerkelijk is dat bij de beginfase van de VN de vakbonden vlug de conclusie trokken dat de VN hetzelfde waren als de Volkenbond. Later werd dit beeld bijgesteld, zeker toen de IAO en de VN gingen samenwerken. Daardoor zag men een nauwere band ontstaan tussen de VN en de IAO, die ook een weerslag had op het ICV en het ACV.

Eenzijds kan gesteld worden dat het ACV en het ICV na WO I nog vrij dicht bij de internationale besluitvoering van de IAO stonden, maar mijlenver van de Volkenbond. Na WO II werden de rollen als het ware omgekeerd, de VN waren een veel sterkere organisatie, met de eigen suborganisaties, en de IAO, en dus ook impliciet het ACV en het ICV, zochten naar herbevestiging.

Lijst van afkortingen

ACV Algemene Christelijke Vakbond
IAO Internationale Arbeidersorganisatie
ICV Internationale Christelijke Vakbeweging
UNRRA United Nations Relief and Rehabilitation Administration
VN Verenigde Naties
VSA Verenigde Staten van Amerika
WVV Wereldvakverbond

Bibliografie.

Ongepubliceerde bronnen.

België

Leuven, KADOC

Archief bestuursorganen van het ACV en diverse diensten

235

Doos 70 : notulen van vergaderingen, 1920 – 1924

Doos 72 : notulen van vergaderingen, 1944 – 1948

ACV activiteitenverslagen.

[KX 2.1.] verslagen van 1945 – 1949

ACV : conferentie van den Arbeid te Washington

[KYB 17 271] verslag van conferentie, 1919

Gepubliceerde werken

ALCOCK (A.). *History of the International Labour Organisation*. London, Macmillan, 1970.

ARBLASTER (P.). *A History of the Low Countries*. London, Macmillan Palgrave, 2006

BLOK (D.P.), PREVENIER (W.) en ROORDA (D.J.). *Algemene*

geschiedenis der Nederlanden. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1977-1983, V 14 en 15

BRETT (B.). *International labour in the 21st century : the ILO, monument to the past or beacon for the future?*, London, 1994, artikel in: <http://www.questia.com/googleScholar.qst;jsessionid=K20Btk21fjvnTN2XlylLlvbVLcnFcTCYBhhW2kPXTrdQV9SJMcvb!-745913116!-1366559283?docId=5001665069>>, geraadpleegd op 27.10.2009.

BROUWERS (L.) en HARMEL (P.). *Vijftig jaar christelijke werkgeversbeweging in België : een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis, 1920 –1973*. Brussel, UNIAPAC, 1974.

CAMPBELL (J.) en RENGGER (N.). *Treaties and alliances of the world*. London, Cartermill, 1995, VI, 538p.

DEBUNNE (G.). *Vakbonden en Europa : verleden en toekomst*. Leuven, Kritak, 1987.

ELIAS (H. J.). *De Eerste Wereldoorlog en zijn onmiddellijke nasleep, augustus 1914 – november 1919*. Antwerpen, Nederlandse Boekhandel, 1969

FEIS (H.). *Research activities of the League of nations. A report made to the Committee on international relations of the Social science research council on the methods and progress of research in the League of nations and International labour organization, June, 1929*. The Old Lyme Press, 1929

GERARD (E.), ed. *De Christelijke arbeidersbeweging in België 1891-1991*. Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1991, dl. 2

HOBSBAWM (E.J.). *Age of extremes : the short twentieth century 1914-1991*. London, Abacus, 1995.

HUYBRECHTS (M.). *Ontwikkeling der internationale arbeidsorganisatie en de houding der katholieken*. Antwerpen, Geloofsverdediging, 1932.

LOWE (B.E.). *The international protection of labor; International labor organization, history and law*. New York, The Macmillan Company, 1935.

MAMPUYS (J.). « De Christelijke vakbeweging », in : GERARD (E.), ed. *De Christelijke arbeidersbeweging in België 1891-1991*. Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1991, dl. 2, pp. 146-271.

NEUVILLE (J.). *La CSC en l'an 40. Le déchirement et la difficile reconstruction de l'unité*. Brussel, 1988.

PALMER (R.R.), COLTON (J.) en KRAMER (L.). *A history of the modern world : Since 1815*. New York, McGraw-Hill, 2007.

PASTURE (P.). *Histoire du syndicalisme chrétien international. La difficile recherche d'une troisième voie*. Paris, Harmattan, 1999.

PASTURE (P.). *Kerk, politiek en sociale actie : de unieke positie van de christelijke arbeidersbeweging in België 1944-1973*. Leuven, Garant, 1992.

PASTURE (P.) en MAMPUYS (J.). *In de ban van het getal. Ledenanalyse van het ACV 1900-1990*. Leuven, 1990.

RODGERS (G.), LEE (E.), SWEPSTON (L.) en VAN DAELE (J.). *The ILO and the Quest for Social Justice, 1919 – 2009*. Geneva-Ithaca, ILO-cornell University Press, 2009.

STEENHOUT (W.). *De unie van hand- en geestesarbeiders : een onderzoek naar het optreden van de vakbonden in de bezettingsjaren (1940-1944)*. Promotor Balthazar Herman, SI, s.n., 1983

VAN GOETHEM (G.). *Vakbonden in het interbellum (1918-1940) : de problemen van organisatie, functionering en financiën van een nieuwe sociale macht*. Gent, s.n., 1980.

VANDEPUTTE (R.) en HOUTHUYS (J.). *De harde strijd : Beknopte geschiedenis van het ACV ; van Eylembosch tot Cool*. Gent, Het Volk, 1983

VERSTRAETEN (J.). *Inleiding tot de geschiedenis van de arbeidersbeweging*. Brussel, ACV, 1965.

Periodieken, tijdschriften.

Congrès de la confédération des syndicats Chrétiens (de Belgique), 1945 – 1949, KADOC, [KB 1. 543]

De Gids op Maatschappelijk Gebied, 1920 – 1924 en 1944 – 1949, KADOC, [KYB 117]

De Internationale Christelijke vakbeweging. Maandschrift, 1923-1950. KADOC [KYB 1165]

Het ICV : Van Parijs tot Brussel, 1937 – 1945, KADOC, [KX 2.120]

Het ICV : Van Amsterdam tot Lyon, 1946 – 1949, KADOC, [KX 2.120]

Maandblad van het Algemeen Christelijk Vakverbond van België, 1946 – 1948, KADOC, [KYB 0061].

NOTEN

- 1 R.R. PALMER, J. COLTON en L. KRAMER, *A history of the modern world: Since 1815*, New York, McGraw-Hill, 2007, p. 710.
- 2 P. ARBLASTER, *A History of the Low Countries*, London, Macmillan Palgrave, 2006, p. 214.
- 3 E. WITTE, J. CRAEYBECKS en A. MEYNEN, *Politieke geschiedenis van België: van 1830 tot heden*, Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2007, p. 199 - 204
- 4 R.R. PALMER, J. COLTON en L. KRAMER, *A history of the modern world: Since 1815*, New York, McGraw-Hill, 2007, p 714 - 716
- 5 G. RODGERS, E. LEE en J. VAN DAELE, *The ILO and the Quest for Social Justice, 1919 – 2009*, Geneva – Ithaca, ILO – Cornell University Press, 2009 p. 7 – 9.
- 6 P. PASTURE, *Histoire du syndicalisme chrétien international. La difficile recherche d'une troisième voie*, L'Harmattan, 1999, p 75 - 80
- 7 KADOC, 1920 – 1925, [KYB 117], De Gids op Maatschappelijk Gebied, p. 7 – 11
- 8 KADOC, 1919, [KB 17 271], *Het ACV en de conferentie van den Arbeid te Washington*, p. 5 - 10
- 9 KADOC, 1920 – 1924, doos 70, *Archiefbestuursorganen van het ACV en diverse diensten, notulen van vergaderingen*, s.p.
- 10 J.P.S. SERRARENS, *Internationale arbeidsconventies en de vakbeweging*. Brussel, Vooruitgang, 1953, p.2 KADOC [KBRB 37]
- 11 P. PASTURE, *Histoire du syndicalisme chrétien international. La difficile recherche d'une troisième voie*, L'Harmattan, 1999, p p117.
- 12 P.J.S. SERRARENS, *Internationale arbeidsconventies en de vakbeweging*. Brussel, Vooruitgang, 1953, p. 2, KADOC, [KBRB 37]
- 13 P.J.S. SERRARENS, *Internationale arbeidsconventies en de vakbeweging*. Brussel, Vooruitgang, 1953, p. 20, KADOC, [KBRB 37]
- 14 P. PASTURE, *Histoire du syndicalisme chrétien international. La difficile recherche d'une troisième voie*. L'Harmattan, 1999, p. 84 - 86.
- 15 KADOC, 1918 – 1921, [KX 2.1], *Algemeen Christelijk Vakverbond. Activiteitenverslag*, s.p.
- 16 R.R. PALMER, J. COLTON en L. KRAMER, *A history of the modern world: Since 1815*, New York, McGraw-Hill, 2007, p. 716
- 17 KADOC, 1920 – 1924, doos 70, *Archiefbestuursorganen van het ACV en diverse diensten, notulen van vergaderingen*, s.p.
- 18 KADOC, 1920 – 1924, doos 70, *Archiefbestuursorganen van het ACV en diverse diensten, notulen van vergaderingen*, s.p.
- 19 KADOC, 1920 – 1924, doos 70, *Archiefbestuursorganen van het ACV en diverse diensten, notulen van vergaderingen*, s.p
- 20 KADOC, 1920 – 1924, doos 70, *Archiefbestuursorganen van het ACV en*

diverse diensten, notulen van vergaderingen, s.p.

21 P. PASTURE, *Histoire du syndicalisme chrétien international La difficile recherche d'une troisième voie*, L'Harmattan, 1999, p. 83 - 86

22 KADOC, 1920 – 1924, doos 70, *Archiefbestuursorganen van het ACV en diverse diensten, notulen van vergaderingen*, s.p.

23 KADOC, 1920 – 1924, doos 70, *Archiefbestuursorganen van het ACV en diverse diensten, notulen van vergaderingen*, s.p.

24 KADOC, 1920 – 1924, doos 70, *Archiefbestuursorganen van het ACV en diverse diensten notulen van vergaderingen van het ACV*, s.p.

25 KADOC, 1920 – 1924, doos 70, *Archiefbestuursorganen van het ACV en diverse diensten, notulen van vergaderingen*, s.p.

26 R.R. PALMER, J. COLTON en L. KRAMER, *A history of the modern world: Since 1815*. New York, McGraw-Hill, 2007, p 771

27 J.P.S. Serrarens, "voorwoord", in: "*De Internationale Christelijke Vakbeweging (Maandschrift)*", KADOC, [KYB 1165], 1924, p.1 - 5

28 R.R. PALMER, J. COLTON en L. KRAMER, *A history of the modern world: Since 1815*, New York, McGraw-Hill, 2007, p. 773 - 774

29 J.P.S. Serrarens, "voorwoord", in: "*De Internationale Christelijke Vakbeweging (Maandschrift)*", KADOC, [KYB 1165], 1924, p.1 - 5

30 J.P.S. Serrarens, "voorwoord", in: "*De Internationale Christelijke Vakbeweging (Maandschrift)*", KADOC, [KYB 1165], 1924, p. 61

31 P. PASTURE, *Histoire du syndicalisme chrétien international. La difficile recherche d'une troisième voie*. L'Harmattan, 1999, p. 124 – 125.

32 KADOC, 1924, [KYB 1165], *De Internationale Christelijke Vakbeweging. Maandschrift*, p. 138.

33 E. WITTE, J. CRAEYBECKS en A. MEYNEN, *Politieke geschiedenis van België: van 1830 tot heden*, Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2007, p. 225 - 235

34 G. RODGERS, E. LEE en J. VAN DAELE, *The ILO and the Quest for Social Justice, 1919 – 2009*, Geneva – Ithaca, ILO – Cornell University Press, 2009 p.28 - 29

35 R.R. PALMER, J. COLTON en L. KRAMER, *A history of the modern world: Since 1815*, New York, McGraw-Hill, 2007, p. 771 - 772

36 G. RODGERS, E. LEE en J. VAN DAELE, *The ILO and the Quest for Social Justice, 1919 – 2009*, Geneva – Ithaca, ILO – Cornell University Press, 2009 p. 77

37 R. Riche, "De Christelijke arbeidersbeweging tegenover het staatstotalitarisme" in: "*Katholicisme en politiek: noch liberalisme, noch socialisme, noch communisme, noch dictatuur*", Gent, Het Volk, 1939, p 121 - 122

38 KADOC, 1918 – 1921, [KX 2.1], *Algemeen Christelijk Vakverbond. Activiteitenverslag*, s.p

39 KADOC, 1925 – 1935, [KYB 0061], *De Gids op Maatschappelijk*

Gebied, p. 533

40 R.R. PALMER, J. COLTON en L. KRAMER, *A history of the modern world: Since 1815*, New York, McGraw-Hill, 2007, p. 863.

41 P. PASTURE, *Kerk, Politiek en sociale actie: de unieke positie van de Christelijke arbeidersbeweging in België in 1944 □ 1973*, Garant, Leuven-Apeldoorn, 1992, p. 18 – 45.

42 E. WITTE, J. CRAEYBECKS en A. MEYNEN, *Politieke geschiedenis van België: van 1830 tot heden*, Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2007, p 276.

43 R.R. PALMER, J. COLTON en L. KRAMER, *A history of the modern world: Since 1815*, New York, McGraw-Hill, 2007, p. 872 - 873

44 R.R. PALMER, J. COLTON en L. KRAMER, *A history of the modern world: Since 1815*, New York, McGraw-Hill, 2007, p 872 – 873.

45 KADOC, 1945, [KYB 0061], *Maandbald van het Algemeen Christelijk Vakverbond van België*, p. 64

46 G. RODGERS, E. LEE en J. VAN DAELE, *The ILO and the Quest for Social Justice, 1919 – 2009*, Geneva – Ithaca, ILO – Cornell University Press, 2009 p. 43 - 44

47 G. RODGERS, E. LEE en J. VAN DAELE, *The ILO and the Quest for Social Justice, 1919 – 2009*, Geneva – Ithaca, ILO – Cornell University Press, 2009 p. 43 - 44

48 KADOC , 1945, [KYB 0061], *Maandbald van het Algemeen Christelijk Vakverbond van België*, p. 312

49 KADOC, 1937 – 1945, [KX 2.120], *Het ICV: Van Parijs tot Brussel*, p. 143.

50 KADOC, 1945 - 1949, [KX 2.1], *Algemeen Christelijk Vakverbond. Activiteitenverslag*, p. 359

240

51 J.P.S. SERRARENS, *Internationale arbeidsconventies en de vakbeweging*, Brussel, Vooruitgang, 1953, p.31

52 KADOC, 1946 – 1949, [KX 2.120], *Het ICV: van Amsterdam tot Lyon*, p. 4 -5

53 KADOC, 1946 – 1949, [KX 2.120], *Het ICV: van Amsterdam tot Lyon*, p. 325

54 KADOC, 1946 – 1949, [KX 2.120], *Het ICV: van Amsterdam tot Lyon*, p. 4 -5

55 J.P.S. Serrarens, *Internationale arbeidsconventies en de vakbeweging*, Brussel, Vooruitgang, 1953, p. 31

56 E. Gerard, *De Christelijke Arbeidersbeweging in België*, Deel 1, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1992, p. 245.

57 E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België: van 1830 tot heden*, Standaard Uitgeverij, Antwerpen, 2007, p. 243

58 KADOC, 1945 – 1949 [KX 2.1], *Algemeen Christelijk Vakverbond. Activiteitenverslag*, p. 13 – 14.

- 59 R.R. PALMER, J. COLTON en L. KRAMER, *A history of the modern world: Since 1815*. New York, McGraw-Hill, 2007, p. 883
- 60 R.R. PALMER, J. COLTON en L. KRAMER, *A history of the modern world: Since 1815*. New York, McGraw-Hill, 2007, p. 883
- 61 R.R. PALMER, J. COLTON en L. KRAMER, *A history of the modern world: Since 1815*. New York, McGraw-Hill, 2007, p. 884
- 62 KADOC, 1946 – 1949, [KX 2.120], *Het ICV: Van Amsterdam tot Lyon*, p. 81 - 82
- 63 KADOC, 1945 – 1949, [KX 2.1], *Algemeen Christelijke Vakverbond. Activiteitenverslag*, p. 54
- 64 KADOC, 1946 – 1949, [KX 2.120], *Het ICV: Van Amsterdam tot Lyon*, p. 83 - 88
- 65 KADOC, 1945 – 1949, [KX 2.1], *Algemeen Christelijk Vakverbond. Activiteitenverslag* p. 54 - 55
- 66 KADOC, 1945 – 1949, [KX 2.1], *Algemeen Christelijk Vakverbond. Activiteitenverslag*, p. 204 - 205
- 67 KADOC, 1946 – 1948, [KYB 0061], *Maandblad van het Algemeen Christelijk Vakverbond van België*, p. 127
- 68 KADOC, 1946 – 1948, [KYB 0061], *Maandblad van het Algemeen Christelijk Vakverbond van België*, p. 128
- 69 KADOC, 1946 – 1948, [KYB 0061], *Maandblad van het Algemeen Christelijk Vakverbond van België*, p. 134 - 135
- 70 KADOC, 1945 – 1949, [KX 2.1], *Algemeen Christelijk Vakverbond. Activiteitenverslag*, p. 187 - 189
- 71 KADOC, 1937 – 1945, [KX 2.120], *Het ICV: Van Parijs tot Brussel*, p. 310
- 72 KADOC, 1937 – 1945, [KX 2.120], *Het ICV: Van Parijs tot Brussel*, p. 311
- 73 P. PASTURE, *Histoire du syndicalisme chrétien international: la difficile recherche d'une troisième voie*, L'Harmattan, 1999, p. 242 - 243
- 74 P. PASTURE, *Histoire du syndicalisme chrétien international: la difficile recherche d'une troisième voie*, L'Harmattan, 1999, p. 242 - 243
- 75 P. PASTURE, *Histoire du syndicalisme chrétien international: la difficile recherche d'une troisième voie*, L'Harmattan, 1999, p. 242 - 243
- 76 KADOC, 1946 – 1949, [KX 2.120], *Het ICV: Van Amsterdam tot Lyon*, p. 41 - 43
- 77 KADOC, 1946 – 1949, [KX 2.120], *Het ICV: Van Amsterdam tot Lyon*, p. 41 - 43
- 78 KADOC, 1946 – 1949, [KX 2.120], *Het ICV: Van Amsterdam tot Lyon*, p. 41 - 43
- 79 KADOC, 1946 – 1948, [KYB 1165], *De Internationale Christelijke vakbeweging. Maandschrift*, januari-februari 1948, p. 4
- 80 KADOC, 1946 – 1948, [KYB 1165], *De Internationale Christelijke*

vakbeweging. Maandschrift, januari-februari 1948, p. 6

81 KADOC, 1949, [KX 2.1], *Algemeen Christelijk Vakverbond. Activiteitenverslag*, p. 204 - 205

82 KADOC, , 1949, [KX 2.1], *Algemeen Christelijk Vakverbond. Activiteitenverslag*, p. 216

83 R.R. PALMER, J. COLTON en L. KRAMER, *A history of the modern world: Since 1815*. New York, McGraw-Hill, 2007, p. 872 - 877

84 KADOC, 1946 – 1949, [KX 2.120], *Het ICV: Van Amsterdam tot Lyon*, p. 8

85 KADOC, 1946 – 1949, [KX 2.120], *Het ICV: Van Amsterdam tot Lyon*, p. 5.

86 KADOC, 1946 – 1949, [KX 2.120], *Het ICV: Van Amsterdam tot Lyon*, p. 9

87 KADOC, 1946 – 1948, [KYB 1165], *De Internationale Christelijke vakbeweging. Maandschrift*, november 1947, p. 1.

88 KADOC, 1946 – 1948, [KYB 0061], *Maandblad van het Algemeen Christelijk Vakverbond van België*, p. 19

89 KADOC, 1949, [KX 2.1], *Algemeen Christelijk Vakverbond. Activiteitenverslag*, p. 204 - 205

90 KADOC, 1945 - 1949, [KX 1. 543], *Congrès de la confédération des syndicats Chrétiens (de Belgique)*, p. 13 – 14

Tussenkunstenpolitiek: De omgang met het verleden in de Gentse Koninklijke Maatschappij van Schone kunsten en Literatuur onder de opeenvolgende negentiende-eeuwse regimes (1808-1858)

Christin Ho

Inleiding

Op 18 oktober 1811 hield Norbert Cornelissen, eresecretaris van de Gentse Maatschappij van Schone Kunsten en een plaatselijke advocaat, een toespraak ter gelegenheid van het Sint-Lucasfeest. Hierin stelde hij dat Napoleon Bonaparte heel wat gemeen had met de vijftiende-eeuwse Bourgondische hertog Filips de Goede en de zeventiende-eeuwse aartshertogin van de Zuidelijke Nederlanden Isabella van Spanje: "Rubens & van Dijck sous Isabelle, les Vaneijck à la cour de Philippe Le Bon [...] Napoléon fixant autant de tableaux brillans dans l'histoire, des révolutions des sciences et des arts; voila, dans ma théorie, autant dépoques heureuses d'un état de grand dignité et de splendeur."¹ Het gebruik van het lokale verleden in het Napoleontische discours roept vragen op. Alan Forrest bewees reeds dat het niet vreemd was dat het Napoleontische discours zich in de verschillende Franse regio's aanpaste aan het plaatselijke verleden.² Trachtte ook het Gentse genootschap de 'nationale' historische boodschap van de negentiende-eeuwse machthebbers in te passen in een lokaal herkenbaar kader?

243

Om een antwoord te kunnen formuleren op deze vraag wordt er enerzijds in deze bijdrage onderzocht op welke manier 'la Société (Royale) des Beaux-Arts et de (Littérature) de Gand' terugkeek naar het verleden in drie opeenvolgende regimes, namelijk de latere jaren van de Napoleontische tijd (1808-1814), het tijdvak voor de Belgische Omwenteling onder Willem I (1815-1830) en in de tientallen jaren na 1830 onder de vorst Leopold I (1831-1858). In 1858 vierde de sociëteit immers haar vijftigste verjaardag.³ Vanuit comparatief oogpunt worden deze periodes bestudeerd om te achterhalen hoe de kijk op het verleden

evolueerde binnen deze artistieke vereniging. Op deze manier wordt er aandacht besteed aan de verschillen en gelijkenissen tussen de tijdvakken en wordt er gepoogd voor de verschillen een verklaring te geven: Welke geschiedbeelden werden gecreëerd in de opeenvolgende periodes? Waarom werden deze historische figuren en gebeurtenissen herdacht? En welke betekenissen kregen ze toebedeeld door het genootschap? Zo kan er anderzijds achterhaald worden of de Gentse maatschappij het op het verleden gerichte cultuurpolitieke project van Bonaparte, Willem I en Leopold I werkelijk uitbouwde zoals Loir beweerde (cf. infra).

Deze studie past binnen het onderzoek naar de ruimere historische cultuur in de negentiende eeuw. Hierbij wordt de definitie van Kees Ribbens gehanteerd: "De historische cultuur omvat niet alleen gedachten uit of over het verleden in de vorm van herinneringen maar ook degenen die deze terugblikken koesteren en gebruiken, bijvoorbeeld door op enigerlei wijze opnieuw toegang te zoeken tot het verleden en het opnieuw te vertolken, zoals door het organiseren of bijwonen van officiële herdenkingen."⁴ Maar al te vaak toonden onderzoekers uit deze contreien voornamelijk aan dat de Belgische overheid na 1830 de verspreiding van het nationale verhaal aanmoedigde door middel van een brede historische cultuur. Historische romans werden geschreven, taferelen over het eigen roemrijke verleden werden vervaardigd en historische optochten werden georganiseerd om nationale sentimenten aan te wakkeren bij de burgers.⁵ Spijtig genoeg is er weinig geweten over de historische cultuur onder voorgaande machthebbers. Tom Verschaffel en Evert Peeters bewezen wel dat (potentiële) historici werden gestimuleerd door de Brusselse Academie om een 'nationale' geschiedenis te schrijven van de Oostenrijkse Nederlanden (1715-1795).⁶ Historisch onderzoek naar de omgang met het verleden in de periodes die volgden na het Theresiaanse tijdvak, meer bepaald de Napoleontische en Groot-Nederlandse regimes, vormt een hiaat in de Belgische geschiedschrijving.

Dit onderzoek vertrekt vanuit de vaststelling dat Christophe Loir maakte in zijn studie *L'émergence des beaux-arts en Belgique*.

Hij schreef dat artistieke maatschappijen uit deze contreien werden ingeschakeld bij de cultuurpolitiek van Bonaparte en Willem I; maar op welke manier dit gebeurde, werd door hem niet behandeld.⁷ Loirs werk was immers slechts een verkennend onderzoek naar de werking van deze genootschappen tussen 1773 en 1835. Hilda Coppejans-Desmedt, Peter Rietbergen en Bart Stroobants merkten wel op dat kunstzinnige verenigingen op verzoek van de negentiende-eeuwse machthebbers historische stoeten, 'nationale' feesten en wedstrijden organiseerden om de band tussen verleden en heden te verduidelijken.⁸ Ofschoon deze onderzoekers schreven dat sociëteiten herinneringen vasthielden aan bepaalde periodes uit het verleden, bestaan er geen specifieke studies over de omgang met het verleden in verenigingen onder de opeenvolgende machthebbers in de negentiende eeuw. Deze bijdrage tracht hierin verandering te brengen.

De Gentse maatschappij kan meer duidelijkheid scheppen over deze thematiek aangezien het genootschap werd opgericht in 1808 onder het toezien van de Franse prefect Faipoult en ze uitgroeide tot de meest indrukwekkende maatschappij in deze gewesten na 1815.⁹ Bovendien zijn er van deze vereniging vele bronnen bewaard gebleven, waardoor dit onderzoek mogelijk is. De schriftelijke neerslagen van bestuursvergaderingen bevatten onder meer gegevens over wedstrijdideeën, verslagen van Sint-Lucasfeesten en ook complete teksten van toespraken die gehouden werden tijdens deze vergaderingen in de Franse en Belgische periodes. Vanaf 1817 werden er kleine drukwerken en jaarlijkse annalen uitgegeven in samenwerking met zusterverenigingen uit andere steden waardoor haar georganiseerde activiteiten tussen 1817 en 1858 niet onbekend bleven: *Annales Beligues des sciences, des lettres et des arts* (1817-1824) en *Messenger des sciences et des arts* (1823-1858). Tevens liet de Gentse Koninklijke Maatschappij van Schone Kunsten en Literatuur vanaf 1844 jaarlijks een jaarboek verschijnen, genaamd *Annales de la Société Royale des Beaux-Arts et de Littérature de Gand* (1844-1858).

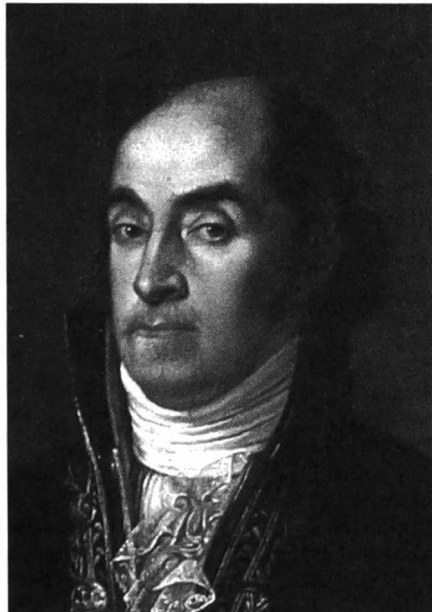

“Celui de Napoléon, sera pour les sciences et les arts l'époque d'une ère nouvelle.”¹⁰

Alvorens over te kunnen gaan tot een analyse van deze annalen en kleine drukwerken worden de bestuursverslagen tussen 1808 en 1814 onder de loep genomen. Uit deze bron kan afgeleid worden dat de eerste vergadering plaatsvond op 27 september 1808.¹¹ De bestuursleden – zeven lokale kunstenaars en twee architecten – benadrukten tijdens deze bijeenkomst dat ze het genootschap hadden opgericht “pour l'encouragement et la protection des arts et des artistes.”¹² Om het vooropgestelde doel te kunnen realiseren wilden de stichters van de sociëteit in de eerste plaats activiteiten op touw zetten om de vooruitgang van kunsten (architectuur, beeldhouw-, gravure- en schilderkunst) te bevorderen, maar eveneens werden wedstrijden ingericht en Sint-Lucasfeesten georganiseerd om de relatie tussen verleden, heden en toekomst te verduidelijken.¹³

Zo werden er prijsvragen uitgeschreven om belangrijke kunstenaars uit het verleden, en de personen die hen aanmoedigden en beschermden in de verf te zetten: “Les sujets de ces prix qui pourront être repeter seront successivement chercher dans l'histoire et représenteront des faits qui honorent les Artistes les plus illustres et les Monarques qui les ont encourager et protéger.”¹⁴ Bekroonde kunstwerken over machtige vorsten uit het verleden zouden dan geplaatst worden in de historische galerij van Bonaparte “pour marquer leur heureuse influence sur la civilisation et les mœurs des nations.”¹⁵ In 1810 werd de eerste en tevens de laatste wedstrijd uitgeschreven in de Napoleontische periode door deze maatschappij in samenwerking met de plaatselijke Academie van Schone Kunsten waarbij mededingers uit de Zuidelijke Nederlanden, zowel leerlingen als meester-beeldhouwers, de opdracht kregen om een borstbeeld te maken van de onsterfelijke Napoleon dat het pronkstuk moest vormen van de galerij: “C'est l'Immortalité prenant des mains de la Sculpture, le Buste de S.M. L'EMPEREUR NAPOLÉON.”¹⁶ Aan de ene kant was het niet merkwaardig dat de bestuursleden beeldhouwers uit deze contreien stimuleerden om een buste te vervaardigen van Bonaparte. Tijdens het Napoleontische regime werd de kunst namelijk in dienst van de Franse keizer gebracht

om zijn macht ten toon te spreiden.¹⁷ Aan de andere kant was het vreemd dat het genootschap een wedstrijd organiseerde rond een *hedendaagse* monarch vermits de oprichters van de Gentse maatschappij uitdrukkelijk hadden neergeschreven dat er alleen prijsvragen mochten worden georganiseerd om kunstzinnige vorsten en invloedrijke kunstenaars uit het verleden te herdenken (cf. supra). Ofschoon Napoleon nog leefde, werd hij al vereeuwigd als buste opdat toekomstige generaties hem zouden herinneren als een indrukwekkende kunstliefhebbende keizer. Hierbij moet opgemerkt worden dat deze wedstrijd geen succes kende, de leerling-kunstenaar Huyghens was de enige deelnemer.¹⁸ Hij studeerde aan het atelier van de Brusselse beeldhouwer Godecharles, die werkte voor Napoleon.¹⁹

Guillaume Faipoult, Prefect van het Schelde Departement
(Museum voor Schone Kunsten Gent)

Het zou niet verwonderlijk geweest zijn indien deze activiteit werd ingericht op verzoek van de prefect Frédéric d'Houdetot, die Faipoult had opgevolgd in november 1808 als prefect van het Schelde-departement waartoe Gent behoorde.²⁰ Niet alleen d'Houdetot, maar ook de andere acht prefecten van de Zuid-Nederlandse departementen probeerden namelijk te voorkomen dat onder meer verenigingen anti-Bonapartistische of anti-Franse gevoelens zouden aanwakkeren.²¹ Bijgevolg speelde

d'Houdetot als *membre honoraire* van de maatschappij een noemenswaardige rol in de artistieke vereniging. Zo besliste hij mee welke activiteiten op touw werden gezet.²²

Werd de sociëteit daardoor een instrument van een op het verleden gerichte Franse cultuurpolitiek? Vermoedelijk wel, want de oprichters schreven onder meer een wedstrijd uit om aan te tonen dat Bonaparte een even grote kunstbevorderaar was als beroemde monarchen uit het verleden. Wie deze 'vorsten' waren, werd duidelijk gemaakt in de gehouden toespraken van de (bestuurs)leden. De voorzitter van de Gentse maatschappij Pierre van Huffel, een lokale schilder, vermeldde in een redevoering in 1808 dat hij Bonaparte – "l'ami et le Protecteur des Artistes"²³ – als de ware opvolger zag van de vijftiende-eeuwse Filips de Goede en de zeventiende-eeuwse Isabella van Spanje. Hij zei dat dankzij Napoleon "le génie de nos ancêtres [oude meesters] n'est pas éteint. Un ancien l'a dit: qu'il y ait des Mécènes, il y aura de Virgiles, nos Monarques dans l'histoire [Filips en Isabella] ont proclamé leur amour pour les Arts."²⁴ Norbert Cornelissen ging, zoals we uit zijn geciteerde woorden in de inleiding reeds konden opmaken, akkoord met van Huffel (cf. supra). De Bourgondische landsheer en de Spaanse aartshertogin werden door hem voorgesteld als de voorgangers van Napoleon, die meesters uit deze contreien de kans hadden gegeven om hun schilderstalent te ontplooiën.²⁵ Wat hun invloed was op andere domeinen scheen niet belangrijk te zijn, zij waren grote kunstliefhebbers en moesten daarom herdacht worden. Zo werd er in de bronnen niet gerept over de Gentse Opstand tegen Filips de Goede (1449-1453) en de rol van Isabella van Spanje in de periode van de (Gentse) Contrareformatie.²⁶ Of Norbert Cornelissen en Pierre van Huffel bonapartisten waren, is niet geweten. Maar dat zij Napoleon net heel opvallend profileerden als de opvolger van deze Zuid-Nederlandse landvoogden, historische figuren met grote betekenis voor Gent, kon met zekerheid vastgesteld worden. Zij probeerden de aandeelhouders (kunstzinnige plaatselijke invloedrijke figuren) en de leden (kunstenaars uit deze contreien en bestuursleden van zusterverenigingen uit andere Zuid-Nederlandse steden) van de sociëteit ervan te overtuigen dat Napoleon geen vreemde keizer was.

Op het Sint-Lucasfeest in oktober 1808 maakte het genootschap eveneens duidelijk dat Napoleon een even grote kunstbevorderaar was als een grote figuur uit het lokale verleden. Naar aanleiding van het feest – die in het teken stond van de inauguratie van de borstbeelden van de grote schilders Rubens, van Dyck en van de zeventiende-eeuwse beeldhouwer Duquesnoy – organiseerden de bestuursleden op de vooravond een banket in hun vergaderzaal in het Gentse gemeentehuis waarbij 55 genodigden (schilders, beeldhouwers, architecten, professoren van de Gentse academie, de plaatselijke burgemeester Pierre Pycke en de Franse prefect)²⁷ mits een financiële bijdrage mochten deelnemen.²⁸ Deze bustes werden op vraag van de voorzitter van Huffel vervaardigd door leerlingen van de Gentse Academie van Schone Kunsten.²⁹ Het feestmaal werd in de eerste plaats georganiseerd om publiciteit te creëren voor de jonge artistieke maatschappij,³⁰ maar eveneens werd ze op touw gezet om de herinnering aan deze grote meesters levend te houden. De negen stichters vermeldden uitdrukkelijk dat zij voornamelijk uitkeken naar “l’inauguration du buste de P.P. Rubens.”³¹ De volgende dag werden de aanwezigen bij het diner uitgenodigd voor de feestelijke inhuldiging van de borstbeelden in de vergaderzaal waarbij de buste van Rubens op een voetstuk werd geplaatst naast het portret van Napoleon om “cette illustre réunion”³² te beklemtonen. Wellicht wilden de bestuursleden de indruk geven dat Bonaparte net zoals de aartshertogin Isabella van Spanje respect had voor de grote meester en de Zuid-Nederlandse schilderkunst. Hoewel het Neoclassicisme de overheersende kunststroming werd in Gent ten tijde van Napoleon, betekende dit niet dat eigentijdse schilders met tegenzin klassieke taferelen vervaardigden. Voor de aansluiting van deze stad bij het Franse Keizerrijk in 1804 deed de kunststijl immers zijn intrede al in de Gentse schilderkunst rond 1800.³³ Klassieke schilderijen werden gemaakt naar het voorbeeld van Rubens.³⁴

Ook Karel August Vervier, lid van de Gentse Maatschappij van Schone Kunsten en een lokale schrijver en dichter, zei in zijn openingstoespraak op het Sint-Lucasfeest in november 1813 dat de invloed van Rubens op de Zuid-Nederlandse schilderkunst niet vergeten mocht worden.³⁵ Bovendien haalde hij niet alleen

de grote zestiende-eeuwse schilder aan, maar ook de herinnering aan tal van andere beroemde oude meesters uit deze contreien als van Eyck, Van Dyck en Teniers moest volgens hem levend gehouden worden door de aanwezigheid op het feest (hoofdzakelijk kunstenaars). Door het opnoemen van beroemde oude schilders wees Vervier op de noodzaak van een nieuwe kunstbevorderaar, iemand die "la cour brillante et voluptueuse de Philippe le Bon"³⁶ zou verlevendigen. De gevolgen van de Franse Revolutie waren namelijk desastreus voor Gent. Tussen 1794 en 1796 hadden Franse revolutionairen heel wat kostbare schilderijen, beeldhouwwerken en manuscripten uit grote Zuid-Nederlandse steden gevoerd naar Parijs:³⁷ "L'âge, le chagrin, les orages de la révolution avaient moissonné nos savans, nos artistes, nos instituteurs."³⁸ De lokale schrijver liet blijken dat Napoleon de ware opvolger was van de vijftiende-eeuwse landvoogd. Vervier meende dat Bonaparte een even grote kunstkenner- en liefhebber was als Filips, die de vooruitgang in de artistieke en geleterde wereld niet belemmerde: "Celui de NAPOLÉON, sera pour les sciences et les arts l'époque d'une ère nouvelle: comme ceux qui l'ont précédé il aura été annoncé par des orages; comme eux il finira par entourer l'olive de la paix."³⁹ Bijgevolg accentueerde deze toespraakhouder de continuïteit tussen het lokale verleden en het Napoleontische heden om net zoals Cornelissen en van Huffel te bewijzen dat Napoleon Bonaparte de opvolger was van de invloedrijke kunstzinnige landsheer. In zijn onderzoek aangaande de beeldvorming rond 1799 en 1815 schreef Robert Alexander dat "it did not matter whether association was with Alexander the Great, Julius Caesar or Charlemagne, provides that the basic message was that he was part of a line of figures who had brought 'progress' to civilization. Thus Napoleon was part of a chain of 'great man'; yet this rather archaic justification of power was balanced by a more modern emphasis on Napoleon as the choice of people."⁴⁰ Bijgevolg kozen de toespraakhouders van de Gentse vereniging ervoor om de 'nationale' historische boodschap in te passen in een lokaal herkenbaar kader.

Nadat de secretaris van het genootschap Lieven de Bast de redevoering van Karel August Vervier en het verslag van dit jaarlijkse feest op papier zette in november 1813, werd er pas

opnieuw vergaderd in augustus 1814, vijf maanden nadat de Franse machthebbers Gent hadden verlaten.⁴¹ De bestuursleden wilden dat het portret van Napoleon vervangen werd door een schilderij waarop de prins Willem Frederik van Oranje-Nassau stond afgebeeld: “La société demandé au Prince la faveur dela accordé son portrait pour etre inauguré dans le salon de les seances.”⁴² Waren de bestuursleden bijgevolg grote voorstanders van een vereniging tussen Noord en Zuid? Volgens Joseph Nève droomden maar weinig Gentenaren op het einde van de Napoleontische periode van een hereniging van beide Nederlanden. Vele inwoners uit deze stad wilden veeleer een Oostenrijkse restauratie.⁴³ Maar op 21 september 1815 werden beide Nederlanden officieel samengevoegd nadat Willem van Oranje de eed had afgelegd in Brussel als de nieuwe koning van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.⁴⁴ Na de aansluiting van deze contreien bij de Noordelijke Nederlanden kwam het voor dat de inwoners uit het Noorden ook ‘Belgen’ werden genoemd omdat er onenigheid bestond over de benaming van de burgers van ‘Groot-Nederland’.⁴⁵ Tevens was het niet abnormaal dat Willem I werd voorgesteld als de koning “des Deux-Belgiques.”⁴⁶ De monarch was er zich van bewust dat er grote verschillen waren tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden. Om het samenhorighheidsbesef in zijn rijk te stimuleren, voerde Willem I samen met zijn ministers een bewuste cultuurpolitiek om de Zuid-Nederlanders te overtuigen dat Noord en Zuid een gemeenschappelijk verleden hadden.⁴⁷

“Réunis de nouveau, les Belges des deux parties du royaume saluent et révèrent le même roi.”⁴⁸

Vooraleer hier dieper op in te gaan, is het van belang om kort stil te staan bij de werking van het genootschap onder de nieuwe koning. De bestuursleden beklemtoonden dat “la société des beaux-arts continuera de n’avoir d’autre but que le progress des Arts et des Lettres, et l’encouragement de ceux qui les cultivent.”⁴⁹ Dankzij de financiële steun van Willem I kon de kunstzinnige vereniging uitgebreid worden met een literatuur- en muzikafdeling in 1815.⁵⁰ Voortaan ging ze door het leven als de Gentse Koninklijke Maatschappij van Schone Kunsten en Literatuur.

Willem I als opvolger van Zuid-Nederlandse landvoogden

Werd de artistieke sociëteit dientengevolge ingezet bij de cultuurpolitiek van de nieuwe monarch? Volgens Roel Pots nam de koning van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden verschillende initiatieven “om zijn Groot-Nederlandse idealen te realiseren.”⁵¹ Zo richtte Willem I in 1816 het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen op, zodat ministers van de monarch de werking van onder meer verenigingen in het Zuiden nauwgezet konden volgen.⁵² Samen met de bestuursleden van het genootschap beslisten zij welke taferelen en beelden van eigentijdse historieschilders werden geëxposeerd. Deze tentoonstellingen werden op touw gezet “à différentes époques de l’année; ayant pour objet de faire jouir le public des productions des Artistes Belges qui animés d’un noble zèle.”⁵³ In tegenstelling tot de driejaarlijkse salons – die afwisselend werden georganiseerd door het Brusselse Genootschap ter Aenmoediging der Kunsten, de Antwerpse Maatschappij ter Aenmoediging der Schoone Kunsten en de Gentse Academie van Schone Kunsten onder Willem I⁵⁴ – waren de exposities van deze Koninklijke maatschappij net van kleinere omvang vermits de sociëteit deze tentoonstellingen op eigen initiatief oprichtte.

Na een analyse van de gehouden exposities in de vergaderzaal van de Gentse maatschappij tussen 1815 en 1830 werden de kunstwerken aangaande het verleden opgedeeld in verschillende categorieën naargelang het onderwerp van de schilderijen en beelden (tabel 1). Tevens werd er nagegaan of er bustes en portretten van monarchen uit het verleden werden tentoongesteld. Wat de portretten betreft, viel het op dat alleen taferelen waarop Willem I stond afgebeeld – die vervaardigd werden door de hofschilders van de koning uit het zuiden (Jozef Paelinck, Matthijs van Bree en Jozef Odevaere) – deel uitmaakten van deze tentoonstellingen. Hierbij moet vermeld worden dat vele van Willem’s portretten werden geschilderd op verzoek van de vertrouwenspersonen van de vorst.⁵⁵ Eveneens werden in 1820 twee borstbeelden van de monarch tentoongesteld. Ze werden geëxposeerd om aan het publiek te laten zien dat de koning de beschermheer was van het genootschap, althans dat beweerden volgende bestuursleden en aandeelhouder.

Tabel 1: onderwerpen tentoongestelde kunstwerken over het verleden tussen 1815 en 1830; en portretten en borstbeelden van monarchen⁵⁶

	Aantal	Percentage
Vorsten (9 portretten van Willem I en 2 borstbeelden van Willem I)	11	22,45
Veldslagen (5 taferelen van de Slag bij Waterloo)	5	10,20
Kunstenaars (7 portretten van van Eyck, 2 van Teniers, 4 van Van Dyck, 13 van Rubens en 5 van Rembrandt)	31	63,27
Vrijheidsstrijders (2 portretten van de graaf van Egmont)	2	4,08
Totaal	49	100

Op 24 augustus 1818 sprak Norbert Cornelissen een redevoering uit over de werking van het genootschap in haar beginjaren en de evolutie van de Gentse Academie van Schone Kunsten onder de achttiende-eeuwse Oostenrijkse Maria-Theresia en Napoleon. Hij stond niet lang stil bij de werkzaamheden van de kunstzinnige sociëteit in het Bonapartistische tijdvak aangezien Cornelissen een toespraak hield waarbij de aanwezigen hoofdzakelijk leerlingen en professoren van de academie waren.⁵⁷ In 1811 sprak de eresecretaris nog vol lof over Napoleon en zijn invloed op de Zuid-Nederlandse kunstwereld. In augustus 1818 repte hij met geen woord over Bonaparte als kunstbevorderaar en zag hij Filips de Goede en Isabella van Spanje niet meer als de voorlopers van Napoleon. De eresecretaris kwam tot het besluit dat het vooropgestelde doel van de oprichters – het bevorderen van kunsten – niet werd gerealiseerd tussen 1808 en 1814. Volgens hem luidde Willem I een nieuwe artistieke tijd in, de koning stelde zich namelijk net zoals Filips de Goede en Albrecht van Oostenrijk en diens vrouw op als een mecenas van kunstenaars: “[...] les Beaux Arts fleurir au milieu des bienfaits d’une longue paix, et donner au règne de GUILLAUME Ier, cette

illustration et cette gloire qui sont inséparables du souvenir de Philippe-le-Bon, et d'Albert et Isabelle.”⁵⁸ Ook de gouverneur van Oost-Vlaanderen en aandeelhouder van het genootschap, baron van Keerbergh de Kessel, hemelde deze landvoogden op in zijn toespraak in 1819.⁵⁹ Naar zijn mening vertoonde Willem I grote gelijkenis met de Goede en de aartshertogin. “Sous la protection d'un Monarque [Willem I]”⁶⁰ kwamen de schone kunsten immers opnieuw tot bloei. De monarch was namelijk degene die ervoor had gezorgd dat “une nouvelle et importante invention vint enflammer l'âge des Van Eyck d'un enthousiasme inconnu jusqu'alors. Il prépara la gloire impérissable, que les Rubens, les Van Dyck et les Jordaens.”⁶¹ De vice-voorzitter van de Koninklijke maatschappij Louis Roelandt deelde de mening van de voorgaande toespraakhouder dat de vorst van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden “après trois siècles”⁶² de herinnering aan “la plus belle partie de l'ancien héritage de Philippe-le-bon”⁶³ levend hield. Hiermee bedoelde hij dat Willem I de invloed van toenmalige Gentse kunstenaars als de gebroeders van Eyck op de vijftiende-eeuwse schilderkunst niet vergat. Net zoals in het Napoleontische tijdvak werd de monarch dus voorgesteld als de opvolger van kunstzinnige Zuid-Nederlandse landvoogden, die van invloedrijke betekenis waren voor Gent. Niet alleen om de relatie tussen verleden en heden duidelijk te maken, maar tevens om aan te tonen dat Willem I zorgde voor de artistieke bloei van de stad.

Rietbergen en Demey schreven dat de Groot-Nederlandse koning de herinnering aan Karel V, die de zeventien Nederlandse gewesten verenigde in 1549, levend hield om het bestaan van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden te legitimeren.⁶⁴ Vreemd genoeg werd Karel V tussen 1815 en 1830 niet aangehaald in toespraken. Ook werden er geen taferelen geëxposeerd waarop de keizer afgebeeld stond (tabel 1). Waarom Karel V, die opgroeide in Gent en toch wel één van de bekendste lokale inwoners was, niet werd gezien als de voorloper van Willem I kan wellicht verklaard worden door het feit dat de regeerder over de zeventien Nederlandse gewesten niet bekend stond als een liefhebber en bevorderaar van de Zuid-Nederlandse kunsten. Zoals eerder vermeld werden Filips de Goede en Isabella van

Spanje in dit tijdvak alleen herdacht omdat ze kunstenaars uit deze contreien de kans hadden gegeven om hun artistieke talent te ontplooien. Wim Blockmans schreef dat Karel V alleen interesse toonde voor schilderijen en kunstwerken in de latere jaren van zijn regeringsperiode nadat hij kunst had ontdekt als propagandamiddel.⁶⁵ Hij ontwikkelde een persoonlijke voorkeur voor taferelen en beelden vervaardigd door Italiaanse renaissancistische kunstenaars.⁶⁶ Dit was echter onvoldoende om tot het rijtje van kunstzinnige Zuid-Nederlandse monarchen te mogen toetreden.

De samenwerking tussen Noord en Zuid in het verleden

Tussen 1815 en 1830 werden niet alleen Zuid-Nederlandse landvoogden, die ook deel uitmaakten van het Gentse verleden herdacht, maar eveneens werd de herinnering aan belangrijke historische evenementen en kunstenaars levend gehouden zoals blijkt uit tabel 1. Volgens Bornewasser was het niet merkwaardig dat culturele centra uit deze contreien “bereid bleken te zijn het roemrijke verleden van het Noorden te betrekken”⁶⁷ in hun activiteiten. Zijn vaststelling moet genuanceerd worden aangezien uit de bronnen van deze vereniging niet geconstateerd kan worden dat de bestuursleden vrijwillig ‘nationale’ wedstrijden en tentoonstellingen organiseerden om de samenwerking tussen Noord en Zuid in het verleden te accentueren.

255

In 1817 schreef Norbert Cornelissen een historisch relaas over de opstanden in beide Nederlanden in de laatste decennia van de zestiende eeuw. Daarin legde hij enerzijds de klemtoon op de strijd van “Egmont catholique et Ripperda protestant,”⁶⁸ die de (religieuze) politiek van Filips II wantrouwden, tegen de Spaanse machthebbers. De graaf van Egmont was geen onbekende figuur in de Gentse geschiedenis. Hij werd in september 1567 opgesloten in het kasteel van Filips II in de stad omdat de Spaanse koning hem niet meer vertrouwde.⁶⁹ De ‘nationale’ historische boodschap werd vertaald naar het lokale historische repertoire. Volgens de ere-secretaris speelden namelijk ook de plaatselijke figuren “ce fougueux Dathéen et son ami Hembyze non moins fougueux”⁷⁰ – die “ne cessèrent de désoler la ville de

Gand pendant les troubles” – ook een belangrijke rol in deze opstand. De calvinistisch gezinde Jan Van Hembyze en de Zuid-Nederlandse predikant Dathenus hadden zich namelijk in Gent verzet tegen de hertog van Alva en de Spaanse troepen.⁷¹ Door een verhandeling te schrijven over deze tumultueuze periode trachtte de eresecretaris de aandeelhouders van het genootschap ervan te overtuigen dat inwoners uit Noord en Zuid ondanks hun religieuze verschillen elkaar hadden bijgestaan in een moeilijke tijd in het verleden. Eveneens probeerde hij ook de leden van de sociëteit te overreden dat de scheiding van de gehele Nederlanden niet betekende dat Noord en Zuid hun eigen weg gingen op alle domeinen. Het was opmerkelijk dat Cornelissen zijn eigen interpretatie gaf aan de late zestiende-eeuwse opstanden tegen de toenmalige machthebbers. Dat de Spaanse Nederlanden uiteen waren gevallen, had volgens hem geen nefaste gevolgen aangezien de goede verstandhouding tussen kunstenaars uit de gehele Nederlanden niet in het gedrang kwam. Meesters uit de Vlaamse en de Hollandse School hadden immers samen gezorgd voor de artistieke bloei van de gehele Nederlanden in de zeventiende eeuw.⁷² Tevens meende hij dat de goede verstandhouding tussen beide scholen optimaal behouden werd in de Groot-Nederlandse periode dankzij “un descendant des Nassau.”⁷³ Willem I “se compose des richesses de l'école flamande et de celles de l'école hollandaise, qui l'une et l'autre ont cet air de famille et de ressemblance qui décèle leur commune origine.”⁷⁴ Louis Roelandt pogde in 1818 niet alleen aan te tonen dat Willem I de nieuwe Filips de Goede was in zijn toespraak tijdens een bestuursvergadering (cf. supra). Zijns inziens waren er ook geen verschillen tussen meesters uit beide scholen: “L'École Flamande et l'École Hollandaise sont deux dialectes de l'École Belgique. [...] Ce sont deux sœurs que leur air de ressemblance et leur voix de famille font aisément reconnaître, et qu'il serait aussi difficile de confondre que de séparer.”⁷⁵ Met de term ‘Belgique’ werd het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden bedoeld (cf. supra). Dit bestuurslid en de Gentse advocaat legden wellicht de nadruk op de samenwerking tussen beide scholen om te bewijzen dat de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden een gemeenschappelijk artistiek verleden hadden en dat de goede betrekkingen tussen kunstenaars uit beide

Nederlanden niet verslechterden nadat de Spaanse Nederlanden waren uiteengevallen.

Van Huffel ging nog een stap verder, hij vermeldde in zijn redevoering in 1819 dat er alleen opgekeken mocht worden naar "Rubens, Rembrandt et les autres maîtres de l'École belge."⁷⁶ Johannes Matthias Schrant, aandeelhouder van de maatschappij en professor literatuur en vaderlandse geschiedenis aan de Gentse universiteit deelde de mening van de voorzitter van de sociëteit. Volgens Schrant waren niet-Nederlandse schilders geen voorbeeldfiguren: "Doch waartoe vreemde voorbeelden? Verrijs hier voor onze verbeelding, Neêrlands roemrijkst tijdvak, gelukkige zeventiende eeuw, met uwen Rubbens en Rembrandt en zoo vele anderen [...] Het Nederlandsch karakter, gevoel voor het ware, edele en schoone, is niet uitgewischt, maar schittert nog met volle glans."⁷⁷ Hij representeerde Willem I als dé grote vorst, die "in het bijzonder de Kunsten aanmoedigt en beschermt, ja, er zijnen roem in stelt den Kunstenaar met Eere te bekronen."⁷⁸ Dat de herinnering aan Rubens onlosmakelijk verbonden was met grote meesters uit het Noorden toonden de bestuursleden ook aan in 1821. Zij wezen erop dat er een biografie geschreven moest worden van de zestiende-eeuwse schilder waarin niet alleen zijn levensloop in de verf werd gezet, maar ook "un aperçu sur l'état de l'école belge qui comprend les dix-sept provinces, à l'époque où Rubens parut."⁷⁹ In tegenstelling tot de latere jaren van de Franse tijd werd in dit tijdvak dientengevolge niet alleen de herinnering aan beroemde Zuid-Nederlandse meesters levend gehouden, maar ook grote zeventiende-eeuwse schilders uit het Noorden als Rembrandt werden herdacht (zie ook tabel 1). Zij pasten binnen het Groot-Nederlandse discours. Aangezien het hier om een kunstzinnige sociëteit gaat, was het niet vreemd dat er hoofdzakelijk taferelen werden tentoongesteld waarop oude meesters stonden afgebeeld.

Dat de kunstzinnige vereniging veel aandacht schonk aan de samenwerking tussen Noord- en Zuidnederlanders in het verleden, werd ook benadrukt door de koninklijke maatschappij in haar beginjaren onder Willem I. Niet alleen de zestiende-eeuwse opstanden werden herdacht, maar ook de herinnering

aan een recente gebeurtenis, de Slag bij Waterloo, werd levend gehouden (zie ook tabel 1). Deze veldslag waarbij soldaten uit Noord en Zuid zich gezamenlijk hadden ingespannen, vormde namelijk het sleutelmoment in de geschiedenis van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.⁸⁰ Één jaar nadat Willem I koning werd, organiseerde de Gentse Koninklijke Maatschappij van Schone Kunsten en Literatuur maar liefst drie wedstrijden opdat “den zegepraël van Waterloo”⁸¹ nooit vergeten zou worden en om “de onafhankelijkheid van ons Vaderland”⁸² in de verf te zetten. Schilders uit de gehele Nederlanden werden aangemoedigd om een tafereel van de overwinning te vervaardigen. Dichters en muzikanten mochten een gedicht of een zangstuk insturen over deze historische gebeurtenis. Alleen de inzendingen van de dichtwedstrijd werden gepubliceerd, waarbij het Franse dichtstuk van de Brusselse Philippe Lesbroussart werd bekroond met een gouden medaille. De Gentse hoogleraar zag de slag bij Waterloo als een ware overwinning voor “la Belgique et Nassau.”⁸³ Sterker nog, Lesbroussart meende dat *les Belges* de overwinning hadden behaald. Zijn versregels waren namelijk doorspekt met woorden en uitdrukkingen waarin de trouw en de dapperheid van de populatie werd beklemtoond: “Victoire, victoire immortelle! Le Belge a défendu ses droits: peuple brave, peuple fidelle, jouis du fruit de tes exploits. Repose enfin, ô ma Patrie.”⁸⁴ Een soortgelijke boodschap werd uitgedragen door Catharina-Wilhemina Bilderdijk, de vrouw van de bekende Leidse dichter Willem, die in de prijzen viel met haar Nederlandse gedicht. Volgens haar hadden alle Nederlanders “voor Nêerland's heil”⁸⁵ gevochten. Lesbroussart en Bilderdijk bekrachtigden als het ware de eenheid van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden waarbij alle Nederlanders of naar het Frans vertaald *les Belges* hadden samen gevochten voor de eer en vrijheid van Groot-Nederland. Bijgevolg werd het nationale denkbeeld over de Slag bij Waterloo niet vertaald naar het lokale historische repertoire. Deze winnaars schreven niet neer wat de rol van de Gentenaren was in deze veldslag. De andere vijf inzendingen – die van Johan Bosscha, Pieter Rutger Feith, Petronella Moens, Pierre Lebrocquy en Hugo de Raveschot – werden niet gewaardeerd door het genootschap vermits deze dichters niet de nadruk hadden gelegd op de gezamenlijke strijd van soldaten uit de

gehele Nederlanden tegen het Franse leger.⁸⁶

Deze historische gebeurtenis werd vermoedelijk herdacht om het samenhorigheidsbesef tussen Noord en Zuid te versterken, maar hij werd ook herinnerd als de strijd tegen Napoleon en zijn soldaten. Nicolas Lambelot, aandeelhouder van de sociëteit, sprak vol lof over de overwinning bij Waterloo omdat de “Verdedigers van het Vaderland”⁸⁷ ervoor hadden gezorgd dat beide Nederlanden na bijna twee eeuwen scheiding herenigd werden en de Fransen werden verslagen: “Napoleo’s adelaar heeft geene wieken genoeg om de klauwen des leeuws [van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden] te ontsnappen, en Parijs heeft voor de laatste reis beschouwd het schaamrode aanzigt zijns albenijgende dwinglanders.”⁸⁸ Ook de Amsterdamse kunstenaar en lid van de maatschappij Jan Willem Pieneman legde de nederlaag van Bonaparte vast in zijn tafereel ‘S.A.R. le Prince d’Orange près de Quatre-Bras’⁸⁹ dat tentoongesteld werd in 1824 (afbeelding 1).⁹⁰ De bestuursleden vonden dat “cette belle production a causé une satisfaction universelle.”⁹¹

Buiten deze tentoonstelling en latere exposities organiseerde de maatschappij geen andere activiteiten in de loop van de jaren 1820. Waaroner er geen wedstrijden meer werden uitgeschreven, kan moeilijk achterhaald worden omdat er geen bestuursverslagen en andere bronnen beschikbaar zijn van deze vereniging voor de periode 1815-1830. In 1834, vier jaren na de Belgische Omwenteling, berichtte de vereniging dat ze “avait interrompu ses travaux depuis de quatre ans”⁹³ door de gebeurtenissen in Gent rond 1830. Vóór de Belgische Revolutie was de plaatselijke burgerij immers niet bereid om mee te werken aan het realiseren van de onafhankelijkheid van de Zuidelijke Nederlanden aangezien deze handelaren, fabrikanten en industriëlen vreesden dat zij niet meer zouden kunnen profiteren van economische voordelen onder Leopold I.⁹⁴ Daarentegen was Gent ook een stad waar vele Belgische patriotten woonden, die kritiek uitten op de Groot-Nederlandse vorst en zijn beleid via onder meer oppositionele lokale kranten.⁹⁵

Na de Belgische onafhankelijkheid escaleerden de spanningen tussen beide bewegingen. De Gentse burgerij bleef zich verzetten

tegen het ontstaan van de Belgische natie, zij wilden dat deze contreien herenigd werden met de gebieden in het noorden. Bijgevolg probeerde Leopold I, gesteund door de patriotten, niet alleen orangistisch gezinde Gentenaren maar *alle* Belgische aanhangers van Willem I ervan te overtuigen dat België ook zonder Nederland een machtige (economische) natie zou worden met een eigen roemrijk verleden.⁹⁶ Karel Rogier werd door Leopold I ingeschakeld om het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen dat werd opgericht door Willem I te leiden vanaf 1831.⁹⁷ Als nieuwe minister van Binnenlandse Zaken moest hij ervoor zorgen dat lokale overheden een bewuste natie-ondersteunende cultuurpolitiek gingen voeren.⁹⁸ Doordat de monarch aan de Gentse Koninklijke Maatschappij van Schone Kunsten en Literatuur subsidies verleende, werd de vereniging ingezet bij de cultuurpolitiek van Leopold I.⁹⁹

“Et vous [Leopold I], agréez nos remerciements, notre reconnaissance: en nous honorant, vous relevez l’art et la science, vous en serez dignement honorés.”¹⁰⁰

Zoals eerder vermeld werd de werking van het genootschap verstoord door de toegenomen politieke problemen in Gent na de Belgische Omwenteling. Pas in 1834 hervatte “la société royale des beaux-arts et de littérature de Gand [...] ses travaux avec un nouvel éclat.”¹⁰¹ Onder Leopold I werden ook in de eerste plaats activiteiten op touw gezet “pour le progrès des Arts et des Lettres, et l’encouragement de ceux qui les cultivent.”¹⁰² Eveneens hielden aandeelhouders redevoeringen over het artistieke verleden en legde het genootschap historische kunstzinnige onderwerpen vast voor prijsvragen. Met het ontstaan van de Belgische natie begon de romantische zoektocht naar een eigen glorieus verleden om de continuïteit tussen verleden, heden en toekomst te verduidelijken. Jo Tollebeek verwoordde het in 1998 zo: “This romantic conception of the national past determined the significance and emotional value of characters and events. Those characters [...] were given a leading role in the historical narrative. They gave the past splendor and the historical image brilliance.”¹⁰³ Zo verwierven onder meer grote monarchen, die hadden gezorgd voor de bloei van België in het verleden, een plaats in het vaderlandse pantheon.¹⁰⁴ Maar welke

vorsten maakten volgens de vereniging deel uit van de nationale geschiedenis? Het Belgische verleden werd namelijk aan de ene kant gekarakteriseerd door de romantische mythe van vreemde onderdrukkende overheersers en aan de andere kant werd ze gekenmerkt door de cultus van goede monarchen.¹⁰⁵

In tegenstelling tot de twee voorafgaande periodes werd de monarch in dit tijdvak niet gezien als de *opvolger* van artistieke landvoogden uit vorige eeuwen (cf. infra). Maar net als Napoleon en Willem I werd de Belgische monarch wel gerepresenteerd als de *beschermer* van het genootschap. Louis Roelandt, die in 1855 voorzitter werd van het genootschap,¹⁰⁶ bedankte in 1858 de vorst: “Et vous [Leopold I], agréez nos remerciements, notre reconnaissance: en nous honorant, vous relevez l’art et la science, vous en serez dignement honorés.”¹⁰⁷

De herinnering aan de lokale landsheer Filips de Goede werd alleen levend gehouden om de vrijheidsstrijd van de Gentenaren in het verleden in de verf te zetten. Zo publiceerde het genootschap in 1841 een historische verhandeling van Philip Blommaert, een lokale schrijver en lid van de vereniging, over de plaatselijke opstand tegen Filips de Goede tussen 1449 en 1453. Hij benadrukte dat de strijd tegen de *vreemde* Bourgondische hertog aanvankelijk in het voordeel liep van de Gentenaren: “Le commencement de la bataille était tout à l’avantage de Gand.”¹⁰⁸ Maar “après une défense courageuse, les Gantois voyant bien qu’ils ne pouvaient se maintenir long-temps contre une agression si formidable.”¹⁰⁹ Dat de opstand eindigde in het nadeel van de stad schreef Blommaert niet neer. Hij legde immers hoofdzakelijk de klemtoon op de vrijheidsstrijd van de plaatselijke inwoners, die opkwamen voor hun rechten en die zich niet zo maar gewonnen gaven.¹¹⁰

Daarentegen werd één van Filips’ afstammelingen, Karel V, wel in een gunstig daglicht gezet door de Gentse maatschappij. In 1841 publiceerden de bestuursleden ook een uiteenzetting over de betekenis van “Keyzer Karel”¹¹¹ voor Gent. De auteur, waarvan de naam niet werd weergegeven, schreef dat “son nom n’est jamais prononcé pas eux sans vénération. [...] Trois siècles ont passé depuis que Charles-Quint reçut le jour, et la

mémoire de leur naturel seigneur et prince n'en reste pas moins chère aux Gantois!"¹¹² Het was merkwaardig dat de schrijver geen aandacht schonk aan de revolte van vele plaatselijke ambachtslieden en stadssecretarissen tegen de keizer in 1539 waarbij de opstandelingen met een strop om de hals publiekelijk werden vernederd en gestraft door Karel V. Hij werd door de sociëteit alleen voorgesteld als de keizer die in Gent – "où le berceau de Charles-Quint"¹¹³ stond – werd geboren. Wellicht was dit de reden waarom Karel V werd voorgesteld als een bekwame vorst en Filips de Goede werd gerepresenteerd als een vreemde landvoogd vermits hij niet was opgegroeid in Gent. Belgische landsheren werden dus niet meer herdacht omwille van kunstzinnige redenen. Terwijl dit wel het geval was onder Bonaparte en de Groot-Nederlandse koning. Wellicht wilde het genootschap bewijzen dat het Gentse verleden gekarakteriseerd werd door een bekwame monarch en een onderdrukkende landvoogd (cf. supra). Dat Karel V niet werd geprofileerd als een vreemde 'overheerser', beklemtoonden de bestuursleden opnieuw tijdens een vergadering op 19 mei 1842. Zij wilden een plaatselijke wedstrijd organiseren om de meest bekwame lokale beeldhouwer te vinden, die het mooiste standbeeld zou maken "en l'honneur du grand Empereur que la cité gantoise a vu naître."¹¹⁴ Bovendien was hij niet alleen een goede Gentse monarch, maar ook een grote vorst voor de Belgen: "Le souvenir de Charles-Quint ne s'effacera jamais de la mémoire d'un belge."¹¹⁵ Wie de uiteindelijke winnaar werd van deze wedstrijd, werd niet vermeld in de bronnen. Volgens Verschaffel werd het monument zelfs niet meer opgericht.¹¹⁶ Een landvoogd en een monarch werden bijgevolg uit de lokale historische verbeelding toegeëigend om de nationale historische boodschap in te passen in een lokaal herkenbaar kader. Dit gold ook voor het nationale denkbeeld rond Belgische helden.

Niet alleen goede vorsten maakten namelijk deel uit van de nationale geschiedenis, maar ook grote helden die hadden gestreden voor het vaderland behoorden tot dat romantische verleden.¹¹⁷ Jacob van Artevelde was volgens de kunstzinnige vereniging dé plaatselijke held bij uitstek. In 1845 organiseerde de sociëteit een nationale dichtwedstrijd rond deze middeleeuwse

figuur, dat werd gewonnen door de Antwerpse schrijver Pieter Frans van Kerckhoven.¹¹⁸ Hij representeerde de veertiende-eeuwse 'vrijheidsstrijder' als volgt:

“Wie is de leider? – Gentsche burgers,
Ziet gy hem in uw midden niet,
Ziet gy hem niet die u verlossen,
U helpen zal uit 't naer verdriet?
Ziet gy hem 't oog tot God niet heffen,
Ziet gy het vuer niet van zyn blik;
Ziet gy zijn breede borst niet zwellen
Zyn mannenborst ontbloot van schrik?
't Is Artevelde! Gentsche burgers!”¹¹⁹

Jacob van Artevelde werd niet alleen gerepresenteerd als de grootste Gentse strijder, die in opstand kwam tegen “Frankryks vuige, laffe vorst [Filips IV],”¹²⁰ maar hij werd eveneens als een nationale held bestempeld door de bestuursleden. De buste van van Artevelde, die geplaatst werd in de vergaderzaal van de maatschappij in 1847, was namelijk bedoeld om vaderlandse gevoelens op te wekken of te versterken bij de leden en de aandeelhouders van de maatschappij aangezien “van Artevelde herleeft in 't sprekend brons voor Gent, voor 't vaderland.”¹²¹ De plaatselijke schilder Pierre Van de velde, die voorzitter was van de maatschappij tussen 1842 en 1855, wou een standbeeld oprichten van de Gentse historische figuur omdat “zulke mannen komen schaers voor in de geschiedenis, nogtans mag de stad Gent zich beroemen aen een dier uitgezonderde wezens voor bakermat te hebben gediend; want binnen hare muren werd *Jacob van Artevelde* geboren.”¹²² Naar zijn mening was van Artevelde degene die ook de natie had gered in het verleden en “geraekt ooit het vaderland in ernstig gevaer, dat ons dan de Hemel beschenke met eenen tweede Jakob van Artevelde!”¹²³ Vier jaren nadat Van de velde zijn redevoering had gehouden, diende de Gentse beeldhouwer Pierre Devigne in 1850 op verzoek van de sociëteit een schetsontwerp in voor een nationaal monument van Jacob van Artevelde (afbeelding 2). De bestuursleden wilden het standbeeld niet alleen plaatsen op de Vrijdagmarkt om Gent mooier te maken, maar ook opdat het monument

vaderlandse gevoelens zou oproepen bij de toeschouwers.¹²⁴ Els Witte beweerde dat alleen de centrale overheid en lokale gemeentebesturen het initiatief namen om monumenten op te richten met als bedoeling nationale gevoelens aan te wakkeren bij de toeschouwers.¹²⁵ Haar onderzoek bleek te eenzijdig gericht, aangezien uit de bronnen van de Gentse genootschap was gebleken dat ook een vereniging en niet een lokale overheid stappen ondernam tot de oprichting van gedenktekens van Karel V en Jacob van Artevelde. Dit merkte Bart Stroobants eveneens op in zijn onderzoek over het bouwen van standbeelden van oude meesters uit Antwerpen. De Antwerpse Academie van Schone Kunsten liet het Rubensbeeld oprichten dat “niet alleen een nationaal gedenkteken tot eer en glorie van het vaderland was, het paste eveneens binnen de strategie van de stad Antwerpen, die zichzelf als kunststad wilde profileren.”¹²⁶ Bijgevolg werd de nadruk niet meer gelegd op de strijd van inwoners uit Noord en Zuid tegen vreemde machthebbers in het verleden. Gent had immers haar eigen vrijheidsstrijders als Jacob van Artevelde.

Niet alleen bekwame monarchen en vrijheidsstrijders werden geïntegreerd in een Belgicistisch discours, maar tevens maakten beroemde Belgische kunstenaars deel uit van het nationale verleden.¹²⁷ In 1856 schreef het genootschap een prijsvraag uit waarmee een geschiedschrijver uit deze contreien een gouden medaille kon winnen. Mededingers kregen de opdracht om een algemene geschiedenis te schrijven over “la sculpture en Belgique depuis l’introduction du christianisme jusqu’ à la fin XVIIIe siècle”¹²⁸ waarin niet alleen “la marche générale de la sculpture”¹²⁹ moest behandeld worden, “mais contiendra des appréciations esthétiques sur les progrès et les tendances de cet art aux diverses périodes, ainsi que des notions sur les sculpteurs et les œuvres qu’ils ont exécutées, tant en Belgique.”¹³⁰ Oude kunstenaars waaronder beeldhouwers waren namelijk de oprichters van de Belgische school.¹³¹ Met de term ‘Belgique’ werd na 1830 niet meer het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden bedoeld. Groot-Nederland viel immers na de Belgische Onafhankelijkheid uiteen in een Belgische en Nederlandse natie.

Tevens meende Jeroen Janssens dat eigentijdse meesters grote

kunstenars uit het nationale verleden als hun voorbeeldfiguren moesten beschouwen.¹³² Dit accentueerde ook drie aandeelhouders van het genootschap, die ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Gentse Koninklijke maatschappij, redevoeringen hielden op het feestbanket in 1858.¹³³ De historicus Edward van Even, die een geschiedenis had geschreven over Gent, wou dat er een "histoire générale des beaux-arts en Belgique"¹³⁴ neergeschreven werd omdat "la gloire la plus incontestable et la plus resplendissante de la Belgique est celle dont le genie de ses artistes l'a couronnée. [...] C'est au talent de nos artistes que nous devons d'avoir conserve un nom respectable parmi les peuples."¹³⁵ Volgens hem groeiden oude plaatselijke meesters als de gebroeders van Eyck en hun leerling "Josse de Gand [Judocus van Gent]"¹³⁶ al voor 1830 uit tot grote nationale personen. Hedendaagse schilders uit "la patrie des Van Eyck"¹³⁷ mochten de invloed van deze Gentse figuren op de ontwikkeling van de schone kunsten niet vergeten "car l'École belge est non-seulement la plus grande gloire du pays, mais encore l'une des grandes gloires du monde."¹³⁸ Ook de directeur van de Leuvense Academie van Schone Kunsten Louis de Taeye beklemtoonde dat Gent een lange en rijke kunstgeschiedenis had dankzij "des frères Van Eyck,"¹³⁹ maar dat "au commencement de la seconde moitié du seizième siècle [...] l'imitation de la renaissance italienne avait exercé dans notre pays sa pernicieuse influence. Une foule de petits Raphaels avaient perdu ainsi la magnifique expression pratique, due à l'initiative des frères Van Eyck."¹⁴⁰ Van Eyck werd dus niet alleen geprofileerd als een lokale held door deze toespraakhouders, maar ook als een nationale held.

De Gentse professor Henri Moke spoorde eigentijdse meesters aan om de schildertechnieken van beide broers te bestuderen: "S'il reste à nos artistes des grandes conquêtes à faire dans la partie technique de l'art, qui semble avoir été poussée aussi loin qu'elle peut l'être par cette série de grands peintres qui se continue presque sans interruption depuis les Van Eyck."¹⁴¹ Hedendaagse schilders stonden namelijk niet meer stil bij de invloed van Jan en Hubert van Eyck op de kunstwereld. "Le romantisme de 1830" kondigde een nieuwe tijd aan omdat "nous ne sommes plus sous

la domination corrompe et corruptrice, sous la tyrannie farouche ni sous le despotisme paternel mais immobile des dynasties étrangères: nous revenons à notre propre nature, parce que nous sommes libres et que notre âme le devient."¹⁴² De Belgische Revolutie maakte niet alleen een eind aan de eeuwenlange 'vreemde overheersingen', maar ze maakte ook een eind aan de vreemde invloed op de Belgische kunstwereld. Het was niet opmerkelijk dat deze aandeelhouders Gent na de Belgische Omwenteling voorstelden als de van Eyckstad aangezien ook steden zichzelf vorm moesten geven na 1830.¹⁴³ Hubrechts en Jans invloed op de vijftiende-eeuwse Gentse schilderkunst was immens. In tegenstelling tot de voorafgaande tijdvakken repten deze aandeelhouders met geen woord over Filips de Goede, die van Eyck in dienst nam. Vermoedelijk omdat hij werd beschouwd als een vreemde 'despoot' (cf. supra). Tevens werden Isabella van Spanje en haar echtgenoot Albrecht van Oostenrijk niet meer aangehaald in de bronnen. Zij waren namelijk de liefhebbers van Rubens en Van Dyck, bekende Antwerpse schilders.

Dit betekende eveneens dat het genootschap niet meer de goede verstandhouding tussen kunstenaars uit de Hollandse en de Vlaamse school onderstreepte. Dit was ook het geval in Nederland na 1830. In haar studie over de Amsterdamse vereniging 'Arti et Amicitiae' toonde Annemieke Hoogenboom aan dat deze sociëteit gedenktekens liet oprichten van grote Amsterdamse kunstenaars uit de Hollandse school als Rembrandt.¹⁴⁴ Oude meesters uit het zuiden werden niet herdacht omdat ze te "on-Hollands waren."¹⁴⁵

Besluit

Om het op het verleden gerichte cultuurpolitieke project van de opeenvolgende machthebbers tussen 1808 en 1858 uit te bouwen, haalde de Gentse maatschappij elementen uit het plaatselijke verleden aan om de 'nationale' historische boodschap in te passen in een lokaal herkenbaar kader. Geschiedbeelden waren dan een manier om te onderhandelen tussen nationale en lokale sentimenten. Deze periode werd opgedeeld in drie opeenvolgende tijdvakken, elk met hun eigen kenmerken.

In het Napoleontische tijdvak werden Zuid-Nederlandse

landvoogden, die behoorden tot de meest bekende figuren van de Gentse geschiedenis, voorgesteld als de voorlopers van Napoleon om de continuïteit tussen verleden en heden te laten zien en om aan te tonen dat de Franse keizer geen vreemde monarch was. Deze historische figuren werden alleen omwille van artistieke redenen herdacht door de sociëteit. Volgens de bestuursleden was Bonaparte immers een even grote kunstbevorderaar als Filips de Goede en Isabella van Spanje.

Onder Willem I repte deze vereniging met geen woord over de invloed van Napoleon op de vroeg negentiende-eeuwse kunstwereld. Wel werd de monarch net zoals Bonaparte gerepresenteerd als de kunstzinnige opvolger van de vijftiende-eeuwse landvoogd en de zeventiende-eeuwse aartshertogin om de leden en aandeelhouders van de maatschappij ervan te overtuigen dat de Groot-Nederlandse koning een kunstbevorderaar was en geen onderdrukkende vorst. Tevens om het geschiedbeeld van 'Groot-Nederland' te nationaliseren, legden de bestuursleden de nadruk op de samenwerking tussen Noord- en Zuidnederlanders in de laatste decennia van de zestiende eeuw en in de zeventiende eeuw om aan te tonen dat beide Nederlanden een gemeenschappelijk verleden hadden. De Zuid-Nederlandse zestiende-eeuwse katholieke graaf van Egmont, die op het einde van zijn levensjaren werd opgesloten in het kasteel van Gent, had immers samen met de Noord-Nederlandse protestant Ripperda en de Gentse calvinisten Jan Van Hembyze en Dathenus gestreden tegen de Spaanse machthebbers. Eveneens werden beroemde meesters uit de zeventiende-eeuwse Vlaamse en Hollandse school herdacht om de goede artistieke verstandhouding tussen kunstenaars uit de gehele Nederlanden te beklemtonen. Maar in deze periode werd de 'nationale' historische boodschap eveneens niet ingepast in een lokaal herkenbaar kader. De herinnering aan de Slag bij Waterloo werd levend gehouden om de samenwerking tussen Noord en Zuid in het recente verleden te benadrukken waarbij de rol van de Gentenaren in deze veldslag niet aan bod kwam in de bronnen.

na 1830 op de achtergrond. Nederlandse vrijheidsstrijders en oude meesters pasten namelijk niet in het nationale geschiedbeeld dat de Belgische natie nodig had. De lokale vrijheidsstrijder Jacob van Artevelde en de Gentse meesters Hubert en Jan van Eyck werden door het genootschap levendig herdacht om te bewijzen dat grote lokale figuren uitgroeiden tot vaderlandse helden. Daarentegen werden Belgische landvoogden niet meer herinnerd als kunstbevorderaars. Wellicht om aan te tonen dat de Gentse geschiedenis enerzijds werd gekenmerkt door de romantische mythe van de vreemde overheerser en ze anderzijds werd gekarakteriseerd door de cultus van een bekwame monarch. Filips de Goede werd geprofileerd als een vreemde landvoogd, die een opstand veroorzaakte in Gent. Karel V werd wel voorgesteld als een goede vorst aangezien hij geboren werd in Gent en hij opgroeide in deze stad.

De relatie tussen kunst en politiek werd bijgevolg sterk geaccentueerd door deze maatschappij tussen 1808 en 1858. Door wedstrijden en tentoonstellingen op touw te zetten en redevoeringen te houden, werd het duidelijke welke historische figuren en evenementen pasten binnen de historische cultuur van de opeenvolgende machthebbers, maar eveneens ook welke niet.

- 1 "18. Octobre 1811. Fête de S^t. Luc", Gent, Handschriftenleeszaal bibliotheek Universiteit Gent, HS G 11208, niet gefolieerd.
- 2 FORREST, Alan, "Propaganda and the Legitimation of Power in Napoleonic France", *French History*, 18/4, 2004, 426-445, 443.
- 3 *Annales de la Société Royale des Beaux-Arts et de Littérature de Gand 1857-1858*, Gent, E. De Busscher et fils, 1858, 221.
- 4 RIBBENS, Kees, "Historische cultuur in veranderend perspectief", in: *Lokale geschiedenis tussen leering & vermaak*, Hilversum, Verloren, 2004, 31-52, 36.
- 5 JANSSENS, Jeroen, *De Belgische natie viert: De Belgische nationale feesten 1830-1914*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2001.; JANSSENS, Jeroen, *De helden van 1830: Feiten en mythes*, Antwerpen, Manteau, 2005.; RIETBERGEN, Peter

- en Tom VERSCHAFFEL, *Broedertwist: België en Nederland en de erfenis van 1830*, Zwolle, Waanders Uitgevers, 2006.; TOLLEBEEK, Jo e.a. (red.), *Romantiek en historische cultuur*, Groningen, Historische Uitgeverij, 1996.
- 6 PEETERS, Evert, *Het labyrint van het verleden: Natie, vrijheid en geweld in de Belgische geschiedschrijving 1787-1850*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2003, 30-33.; VERSCHAFFEL, Tom, *De hoed en de hond: Geschiedschrijving in de Zuidelijke Nederlanden 1715-1794*, Hilversum, Verloren, 1998, 68-89.
  - 7 LOIR, Christophe, *L'émergence des beaux-arts en Belgique: institutions, artistes, public et patrimoine (1773-1835)*, Brussel, Éditions de l'Université de Bruxelles, 2004, 101, 180 en 254.
  - 8 COPPEJANS-DESMEDT, Hilda en Jozef HUYGHEBAERT, "Het departement van de Schelde", in: *Het culturele leven in onze provincies onder Frans bewind*, Brussel, Gemeentekrediet, 1989, 115-133, 131.; RIETBERGEN en VERSCHAFFEL, *Broedertwist*, 8-21.; STROOBANTS, Bart, "De 'Vlaemsche School' in brons en steen", in: *Na & Naar Van Dyck: De romantische recuperatie in de 19de eeuw*, Antwerpen, s.n., 1999, 25-33.
  - 9 LOIR, *L'émergence des beaux-arts en Belgique*, 201.
  - 10 "Discours prononcé le jour de la fête de la société des beaux arts, a Gand. Le 23 Novembre 1813", Gent, Handschriftenleeszaal bibliotheek Universiteit Gent, HS G 11208, niet gefolieerd.
  - 11 "Un premiere assemblée generale de la société des arts seant à Gand du 27 septembre 1808", Gent, Handschriftenleeszaal bibliotheek Universiteit Gent, HS G 11208, niet gefolieerd.
  - 12 "Un assemblée Generale du trois octobre convoqué extraordinairement par M^r. le vice president", Gent, Handschriftenleeszaal bibliotheek Universiteit Gent, HS G 11208, niet gefolieerd.
  - 13 "Un premiere assemblée generale de la société des arts seant à Gand du 27 septembre 1808", Gent, Handschriftenleeszaal bibliotheek Universiteit Gent, HS G 11208, niet gefolieerd.
  - 14 "Programme du prix proposé par la société des arts erigée a gand pour le concours de 1810", Gent, Handschriftenleeszaal bibliotheek Universiteit Gent, HS G 11208, niet gefolieerd.
  - 15 Ibidem.
  - 16 Ibidem.
  - 17 JOURDAN, Annie, *Napoléon: héros, imperator, mécène*, Parijs, Aubier, 1998, 183-186. en WILSON-SMITH, Timothy, *Napoleon and his artists*, Londen, Constable, 1996, 281.
  - 18 "Procès-verbal de la séance publique de la Société des Beaux-

Arts A Gand, tenue le 7 Août 1810 et rapport de ses travaux pendant la dernière année”, Gent, Handschriftenleeszaal bibliotheek Universiteit Gent, HS G 11208, niet gefolieerd.

- 19 SIRET, Adolphe, *De negen provinciën van België: historische verhalen*, Gent, Rogghé, 1868, 59.
- 20 NÈVE, Joseph E., *Gand sous la domination française 1792-1814*, Gent, A. Buyens, 1927, 57.
- 21 ROEGIERS, Jan, “Sociocultureel leven in de Zuidelijke Nederlanden 1794-1814”, in: Dirk Peter BLOK e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, dl. 11: Socioculturele geschiedenis 1794-1795 circa 1840, Politieke geschiedenis 1794-1795 - 1840-1846, De Nederlandse koloniën 1795-1914*, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 70-83, 74-77.
- 22 “Un assemblée Generale du 27 novembre 1808 convoqué extraordinairement par M^r le vice president”, Gent, Handschriftenleeszaal bibliotheek Universiteit Gent, HS G 11208, niet gefolieerd.
- 23 “Discours prononcé par monsieur van Huffel en séance solennelle du 22 Décembre 1808.”, Gent, Handschriftenleeszaal bibliotheek Universiteit Gent, HS G 11208, niet gefolieerd.
- 24 Ibidem.
- 25 “18. Octobre 1811. Fête de S^t. Luc”, niet gefolieerd.
- 26 DECAVELE, Johan (red.), *Gent: apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, Mercatorfonds, 1989, 99-101 en 133.
- 27 “Un assemblée Generale du 11 8bre 1808 convoqué extraordinairement par M^r. le president de la société en assemblée du 9 8bre dernier”, Gent, Handschriftenleeszaal bibliotheek Universiteit Gent, HS G 11208, niet gefolieerd.
- 28 “Un assemblée Generale du 9 octobre 1808.”, Gent, Handschriftenleeszaal bibliotheek Universiteit Gent, HS G 11208, niet gefolieerd.
- 29 “Du 18 octobre 1808 jour de la fete Saint Luc celebré par la société des arts dans le salon ordinaire de ses séances”, Gent, Handschriftenleeszaal bibliotheek Universiteit Gent, HS G 11208, niet gefolieerd.
- 30 Ibidem.
- 31 “Projet de souscription pour la fête S^t. luc du mois d’octobre 1808”, Gent, Handschriftenleeszaal bibliotheek Universiteit Gent, HS G 11208, niet gefolieerd.
- 32 Ibidem.
- 33 DECAVELE, Johan (red.), *Gent duizend jaar kunst en cultuur deel 3*, Gent, s.n., 1975, 295.
- 34 Ibidem.

- 35 "Discours prononcé le jour de la fête de la société des beaux arts, a Gand. Le 23 Novembre 1813", niet gefolieerd.
- 36 Ibidem.
- 37 LOIR, Christophe, "Het ontstaan van de musea voor schone kunsten in België", in: *De Koninklijke musea voor schone kunsten van België: Twee eeuwen geschiedenis*, Brussel, Lannoo, 2003, 33-41, 36-37.
- 38 Ibidem.
- 39 "Discours prononcé le jour de la fête de la société des beaux arts, a Gand. Le 23 Novembre 1813", niet gefolieerd.
- 40 ALEXANDER, R.S., "The Hero as Houdini: Napoleon and 19th-century Bonapartism", *Modern & Contemporary France*, 4, 2000, 457-467, 459.
- 41 HASQUIN, Hervé, *België onder het Frans bewind, 1792-1815*, Brussel, Gemeentekrediet, 1993, 380.
- 42 "Seance publique du 3 aout 1814", Gent, Handschriftenleeszaal bibliotheek Universiteit Gent, HS G 11208, niet gefolieerd.
- 43 NÈVE, Joseph, *Gand sous le régime Hollandais 1814-1830*, Gent, E. Claeys-Verheughe, 1935, 7-8.
- 44 RIETBERGEN en VERSCHAFFEL, *Broedertwist*, 9.
- 45 DUBOIS, Sébastien, *L'invention de la Belgique: Genèse d'un Etat-Nation 1648-1830*, Brussel, Racine, 2005, 149.
- 46 Ibidem, 148.
- 47 KOSSMANN, Ernst Heinrich, *Een tuchteloos probleem: de natie in de Nederlanden*, Leuven, Davidsfonds, 1994, 25.
- 48 *Substance du Discours prononcé à la Maison de ville à Gand, devant le Conseil de régence et les Sociétés consacrés aux progress des Sciences, des Lettres et des Arts, par N. Cornelissen le 14 juin 1819*, Gent, P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1819, 7.
- 49 *Règlement organique de la société royale des beaux arts et de littérature A Gand*, Gent, P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1815, 1.
- 50 Ibidem.
- 51 POTS, Roel, *Cultuur, koningen en democraten: Overheid en cultuur in Nederland*, Nijmegen, SUN, 2000, 60.
- 52 Ibidem.
- 53 *Annales belgiques des sciences, des lettres et des arts*, Gent P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1817, 274.
- 54 PERSOONS, Guido, *Schone Kunsten in Antwerpen: de Koninklijke Vereniging tot Aanmoediging der Schone Kunsten te Antwerpen, sinds 1788*, Antwerpen, s.n., 1976, 17.
- 55 BERGVELT, Ellinoor, "Koning Willem I als verzamelaar, opdrachtgever en weldoener van de Noordnederlandse musea",

in: *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk (1815-1830)*, Brussel, VUBpress, 1992, 261-285, 263.

- 56 *Annales belgiques des sciences, des lettres et des arts*, Gent P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1817, 274-287. en *Salon de 1820*, Gent, P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1820. en *Des ouvrages exposés au Salon de la Société royale de Beaux-Arts, le 8 Février 1824*, Gent P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1824. en *Exposition au bénéfice des inondés. Notices des objets d'art, exposés au salon de société royale des Beaux-Arts et de littérature A Gand, le 8 mai 1825*, Gent P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1825. en *Exposition. Notice des objets d'art exposés au salon de la société royale des Beaux-Arts et de Littérature A Gand, le 29 janvier 1826, et jours suivans.*, Gent P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1826. en *Exposition. Notice des objets d'art exposés au salon de la société royale des Beaux-Arts et de Littérature A Gand, le 4 mars 1827, et jours suivans.*, Gent P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1827. en *Exposition. Notice des objets d'art exposés au salon de la société royale des Beaux-Arts et de Littérature A Gand, le 20 janvier 1828, et jours suivans.*, Gent P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1828.
- 57 *Discours prononcé le jour de la distribution des prix 24 Août 1818 aux élèves de l'académie royale A l'hôtel-de-ville de Gand; Le 24 Août 1818, jour anniversaire de la naissance du roi.*, Gent, P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1818.
- 58 Ibidem, 16.
- 59 *Discours prononcé le 4 Août 1819, par S.R.M. le Baron de Keuverberg-De Kessel, gouverneur de la Flandre-Orientale, chevalier de l'ordre du lion Belgique, A Gand*, Gent, P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1819.
- 60 Ibidem, 19.
- 61 Ibidem, 8.
- 62 *Extrait du discours prononcé le 14 décembre 1818 a la séance solennelle de la Société royale, a Gand*, Gent, P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1818, 8.
- 63 Ibidem.
- 64 DEMEY, Jules, *De historische twee-eenheid der Nederlanden*, Brugge, Orion, 1978, 26-28. en RIETBERGEN en VERSCHAFFEL, *Broedertwist*, 9.
- 65 BLOCKMANS, Wim, "The creation and Mythification of a Classical Hero", in: *[Re]constructing the past: Het verleden als instrument – Le Passé Recomposé. Proceedings of a Colloquium on History and Legitimisation, 24-27 february 1999.*, Brussel, s.n., 2000, 23-33, 24 en 32.

- 66 Ibidem.
- 67 BORNEWASSER, J.A., "Het koninkrijk der Nederlanden 1815-1830", in: Dirk Peter BLOK e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, dl. 11: Socioculturele geschiedenis 1794-1795 circa 1840, Politieke geschiedenis 1794-1795 - 1840-1846, De Nederlandse koloniën 1795-1914*, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 223-278, 255.
- 68 *Notice historique par N. Cornelissen*, Gent, P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1817, 18-19.
- 69 NUFFEL, Herman van, *Lamoraal van Egmont in de geschiedenis, literatuur, beeldende kunst en legende*, Leuven, Nauwelaerts, 1971, 15.
- 70 *Notice historique par N. Cornelissen*, 21.
- 71 Ibidem.
- 72 Ibidem.
- 73 Ibidem, 25.
- 74 Ibidem.
- 75 *Extrait du discours prononcé le 14 décembre 1818 a la séance solennelle de la Société royale, a Gand*, Gent, P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1818, 1.
- 76 *Substance du Discours prononcé à la Maison de ville à Gand*, Gent, P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1819, 51.
- 77 *Redevoering over de eer, als een voornaam middel ter ontwikkeling van het kunstvermogen bij een volk, Uitgesproken binnen Gent, Op den 7 van Oogstmaand 1820*, Gent, P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1820, 17.
- 78 Ibidem, 18.
- 79 *Annales belgiques des sciences, des lettres et des arts*, Gent, P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1821, 396.
- 80 SAS, Niek van, "Het grote Nederland van Willem I: een schone slaapster die niet wakker wilde worden", in: *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk (1815-1830)*, Brussel, VUBpress, 171-185, 177.
- 81 *Verzameling der zangstukken bekroond door de Koninglyke Maetschappij van Fraeie Konsten en Letterkunde te Gend, den 18 van weimaend 1816.*, Gent, P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1816, niet gefolieerd.
- 82 Ibidem.
- 83 Ibidem.
- 84 Ibidem.
- 85 Ibidem.
- 86 Ibidem.
- 87 *Aanspraak ter prijsdeeling in de Koninklijke Maatschappij van*

- Fraaije Kunsten en Letterkunde te Gent, den 8 hooimaand 1816.*,
Gent, P.F. De Goesin-Verhaeghe, 1816, 5.
- 88 Ibidem, 4.
- 89 *Description du tableau représentant la Bataille de Waterloo
peint par J.W. Pieneman, Membre de la Société Royale des
Beaux-Arts, etc. etc.*, Gent, P.F. de Goesin-Verhaeghe, 1819, niet
gefolieerd.
- 90 *Des ouvrages exposés au Salon de la Société royale de Beaux-
Arts, le 8 Février 1824*, niet gefolieerd.
- 91 *Description du tableau représentant la bataille de Waterloo*, niet
gefolieerd.
- 92 afbeelding uit VROOM, W. en C. de BRUYN KOPS, *Het
vaderlandsch gevoel: vergeten negentiende-eeuwse schilderijen
over onze geschiedenis*, Amsterdam, s.n., 1978, 18.
- 93 *Messenger des sciences et des Arts*, Gent, P.F. de Goesin-
Verhaeghe, 1834, 449.
- 94 DENECKERE, Gita, "Burgerrechten, collectieve actie en
staatsvorming. Gent, 1830-1839", *Bijdragen en Mededelingen
betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 2, 1995, 182-204,
184.
- 95 DECAVELE, *Gent: apologie van een rebelse stad*, 161-164.
en WITTE, Els, *De constructie van België 1828-1847*, Leuven,
Lannoo, 44-45.
- 96 *Een vreemde eend in de Belgische bijt: Gent in de periode
1830-1860*, Gent, s.n., 1980, 9. [op initiatief van Museum Arnold
Vander Haeghen Gent]
- 97 OGONOVSKY, Judith, "Charles Rogier, mécène interposé
d'un art national", in: *L'argent des arts: la politique artistique des
pouvoirs publics en Belgique de 1830 à 1940*, Brussel, Éditions
de l'Université de Bruxelles, 2001, 63-72, 65.
- 98 WITTE, *De constructie van België*, 175.
- 99 LOIR, *L'émergence des beaux-arts en Belgique*, 254.
- 100 *Annales de la Société Royale des Beaux-Arts et de Littérature
de Gand 1857-1858*, Gent, de Busscher frères, 1858, 376.
- 101 *Messenger des sciences et des Arts*, Gent, Léonard Hebbelynck,
1834, 449.
- 102 *Réglement organique de la Société Royale des Beaux-Arts et de
Littérature A Gand.*, Gent, de Busscher frères, 1842, 3.
- 103 TOLLEBEEK, Jo, "Historical Representation and the Nation-
State in Romantic Belgium (1830-1850)", *Journal of the History
of Ideas*, 59/2, 1998, 329-353, 348.
- 104 JANSSENS, *De helden van 1830*, 142.

- 105 STENGERS, Jean, "Le mythe des dominations étrangères dans l'historiographie belge", *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 59, 1981, 382-401, 393. en VERSCHAFFEL, Tom, "Het verleden tot weinig herleid: De historische optocht als vorm van de romantische verbeelding", in: *Romantiek & historische cultuur*, 297-322, 305.
- 106 *Annales de la Société Royale des Beaux-Arts et de Littérature de Gand 1855-1856*, Gent, de Busscher frères, 1856, 343.
- 107 *Annales de la Société Royale des Beaux-Arts et de Littérature de Gand 1857-1858*, Gent, de Busscher frères, 1858, 376.
- 108 *Messenger des sciences et des Arts*, Gent, Léonard Hebbelynck, 1841, 18.
- 109 Ibidem.
- 110 Ibidem, 22.
- 111 *Messenger des sciences et des Arts*, Gent, Léonard Hebbelynck, 1841, 36.
- 112 Ibidem.
- 113 *Annales de la Société Royale des Beaux-Arts et de Littérature de Gand 1844-1845*, Gent, de Busscher frères, 1845, 1.
- 114 "Seance du 19 Mai 1842", Gent, Handschriftenleeszaal bibliotheek Universiteit Gent, HS G 11203, niet gefolieerd.
- 115 Ibidem.
- 116 HOOZEE, Robert, Jo TOLLEBEEK en Tom VERSCHAFFEL (red.), *Mise-en-scène: Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw*, Brussel, Mercatorfonds, 2000, 174.
- 117 MORELLI, Anne (red.), *Les grands mythes de l'histoire de Belgique, de Flandre et de Wallonie*, Brussel, Éditions Vie Ouvrière, 1995, 10.
- 118 "Seance du 25 Novembre 1845", Gent, Handschriftenleeszaal bibliotheek Universiteit Gent, HS G 11203, niet gefolieerd.
- 119 *Annales de la Société Royale des Beaux-Arts et de Littérature de Gand 1844-1845*, Gent, de Busscher frères, 1845, 154.
- 120 Ibidem.
- 121 *Annales de la Société Royale des Beaux-Arts et de Littérature de Gand 1846-1847*, Gent, de Busscher frères, 1847, 147.
- 122 Ibidem, 1.
- 123 Ibidem, 51.
- 124 *Messenger des sciences et des Arts*, Gent, Léonard Hebbelynck, 1850, 152-153.
- 125 WITTE, *De constructie van België*, 175-176.
- 126 STROOBANTS, Bart, "De 'Vlaemsche School' in brons en steen", 27.

- 127 HOLT Hof, Marc, " 'Glorifier à jamais la patrie!' De Belgische romantische kunst in het teken van het nationalisme", in : *Na & Naar Van Dyck*, 17-24, 21.
- 128 *Messenger des sciences et des Arts*, Gent, Léonard Hebbelynck, 1856, 135.
- 129 Ibidem.
- 130 Ibidem.
- 131 STROOBANTS, "De 'Vlaemsche School' ", 26.
- 132 JANSSENS, *De Belgische natie viert*, 38.
- 133 *Annales de la Société Royale des Beaux-Arts et de Littérature de Gand 1857-1858*, 18.
- 134 Ibidem, 310.
- 135 Ibidem.
- 136 Ibidem, 317.
- 137 Ibidem, 312.
- 138 Ibidem, 321.
- 139 Ibidem, 337.
- 140 Ibidem.
- 141 Ibidem, 352.
- 142 Ibidem, 353.
- 143 VERSCHAFFEL, Tom, "Het verleden tot weinig herleid", 306.
- 144 HOOGENBOOM, Annemieke, "De status van de beeldende kunstenaar en de oprichting van de maatschappij 'Arti et Amicitiae' ", *De Negentiende Eeuw*, 14/1, 1990, 7-23, 13-14.
- 145 Ibidem.

ELIXIR ALS PAARDENMIDDEL

Luc Devriese

SAMENVATTING

Elixirs ontstonden in een alchemische context en werden vanaf de 16de eeuw populair in de geneeskunde. Tegen het einde van de 19de eeuw verlieten ze de apotheek. Geneverstokers zagen er een middel in om hun alcoholica een heilzame en sterkende reputatie te geven. Ook in de diergeneeskunde werden elixirs aanbevolen door de 17de-eeuwse en latere peirdemeesters vooral voor darmproblemen (de gevreesde koliek) bij paarden en meteorisme bij herkauwers. Aan de veterinaire faculteiten verdedigden sommige farmacologen alcoholische dranken als geneesmiddel. Omstreeks het midden van de twintigste eeuw geraakten ze in onbruik in de diergeneeskunde.

Elixirflesetiket met indicaties voor diergeneeskundig gebruik
(Verzameling Nationaal Jenevermuseum Hasselt)

INLEIDING

Het woord *elixir* heeft zowat de meest geheimzinnige inhoud en betekenis die men zich kan inbeelden. Het bevat het Arabische lidwoord *al* –ook in alcohol, alchemie en alambiek – en de Arabische verbastering (*iksir*) van het Griekse werkwoord voor drogen *to xèrion*. Hiermee werd het maken van de beruchte Steen der Wijzen beoogt, noch min noch meer. Dat zou gebeuren via “drogend” of transformerend poeder, “zaad of geest van goud”. De kleinste hoeveelheid hiervan, zo dacht men, was in staat alle andere metalen onmiddellijk in goud om te zetten. Het was dit poeder dat de alchemist in zijn distillatie-, condensatie- en sublimatietoestellen probeerde te reproduceren (De Ley, 1993). De elixirs die we nu kennen namen daarvan heel prozaïsch enkel de goudgele kleur over. Het prototype ervan stamt uit de 16de eeuw en omvatte slechts drie ingrediënten: aloë, mirre en saffraan met brandewijn als oplosmiddel. In die tijd bestond er enorm veel belangstelling voor destillaten allerhande. De destillatie met alambiek bezat nog alchemistische betovering en een beetje daarvan bleef hangen in het geneeskundige gebruik van elixirs als panacee (goed voor alles) dat toen ontstond. Vandaar ook het begrip “levenselixir”. Farmacologisch actieve stoffen werden opgelost in brandewijn, een optimaal oplosmiddel voor essencen en andere al of niet werkzame bestanddelen dat bovendien zelf - het zal niemand onbekend zijn - inwerkt op sommige functies.

278 Bijkomend en zeker niet te onderschatten voordeel van alcohol in de oude farmacie was het verhinderen van schimmelen. Waterige destillaten waren daar in de onmogelijk te reinigen aardewerken kruikjes van toen maar al te gevoelig aan.

In tegenstelling tot andere alcoholdestillaten die oorspronkelijk ook als geneesmiddel bedoeld waren, bleven elixirs hun gezonde reputatie min of meer behouden. Aanvankelijk bereid en verkocht door apothekers, werden ze aan einde van de 19de eeuw sterk gepropageerd door de jeneverstokerijen. Door de campagnes tegen het drankmisbruik was hun kernproduct toen immers in een kwalijk daglicht komen te staan.

Elixirs van bekende en minder bekende merken werden niet alleen populair als geneesmiddel en genotmiddel voor mensen. Ook bij dieren werden ze toegepast als geneesmiddel, vooral

voor darmproblemen bij paarden. We mogen aannemen dat het aspect 'genotmiddel' hier beperkt bleef tot het eventueel meegenieten van een slokje door de personen belast met het toedienen van de drankjes aan de beesten. De smaak en de geur van geneesmiddelpreparaties voor dieren die met het voer of in het drinkwater toegediend worden is soms een moeilijk punt. Sommige diersoorten of zelfs individuele dieren kunnen een sterke afkeer vertonen voor bepaalde smaken, geuren en kleuren en zieke dieren kunnen nog minder dan mensen overtuigd worden om te eten en al helemaal niet om spontaan een geneesdrankje in te nemen. Zelfs als de elixirs min of meer lekker of neutraal smaakten voor een paard of een koe, moesten ze aan zieke dieren 'opgegoten' worden met behulp van metalen drinkbussen voorzien van een lange tuit. Wat niet zonder dwang kon gebeuren.

VOOR KOLIEKEN EN TROMMELZUCHT

De elixirs bestemd voor dieren werden onder andere verkocht in apotheken. Een advertentie uit 1905 van Apotheek Picard in de prestigieuze Gentse Veldstraat voor **Elixir Hippophile** (hippofiel = paardenlievend) prees het product aan als *Het eenigste middel hetwelk oogenblikkelijk de hevigste krampen en buikpijnen van de paarden en het vee stilt. Bijna de helft (40 per honderd) der sterfgevallen bij de paarden zijn veroorzaakt door de kolieken.* De eerste bewering moeten we laten voor wat ze waard is, maar de tweede benadert zeker de waarheid. De uiterst pijnlijke kolieken of darmkrampen verlopen bij paarden dikwijls dramatisch en fataal. Wie ooit zoiets meegemaakt heeft, vergeet het nooit. Actueel brengen operatieve en andere ingrepen in veel gevallen genezing (Steenhaut e.a., 2000), maar de aandoening blijft problematisch.

Bij runderen was de voornaamste indicatie voor het gebruik van elixirs meteorisme of trommelzucht. Ook dit is een dramatisch gebeuren. In het populaire werkje *De Geneesheer der Armen* door Doctor Beauvillard dat ook diergeneesmiddelen opnam, propageerde het **Elixir météofuge d'Alfort**. *Den Elixir mengt zich met de schadelijke dampen en vernietigt ze*, lezen we. De opgeblazenheid (meteoros: Grieks voor opgeheven) wordt

Uit De Geneesheer der Armen ('nieuwe' uitgave 1929), een populair werkje van Franse origine over huisgeneesmiddeltjes en commerciële preparaten dat ook enkele diergeneeskundige aspecten behandelt. ►

— 158 —

loopen. Gedurende twintig minuten werpt men op zijn lenden koud water, maar men houdt steeds de kop recht.

Alle uren laat men de koe een liter koud water drinken, hard gezouten. Men mag ook een koffielepel Javel water in een liter water doen.

ELIXIR METEORIFUGE D'ALFORT

Onzen elixir is het eenigste middel tegen den windzucht, gezwollen, onverteerdheden van alle dieren, darmpijnen der paarden, stralen en beten van vergiftige slangen.

Al de geneesmiddels die vroeger bestonden werkten maar opervlakkig de pijn tegen, en lieten aan de natuur de zorg over, de w norde te herstellen die na zulke ziekten voortspruiten.

Men mag niet vergeten dat, wanneer het gezwel verdwenen is, een diepe verbitting blijft bestaan aan het slijmvlies der maag.

280

afgedreven (fugein: Grieks voor vluchten). De naam en de reputatie van Frankrijk's bijzonderste veeartsenijschool (Alfort bij Parijs) werden hier ook even 'geleend' om die bewering kracht bij te zetten.

Hiermee is het toepassingsgebied van de elixirs bij dieren grotendeels geschetst: darmproblemen, met kolieken bij paarden en trommelzucht bij herkauwers als meest spectaculaire en veel voorkomende aandoeningen

De toepassing van elixirs bleef echter grotendeels buiten de reguliere diergeneeskunde. De drankjes werden vooral gebruikt door paardenkenners, paardenboeren en, niet in het minst, door voerlui en stedelijke koetsiers, de dikwijls nogal speciale mannen van de 'fiakers'. Zo werden in Oostende in de periode rond de wereldoorlogen elixirs opgegoten aan paarden die aan wal kwamen met diarree na een min of meer woelige

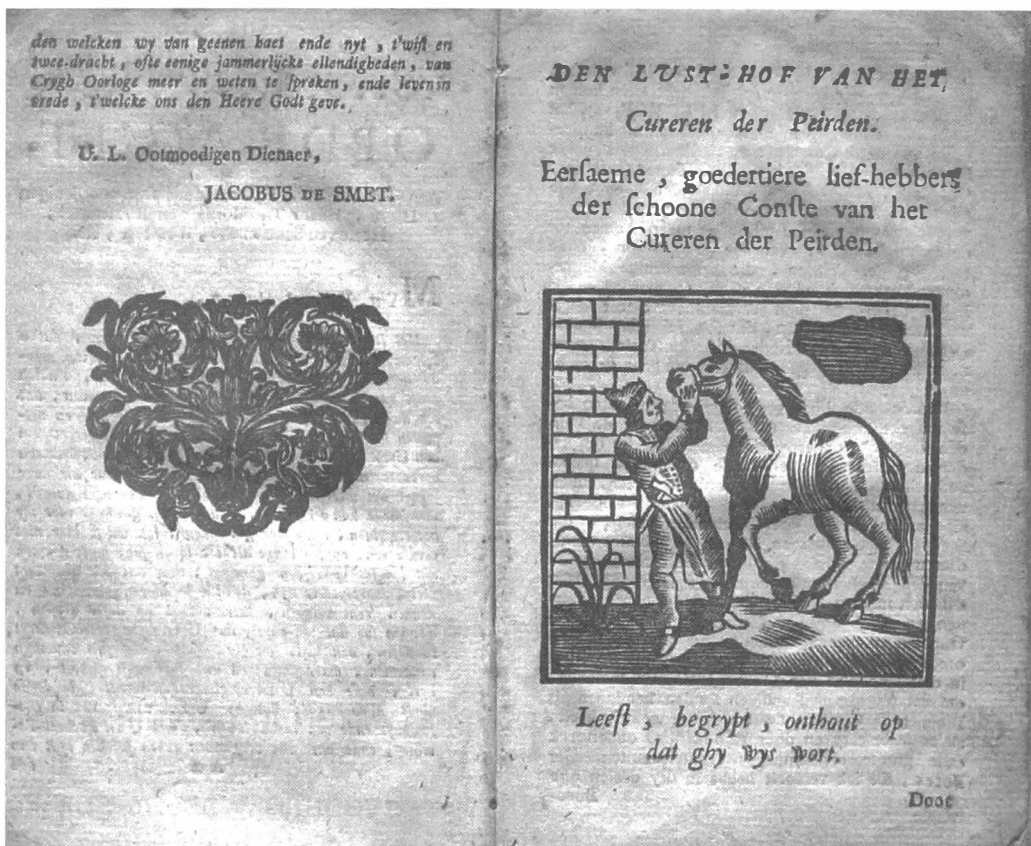
zeereis uit Engeland of Ierland. In de 19de- en 20ste-eeuwse diergeneeskundige handboeken werden de typische elixirs totaal genegeerd. Het therapeutisch (bedoelde) gebruik van alcohol bij dieren waarop de diergeneeskundige toepassing van de drankjes stoelde, werd echter in dezelfde handboeken uitvoerig beschreven. In het hiernavolgende wordt vooral aan dit aspect aandacht besteed.

AANBEVOLEN DOOR PEIRDE-MEESTERS

In de oudste gedrukte en sterkst verspreide Nederlandse diergeneeskundige tekst kwamen elixirs en andere alcoholische bereidingen nog niet aan bod. Het betreft de *Meesterijje voor de Paerden ... of Hulpmiddelen voor de Peirden...* die in de 16de eeuw gedateerd werd (Braekman, 1987). Dat werkje werd tot in de 18de eeuw in diverse varianten uitgegeven, telkens met de aanduiding dat de beschreven geneeswijzen in gebruik waren bij de keizerlijke maarschalk, de hoofdverantwoordelijke voor de paarden aan het hof te Brussel. Evenmin was er sprake van alcohol of andere elixircomponenten bij de bespreking van koliekbehandeling in het Latijnse werk *Libri duo Philippicorum* van de medicus Pieter van Naaldwijck verschenen in 1631. Dat steunde op klassieke teksten en vooral op de 14de-eeuwse *Hippiatria* van Laurentius Rusius, het hoogtepunt van de middeleeuwse paardengeneeskunde.

In de belangrijke en veel gebruikte Nederlandstalige veterinaire 17de-eeuwse drukwerken samengesteld door niet klassiek geschoolde *Peirde-Meesters* uit onze streken lag dat echter anders. De *Toevlugt of Heylsame Remedien voor alderhande Siektens en Accidenten die de Paerden soude kunnen overkomen* van Pieter Alemanus van Coer (of van Cour), meester hoefsmid te 's Gravenhage (1ste uitgave 1688), vermeldde brandewijn met verschillende toevoegingen als middel bij uitstek voor de genezing van *Colyk ofte Buyck-pyne*. Zo werden aanbevolen: *Zevenboom* (*Juniperus sabina*) in jeneverwater, eierdooiers in brandewijn en *Driakel* (*theriacum*: legendarische, niet onschuldige mengsels van allerlei stoffen die beschouwd werden als tegengiffen) eveneens in brandewijn naast anijs, venkel en komijnzaad samen met *Nagelgruys* (*Gneum* soorten, Nagelkruid) en brood gekookt

Den Lusthof van het Cureren der Peirden door Jacobus de Smet (eerste druk 1686) bevat de oudste ons bekende Nederlandstalige aanbevelingen voor het gebruik van elixir bij dieren.

in bier. De voornaamste diergeneeskundige indicatie (koliek) is er en sommige ingrediënten beginnen er al naar te ruiken, maar elixirs kan men de middeltjes van meester van Coer bezwaarlijk noemen.

Elixirpreparaties kwamen wel aan bod in *Den Lust-Hof van het Cureren der Peirden beschreven door Mr. Jacobus de Smet, Peirde-Meester in Borgerhout, buyten de Stadt Antwerpen*, waarvan de eerste druk in 1686 te Antwerpen verscheen. Hoewel ook hierin de elixirs er niet bij naam in genoemd werden, blijkt uit de voorschriften dat de alcoholische geneesdrankjes wel degelijk die naam verdienen:

Brandewyn om te purgeren. *Neemt een pinte Brandewyn, doet daer een once (23g) Jalap (jalappe hars, verkregen uit een van oorsprong Mexicaanse plant, krachtig purgeermiddel en vochtafdrijvend), een once Briona (Bryonia, heggerank, planten*

van de komkommerfamilie, volgens de Smet in Brabant wilde wingerd en in Vlaanderen *schyt-raepen* genoemd), *een drachma* (2,9g) *soffraan van noorden* (Curcuma, het betaalbare alternatief voor saffraan), *alles fijn gepulveriseert synde*. Dat moest samen met honing en regenwater aan een fles brandewijn toegevoegd worden.

Water clerette. In nog een tweede recept werd kaneel, muskaatnoot en kruidnagel aan den *stercksten Brandewyn van wyn* toegevoegd en met een derde deel rozenwater vermengd. Die preparatie was vooral geschikt voor kraamvrouwen *om de moeder te suyveren, t'herthe te verstercken, ende heeft seer veel krachten om de nae-wee-en te verdryven*.

De preparaten op basis van brandewijn werden volgens de Borgerhoutse auteur bij voorkeur 's morgens nuchter gedronken. Zo ingenomen waren ze zeer goed tegen de *pyne in't herte*. De *wormen in de maege* deden ze stillen. In tijden dat de *gave Godts ofte Peste regneert*, konden ze de *quaede lochten ende venynige* (giftige) *dampen* tegengaan. Ook voor de urinewegen boden de brandewijnmengsels verlichting. Ze waren *mede goet tegen de koude pisse ofte graveel* en ze bevorderden de urinelozing. Van de brandewijn met Jalappe, Bryona en Curcuma mocht men een, twee of drie lepels innemen *naer de sterckte van de persoon*. Dat *maeckt seer wel camerganck* (ontlasting). Het *purgeert alle galachtige, slymige en waterachtige slechmalycke humeuren* (vochten). Het opent de *verstoptheyt van de lever, loose* (longen) *ende milte*. Het doet de winden scheiden van de maag en de darmen en nog veel meer.

We moeten de man op zijn geschreven woord geloven want de *Peirde-Meester* voegde er ongegeneerd aan toe dat hij het zelf beproefd *ende zeer wel bevonden* had bij *diversche personen die van ander Doctoren verlaten waren*. En wat goed was voor mensen was vanzelfsprekend goed voor dieren. Dat gold ook voor alcohol. Brandewijn *doet de maege wel koken, de spyse wel verteiren*. Maar dan moest hij wel bereid zijn zoals hierboven aangegeven: onder elixirvorm of als likeur. Dat vermeldde de Smet er uitdrukkelijk bij.

Ook de heel wat duurdere en chiquere collega van onze

Borgerhoutse *Peirde-Meester*, Monsieur François-Alexandre de Garsault, Capitaine des Haras (stoeterijen) du Roi (van Frankrijk), had het voor elixir. In zijn *Nouveau parfait Maréchal* (eerste uitgave 1741), gaf hij een recept van brandewijn, theriak, saffraan en laudanum ten beste als middel tegen darmproblemen bij paarden. Als antidiarree middel had deze militair een 'élixir de propriété' in zijn mars. Dat was het standaardtype met mirre, aloë en saffraan. De invloed van deze beschrijvingen mag niet onderschat worden. Het werk van de Garsault was in de 19de eeuw wellicht de meest gebruikte gezaghebbende bron van paardenkennis in Europa.

PAARDENGENEESMIDDEL OF 'PAARDENMIDDEL'?

Bij de bespreking van de uitwerking van de recepten vergat Jacobus de Smet dat hij verondersteld werd diergeneesmiddelen aan te geven, en hij beschrijft doodleuk hoe goed mensen er mee voeren. Meester de Smet kopieerde zijn humane collega's. Dat was typisch. De veterinaire auteurs namen zelfs de moeite niet het woord 'mens' te vervangen door 'dier'. Ze weken enkel af van wat ze in humane handboeken en voorschriften vonden in de specifieke beschrijvingen van de symptomen en het verloop van enkele erg typische dierenziekten. Voor wat de geneesmiddelen betreft, hielden ze zich angstvallig aan wat er in de humane sector (verondersteld) gekend was.

Maar meester de Smet, schijnbaar heel wat meer onderlegd in de basiswetenschappen dan zijn eveneens schrijvende Nederlandstalige collega's en goed op de hoogte van de paardenanatomie, gaf er een uitvoerige en niet mis te verstane waarschuwing bij. Ze werpt een wat ander licht op wat we nu verstaan als een 'paardenmiddel'. Paarden, zo stelt de Smet, zijn door de bouw van hun darmstelsel uiterst gevoelig aan alle *purgeerende ofte sweet-maeckende medicamenten*. Hun dikdarm en blinddarm zit vol *ingestamt ofte geperst* met grove spijzen, hooi en gras, waardoor de medicamenten niet kunnen *booren ofte door-breken*. Gevolg daarvan is dat ze als hete en giftige dampen snel opgenomen worden in het *chilum* (darmslijm) en *den ommeloop des bloets* naar de lever en het hart. Deze *heete en fenynige* (giftige) dampen benauwen en

versmachten het hart. Net zoals *een vier ofte kersse, die door den damp, roock ofte ander verstoptheeye geen locht en krygt ende alsoo ten laetsten uyt dompen moet*. Meester de Smet liet er meteen op volgen: *daarom en behoort men de peirden geene stercke ... medicamenten in te geven* en hij adviseerde de bij mensen gebruikelijke doseringen van dergelijke preparaten sterk te verlagen. Hij waarschuwde zelfs zijn collega's niet enkel voort te gaan op de kennis van de apothekers die zich al te zeer op ervaringen met mensen baseerden. De mensendarm is immers gevuld met *fynder ende veel weecker spyse die veel lichter scheyden*. Ook raadde de Smet aan de toedieningen te fractioneren: *alsoo sal men altydt sonder perykel werken*. Onze auteur stelt uitdrukkelijk dat hij in zijn boek geen sterke of

Elixirflesetiket met indicaties voor diergeneeskundig gebruik
(Verzameling Nationaal Jenevermuseum Hasselt)

gevaarlijke medicamenten wilde opnemen: *om dat ick by sommige Smits veel ongelucken hebbe weten te geschieden*. Tussen de regels door lees je dat hij zelf ook al een en ander mee gemaakt had. Maar, zo verzekert Jacobus, met wat in zijn boek staat *en sal men nemmermeer geen peirden met sulcke drancken doodt doen, daar ick se meer als duysentmaels beproeft hebbe*.

Primam non nocere (in de eerste plaats niet schaden). Dat was en is de voornaamste regel van de geneeskunde. Het was en is geen gemakkelijk te volgen regel. Hoewel de theorie van de Borgerhoutse paardenmeester gesteund was op goede anatomische observaties en een up-to date kennis van de bloedsomloop - beschreven bij mensen door Harvey in 1628, ligt het niet zo eenvoudig. Maar zijn gevolgtrekkingen zijn juist te noemen. Jacobus de Smet was een wijs man, blijkbaar.

HOOGGELEERD ONDERBOUWD

In de veel gebruikte 19de-eeuwse vulgariserende handboeken van Numan (oorspronkelijk Nederlands *getrokken uit onderscheidene in en uitlandsche vee-artsenijkundige schriften*) en Wagenfeld (vertaald uit het Duits), aanwezig op tal van grote boerderijen en paardenhouderijen, bleven de oude indicaties gelden. Numan schreef enkel brandewijn met water en gestampt anijs- en venkelzaad voor bij acute en chronische recidiverende trommelzucht bij runderen en schapen en 'windkolieken' bij paarden veroorzaakt door het eten van te veel jong groenvoer. Wagenfeld meende dat bij trommelzucht dranken van zeepwater en brandewijn, van pekkel met brandewijn, en aftreksels van kamille, anijszaad en venkelzaad verlichting zouden brengen. Andere indicaties waren er voor hem niet. Bij Wagenfeld en in de latere uitgaven van Numan's handboek worden echter ook al meer efficiënte middelen beschreven voor acute trommelzucht: het gas aflaten met een buisje doorheen de buikwand ('trocardmethode', meestal met buikvliesontsteking tot gevolg) of met een slokdarmsonde.

In de 19de-eeuwse diergeneeskundige wetenschappelijke literatuur, bij ons overwegend van Franse herkomst of gebaseerd op Franse bronnen, is er geen sprake meer van elixirachtige preparaties. Tabourin beschreef rond 1850 in zijn *Nouveau Traité*

de Matière Médicale voor dierenartsen vrij nauwkeurig de acute toxische effecten van alcohol bij huisdieren. Vooral paarden en honden blijken gevoelig te zijn. Volgens dezelfde auteur werd alcohol tamelijk frequent uitwendig gebruikt, vooral om bloed te stelpen en wonden te laten opdrogen. Al wist men dat de wonden moesten gezuiverd worden, van desinfectie had men geen notie. Hoewel alcohol volgens deze Franse auteur eerder zelden inwendig toegepast werd, beschreef hij het gebruik van brandewijn en wijn in detail. Cider en bier werden even aangehaald, maar van elixirs was er geen sprake. De Brusselse veterinaire farmacoloog Dupuis vermeldde ze een halve eeuw later evenmin in zijn cursus en hij gaf aan dat men sommige tincturen en andere preparaten foutief elixir noemt. Zo bijvoorbeeld het elixir parégorique (paregorisch: verzachtend, pijnstillend), in werkelijkheid een opiumtinctuur.

Ondanks dit negeren van de elixirs door de hooggeleerde farmacologen van die tijd, kon men in hun werken toch een rechtvaardiging vinden voor het gebruik ervan. Tot in de dertiger jaren van de vorige eeuw werd daarin immers alcohol aanbevolen voor allerhande aandoeningen, telkens met maag-darmproblemen voorop. In het *Vadémecum du Vétérinaire* dat in de eerste helft van de twintigste eeuw talrijke herdrukken beleefde, raadde men bij paard en rund 150 tot 300 g. 40-50% alcohol aan als koortswerend middel en exitans. Voor de *sémi-anesthésie* van een rund van 600 tot 800 kg. had men twee tot drie liter van doen. Er was enkel sprake van *eau-de-vie* of rum. In de uitvoerige monografie *Die Kolik des Pferdes* van de Beierse dierenarts Ariess uit dezelfde periode werden dit soort bereidingen als onwerkzame maar weinig schadelijke huismiddeltjes afgedaan. Of de stoffen die door de auteur wel aanbevolen werden, zoveel beter waren, mag wel betwijfeld worden.

André Vanden Eeckhout (1873-1953), na W.O. I professor aan de toen nog enige Belgische veeartsenijschool te Kuregem (Brussel) was echter van een andere mening. Deze somde niet minder dan elf indicaties op voor diergeneeskundig gebruik van alcohol. De stof was maagstimulerend, antispasmodisch (tegen darmkrampen of kolieken) en versterkend (cognac met kippenbouillon!). Het hielp tegen vermoeidheid, het was hartstimulerend, koortswerend, opwarmend en fluïmafdrijvend.

In kleine doses was alcohol een afrodisiacum en in hoge een narcoticum. Ook bij zware verlossingen was het goedje nuttig. Voor een koe raadde de Brusselse professor 800 g tot één liter 30% gewone *eau-de-vie* @30% aan.

Professor Vanden Eechout gaf zelf (in zijn cursus tenminste) de voorkeur aan cognac in koffie: *dans les cas de coliques par spasmes, de coliques venteuses (trommelzucht) ou par indigestion, nous prescrivons volontiers un mélange composé de 200 à 250 grammes de cognac et d'un litre d'infusé de café.* En hij voegde er aan toe: *Ce breuvage (drinkje) présente le grand avantage de ne nuire en rien à la qualité de la viande.* Iets waar niemand zal aan twijfelen. Zuivere ethylalcohol moest één op drie verdund worden. Het was echter beter alcoholische dranken zoals likeuren te gebruiken. Of ze ook beter waren dan cognac of rum, liet de professor in het ongewisse.

Daarmee was de basis gelegd. Het enige wat de elixirfabrikanten nog moesten doen, was via hun reclame en hun fraaie etiketten de elixirs zoveel mogelijk de plaats van de *pousse-café* en de *jenever* als paardenmiddel te laten innemen.

Elixirflesetiket met indicaties voor diergeneeskundig gebruik
(Verzameling Nationaal Jenevermuseum Hasselt)

Dankbetuiging

Dank aan Johanna Janssen (Gent) voor haar inlichtingen over Oostendse paardentoestanden in het Interbellum en aan de medewerkers van de Hasseltse tentoonstelling die de aandacht vestigden op het destijds wijdverspreide gebruik van elixirs bij dieren. Ze zetten daarmee de auteur van dit artikel op het spoor van een totaal onvermoed aspect van de veterinaire geschiedenis. De oorspronkelijke versie verscheen in het Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift;

LITERATUUR EN BRONNEN

Anomiem (s.d.). *Hulpmiddelen voor de Peirden, om te weten alle de geheymen alzo men die gebruykte by den Marschalk des Keyzers ende Ards-Hertogen Keyzer Karel den V.* In de versie samen met het werk van P.A. van Cour uitgegeven te Brugge in 1722, pp. 54.

Ariess, L. (1927). *Die Kolik des Pferdes und ihre Behandlung*, Stuttgart, p. 215.

Braekman, W.L. (1997). *Zestiende-eeuwse veterinaire literatuur uit de Nederlanden*, Reeks Scripta, nr. 20, Brussel, pp. 178.

de Garsault, F.A. (1797). *Le Nouveau Parfait Maréchal*, vijfde uitgave, Parijs, p. 214 en 452.

De Ley, H. (1993). Syllabus Ugent: *Het klassieke Arabische denken*. Deel 1, Gent, p. 140-145 (ook in www.flwi.ugent.be/Ciel/RUG/deley25.htm).

de Smet, J. (s.d.). *Den Lust-Hof van het Cureren der Peirden* (Antwerpen), vierde druk, p. 271-275 en 286-287.

De Geneesheer der Armen en de 2000 nuttige recepten door Doctor Bauvillard (1929), nieuwe uitgave (vertaling), Brussel, p. 158-159.

Dupuis, G. (1907). *Précis du Cours de Pharmacologie*, Brussel, p. 46.

Mollereau, H. (1931). *Vadémécum du Vétérinaire*, zevende druk, Parijs, p. 68,.

Numan, A. (1826 en 1866). *Handboek der Genees- en Verloskunde van het Vee* (Groningen), tweede druk, p. 209, 350

en 495; zesde druk, , p. 289 – 292.

Steenhaut, M., Martens, A., Vlamincx, L., Gasthuys, F., Desmet, P., Demoor, A., Mariën, T., Deprez, P. (2000). Koliek bij het paard: een retrospectieve studie, *Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift* 69, 24 – 30.

Tabourin, M.F. (1853). *Nouveau Traité de Matière Médicale de Thérapeutique et de Pharmacie Vétérinaires*, Parijs, p. 298 – 304.

Vanden Eeckhout, A. (1926). *Eléments de Thérapeutique Générale Vétérinaire et de Pharmacodynamie*, tweede druk, p. 438-442.

Van den Eeckhout, P. (2005). '1000 zulke biljetten maken meer effekt dan 10.000 anderen'. *Reclame in de Veldstraat voor de eerste wereldoorlog*. In: *Veldstraat / Gent* (H. Defoort en W. De Vuyst, eds.), Gent, p. 107.

Van Naaldwijck, P. (1631). *De Paardenvriend*. Vertaling door A.C. Oosterhuis van *Libri duo Philippicorum, sive de equorum natura, electione, educacione, disciplina et curatione* (Leiden), Rotterdam, 1995, p. 139-141,.

Wagenfeld, L. (s.d.). *De Bekwame Veearts. Volledig Handboek der Genees- en Verloskunde van het Vee*. Vertaling – tweede druk, Leiden, p. 205.

Van paardenmiddel tot paardendokter

De geschiedenis van de paardengeneeskunde

Tentoonstelling

15 april t.e.m. 15 mei 2011

Bietje ter Doest – Felix Verhaeghestraat 8A, Waregem

Dagelijks van 14.00 u tot 18.00 u

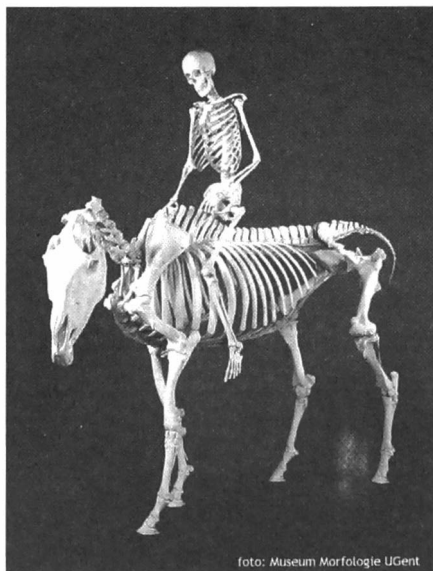
De evolutie in de paardengeneeskunde, van de niet-gediplomeerde paardenmeester of hoefsmid-veearts tot de dierenarts-universiteitsprofessor wordt geïllustreerd door de familiegeschiedenis van de familie Bouckaert uit Waregem; een mooi voorbeeld hoe het veeartsenberoep zich ontwikkelde. Vele eeuwen waren er in de familie paardenfokkers, hoefsmeden, slaggers, dierenartsen en chirurgen aan het werk. Ook het levensverhaal van veearts Hendrik Adriaen uit Poperinge vernemen we. Hij had in het begin van de 20ste eeuw een bloeiende praktijk. Dankzij de goede bewaring van zijn archief en instrumentarium kunnen we in deze tentoonstelling een getrouw beeld geven van zijn kabinet.

Een andere interessante invalshoek vormen de zogenaamde 'paardenmiddelen'. Vóór de verwetenschappelijking van de diergeneeskunde was de volksveeartsenijkunde erg belangrijk. Er was een sterk geloof in allerhande kruidenmengsels, bezweringsformules en heiligenaanroepingen die zieke dieren zouden beschermen of genezen. Ook elixirs of kruidenlikeuren, zoals het Elixir d'Anvers, kregen een grote populariteit als reddend middel tegen koliek bij paarden. Het aanroepen van heiligen zoals de heilige Brigida of Sint-Elooi en het influis-teren van bezweringsformules waren courante praktijken bij de behandeling van dierenziekten. Aanvankelijk hadden de landbouwers maar weinig vertrouwen in de gediplomeerde veeartsen. Ze oordeelden dat ze teveel boekenwijsheid

bezaten en weinig praktisch waren ingesteld. Heel wat volksgebruiken bleven dan ook doorleven tot in de 20ste eeuw.

De tentoonstelling schenkt ook aandacht aan het wetenschappelijke aspect van de diergeneeskunde. Unieke stukken uit de collecties van de faculteiten diergeneeskunde van Utrecht en Gent worden getoond: de binnenkant van een paardenhoef, vaatafgietsels die wel kunstwerken lijken, vreemde instrumenten uit vorige eeuw, een doorgesneden paardenhoofd, een volledig paardenskelet en nog veel meer.

'Van paardenmiddel tot paardendokter', een tentoonstelling over het verleden van de paardengeneeskunde, werd gerealiseerd door het stadsarchief van Waregem met medewerking van de faculteit diergeneeskunde van de Universiteiten van Gent en Utrecht, de universiteitsbibliotheek van Utrecht en het Museum Morfologie van Gent. Ter gelegenheid van deze tentoonstelling wordt ook het boek 'Van paardenmiddel tot paardendokter' uitgegeven.

Why did so many Europeans collaborate with Nazi Occupiers?

Stephen Bainbridge

Following the Nazi occupation of mainland Europe, the peoples of the occupied nations began to look at how the war would seem to play out and how best to interact with the Germans. In my essay, I will look at the very idea of collaboration and how it relates to different countries in Europe. I will also look at the levels of collaboration and why different peoples collaborated.

When looking into the idea of collaboration we must first examine the very basis of the term. What we mean by collaboration can be a very relative argument. For instance, is the labour of French citizens in German factories labelled as collaboration despite the fact that for the most part it was forced labour? Can someone who gave directions to a German soldier be labelled as a collaborator? Or is it anyone who did not attempt any form of resistance? One of the key issues that affected how the occupied peoples interacted with their Nazi invaders was the way that their Government was set up and to what extent the Nazi ideology was forced onto the country. For instance, in a nation such as Poland where the vast majority of the public were seen as sub species to the German race. The number of non Jewish Poles was about the same number as Jewish Poles that were killed during the Nazi occupation at about three million each.¹ The difference was "The Jews were sentenced to death, whereas Poles had the chance, the possibility and the 'right' to remain alive."² Obviously, the Polish peoples were less likely to collaborate with their new Nazi occupiers compared to areas such as Finland where the Nazi's took a lighter touch to governance.

293

My first reason why people collaborated with the Nazi's is based on the Soviet Union. Because of the make up of the Soviet Union as a multinational empire, only around half of the population of the Soviet Union was actually Russian. The rest had been taken over during the peace that occurred between Hitler and Stalin between 1939 and 1941. Thus, the Nazis were able to find collaborators in these countries as the local indigenous population thought of

the Nazi's as liberators from the Stalinist regime and its brutal policies. Those that disagreed with the methods and the entire regime in fact of the Soviet Union and its leader Joseph Stalin found that collaboration was a good alternative. One such man was General Andrei Vlasov who was one of the heroes of the Battle of Moscow in 1942. When he became a prisoner of war, he was willing to have the Germans use his name due to his anti-Stalinist beliefs. He became the leader of a Russian anti-Soviet group of around 50,000 prisoners of war that were equipped (although poorly) to fight against the Soviets for the Wehrmacht. However, due to the Germans distrust of this small Russian army, it was never used in the war.³ Obviously, the reasons for their support of Hitler and their following collaboration with the German Army was the ideological differences and their memories of the atrocities caused by the Soviet Union. Also the conditions in POW camps in the east were dire and the support that these troops gave enabled them to escape the camps.

In the East, smaller states were more than eager to help the Nazis in rounding up Jews for the holocaust due to their ambition to establish themselves as a nation and part of the Fascist regime rounded up many Jews and Slavs to be murdered by the Nazis. Clearly another reason for collaboration was the identity of the state itself and their ambition to be recognized as a true fascist state.⁴ One of the main examples of collaboration however was Vichy France. As the state under Marshal Petain had made peace with Germany, the Free French zone was under extreme pressure to collaborate with the Nazis and this they did on several fronts. The reasons for the collaboration also show some of the reasons why others in Europe collaborated. No one knew when the war would end and it seemed to those alive in occupied Europe at the time that the Nazi's would be there for an indefinite period so, in order to make their lives more normal and more simple, they collaborated and helped the Nazis continue running the state. In the case of Vichy France, this involved sending thousands of Jews to the Nazi death camps in Eastern Europe, however, it is important to highlight that French Jews were mostly spared so the nationalistic ideals of the French were more important than the Racial ideals of the Germans. Also,

Marshal Petain claimed to be “un bouclier, a shield protecting France.”⁵ French collaboration was seen by those who ran Vichy as a way of keeping France great and protecting the French identity. In return, 700,000 Frenchmen were sent to Germany to work as manual labour, 75,000 Jews were deported and 150,000 hostages were killed.⁶ Obviously, the collaboration had a price, but the administration saw this as one of the costs of protecting French interests and keeping a France that was free.

However, the interests of the nations and the soldiers differed from those in the actual occupied countries themselves. I believe that those who did collaborate with the Nazis did it for different reasons. The first reason I feel is that of self preservation. This is the idea that people will do what they need to do to survive. Although on a more basic level than that of whole nations and armies, it could be argued that ordinary citizens who simply got along with their lives, not trying to dismantle the state that the Nazis had set up in their country were in effect collaborating. They were simply accepting that the Nazis were in control of their country and the best thing to do is simply to try and lead a normal life inside of it. That, in essence is collaboration when compared to the French Resistance aided by the SOE (Special Operations Executive) who would blow up the infrastructure in an attempt to make the life harder for the Nazi war machine. In truth, collaboration could be as simple as sleeping with the enemy as it were. “The most reliable calculation is the total number of French children born as a result of German-French liaisons for the entire territory and for the entire occupation period was as high as 200,000.”⁷ The reasons for these relationships could be as basic as survival needs. The German soldiers often had access to food and with a German soldier, there was a better chance of survival. This was particularly evident in the case of Jewish women who could get favors from German soldiers or even survive thanks to these intimate relationships.⁸

There is also the case of forced labour. By doing the work set by the Nazis in labour camps, had the peoples of Europe actually collaborated or were they simply doing it in fear of death? It is a difficult line to draw between collaboration and intimidation

into work and also forceful work. Although it may seem simple enough, the people could have resisted and therefore would not have collaborated with their Nazi occupiers. Some of the French actually helped the Nazi war efforts, or at least served the state. "At the level of behavior, several hundred thousand of those occupied went to work for the occupiers or sought their orders from them."⁹ The fact is that when the war seems to have no end in sight, and it appears that the Nazis will be occupying the nation for a long period of time, then often collaboration would be a more welcome alternative to take to resistance for many of the peoples of Europe. After all, what is the point in resisting a nation with the size and power of Nazi Germany when there is little hope of there being a favorable outcome? I believe that this is the main reason why people in Europe collaborated with their Nazi occupiers. It can be believed that "Western European nations contributed to the German war economy and -were it not for the Allies- to their own future enslavement."¹⁰ Although this could be a rather dark assessment of the future of Europe, as western Europe, especially the more Germanic areas were relatively well off following the Nazi invasion in comparison to Eastern areas of Europe and Slavic territory, it does highlight the problem faced by many of the peoples of Europe - they didn't know what was coming. No one knew how the war would end up, whether the Allies would retake Europe or whether Fascism would rule the world. If the latter was to be the case then most people in Europe I believe would have collaborated with the Nazis for the obvious reason that to them there was no point in resisting. "Collaboration, at least on the imperially vital matters of finance and policing, was pursued by mainstream politicians and supported by the majority of citizens in the believe that collaboration was in their societies' best interest."¹¹

When looking into the ideas of collaboration for Europe, it is easy to look deeply into the mass execution and deportation of the Jews and decide that this was all that collaboration was and Europeans did assist in this. The genocide of the Jews is one part of the collaboration of the peoples of Europe and it helped to keep some certain areas of Europe safe from full scale Nazi occupation, whereas other areas in Eastern Europe were

destroyed by it. On a more basic level, the peoples of Europe collaborated because it made their lives easier and they saw that the Nazis would be in their country for the long term. Nazi ideology proclaimed of a thousand year Reich, one which following the fast moving invasions of the Blitzkrieg in the early years of the war, it seemed to many in Europe that the Nazis would win the war. Many Europeans felt shamed after the war for how they collaborated with the Nazis and it only deepened the humiliation of their national spirit after the Nazis had invaded.

The men that collaborated and even joined the SS played a major part in the closing stages of the war. I do not think it is possible to pin down the exact reason why these men of the 33. *Waffen-Grenadier-Division der SS Charlemagne (französische Nr. 1)* joined up to fight with the Nazis, undoubtedly they all had different reasons. One thing that is striking however is that when the French look back at what happened during the war, how their own people were in Berlin, fighting for Hitler in the closing days of the war, is their disbelief at what their country did. "France is the only government in all Europe whose government collaborated. Others signed an armistice or surrendered, but France was the only country to have collaborated and voted laws which were even more racist than the Nuremberg laws, as the French racist criteria were even more demanding than the German racist criteria. It's not something to be proud of."¹²

Bibliography

France under the Germans; P Burrin; New York Press 1996
Verdict on Vichy: power and prejudice in the Vichy France regime By Michael Curtis; Arcade Publishing 2003
A history of the Soviet Union from the beginning to the end By Peter Kenez; Cambridge University Press 2006
Does Conquest Pay?: The Exploitation of Occupied Industrial Societies By Peter Liberman; Princeton University Press 1998
Western Civilization - Beyond Boundaries Since 1560 By Thomas F. X. Noble, Barry Strauss, Duane J. Osheim, Kristen B. Neuschel, Elinor A. Accampo; Wadsworth Publishing 2007

Intimate and sexual relations; A Warring in Surviving Hitler and Mussolini; R Gildea, A Warring and O Wieviorka; Oxford Burg Publishers 2007

Contested memories: Poles and Jews during the Holocaust and its aftermath; Joshua D. Zimmerman; Rutgers University Press 2003

Films: The Sorrow and the Pity (1969)

NOTEN

- 1 Contested memories: Poles and Jews during the Holocaust and its aftermath; Joshua D. Zimmerman; Rutgers University Press 2003
- 2 *ibid.*
- 3 A history of the Soviet Union from the beginning to the end By Peter Kenez; Cambridge University Press 2006
- 4 Western Civilization - Beyond Boundaries Since 1560 By Thomas F. X. Noble, Barry Strauss, Duane J. Osheim, Kristen B. Neuschel, Elinor A. Accampo; Wadsworth Publishing 2007
- 5 Verdict on Vichy: power and prejudice in the Vichy France regime By Michael Curtis; Arcade Publishing 2003
- 6 *ibid.*
- 7 Intimate and sexual relations; A Warring in Surviving Hitler and Mussolini; R Gildea, A Warring and O Wieviorka; Oxford Burg Publishers 2007
- 8 *ibid.*
- 9 France under the Germans; P Burrin; New York Press 1996
- 10 Does Conquest Pay?: The Exploitation of Occupied Industrial Societies By Peter Liberman; Princeton University Press 1998
- 11 *ibid.*
- 12 Dr Claude Levy from the documentary film, The Sorrow and the Pity, which was a collection of interviews of Frenchmen, a group of whom collaborated with the Germans during the war and how they felt about their actions after.